

FORUM

OŽUJAK — TRAVANJ 1994

MIROSLAV S. MAĐER / SITNE PJESME

VIŠNJA STAHULJAK / ZLATNA VUGA

SEAD BEGOVIĆ / VJETAR NAD RAZVALINAMA

EÇA DE QUEIROZ / DVIJE PRIPOVIJETKE

Preveo Nikica Talan

NIKICA TALAN / PREPORODITELJ PORTUGALSKE PRIPOVIJETKE

TOMISLAV DOMOVIĆ / PJESNIČKI MANIFEST

ANTE STAMAĆ / PREŽIVJELI NAŠEGA DOBA: PORAŽENI PISAC
I NJEGOV ANTIJUNAK

Odjeci rasprava o Miroslavu Krležu

MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI / KRLEŽA U ŽARIŠTU NEKIH DAVNIH MLADIĆA

TOMISLAV SABLJAK / VID DETEKTIVSKOG U KRLEŽINOJ PROZI I DRAMI

Zaboravljena studija

IVAN PILAR / UVIJEK IZNOVA SRBIJA (II)

Preveli Mile Maslač i Tatjana Cvetnić

Prisjećanja

NIKOLA MILIĆEVIĆ / VIKTOR VIDA

MIROSLAVA TUŠEK-ŠIMUNKOVIĆ / UZ PJESMU DODIR ZVONKA MILKOVIĆA

Knjige, časopisi, rukopisi

KREŠIMIR NEMEC / KAPITALNO DJELO HRVATSKE KULTURE

ANTUN PAVEŠKOVIĆ / ZAVOĐENJE NEIZRECIVOG

NIKOLA BATUŠIĆ / PRVI SVEZAK KRLEŽIJANE

DUBRAVKO JELČIĆ / POSLIJE ČETIRI GODINE

MILOVAN TATARIN / HRVATSKI TEKST, EUROPSKI KONTEKST

HRVOJE PEJAKOVIĆ / PRILOG RAZUMIJEVANJU SEMANTIKE STIHA

FORUM Osnivač i izdavač: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Trg
Nikole Šubića Zrinjskog 11.
Uredništvo i uprava: Zagreb, Ulica Andrije Hebranga 1. Tel. 469-081.

FORUM Urednički savjet: Razred za književnost HAZU
Uređuju: Dubravko Jelčić, Slavko Mihalić (glavni i odgovorni
urednik)
Tajnik i lektor: Antun Pavešković
Korektor: Nada Anić
Računalni slog: Petar Tadić

K A Z A L O

Dobitnik nagrade HAZU za književnost

MIROSLAV S. MAĐER	SITNE PJESME, ciklus pjesama	159
VIŠNJA STAHLJAK	ZLATNA VUGA, ulomci iz povijesnoga romana	168
SEAD BEGOVIĆ	VJETAR NAD RAZVALINAMA, ciklus pjesama	187
EÇA DE QUEIROZ	DVIJE PRIPOVIJETKE, preveo Nikica Talan	194
NIKICA TALAN	PREPORODITELJ PORTUGALSKE PRIPOVIJETKE	204
TOMISLAV DOMOVIĆ	PJESNIČKI MANIFEST	209
ANTE STAMAĆ	PREŽIVJELI NAŠEGA DOBA: PORAŽENI PISAC I NJEGOV ANTIJUNAK	219

Odjeci rasprava o Miroslavu Krležu

MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI	KRLEŽA U ŽARIŠTU NEKIH DAVNIH MLADIĆA	228
TOMISLAV SABLJAK	VID DETEKTIVSKOG U KRLEŽINOM DJELU	246

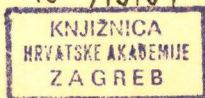
Zaboravljena studija

IVAN PILAR	UVIJEK IZNOVA SRBIJA (II), preveli Mile Maslač i Tatjana Cvetnić	256
------------	---	-----

(Nastavak na 3. str. korica)

Forum izlazi mjesečno. Cijena pojedinom broju 5,00 K, dvobroju 10,00 K, trobroju 15,00 K. Godišnja pretplata za Republiku Hrvatsku, s popustom, 50,00 K, za inozemstvo 60 USD, odnosno odgovarajuća protuvrijednost u drugoj valuti. Narudžbe prima FORUM, Ulica Andrije Hebranga 1, 41000 Zagreb. Žiro-račun Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 30102-603-22293. Devizni račun HAZU: 71000-3205 207 kod Zagrebačke banke Zagreb. Prilikom uplate molimo da se na virmanu odnosno na poledini bankovne uplatnice označi da se doznaka odnosi na časopis FORUM.

Tisak: PULJKO, ZAGREB

A

ISSN 0015-8445

FORUM

MJESEČNIK RAZREDA
ZA KNJIŽEVNOST
HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Godište XXXIII. Knjiga LXVI. Broj 3-4. Zagreb, ožujak-travanj 1994.

MIROSLAV S. MAĐER
DOBITNIK NAGRADE HAZU ZA KNJIŽEVNOST

SITNE PJESME

BURA U BARI

Mjehurić pipa vodnu kožu
Lopoč se kao žaba smiri,
Pucanj iz daleka raspori barsku ložu
Prsnu žuti leptiri...

STARI SAT KOJI JE ZASTAO

nisi me zaboravio, stari suputniče
kad mislim da si samo zastao
ili kad mislim da sam samo ja zapao
u slom
u svršetak
javi se opet, moj uputniče
ali, jao
Vrijeme je tvoje sunce
i naš porobljeni
i m e t a k

HODOČAŠĆE

K u d a i d u n a š i l j u d i
s Bogom na ramenu, u proljetnu hodu
Stojim
Molim
Pune mi se grudi
a ruke kao na plovećem brodu...

USPOMENE KAO RIJEČI

Poderao sam uspomene kao riječi
i duboko ušutio...
Ne znam više što jadnike vremena liječi
i kuda bi ih uputio...

Riječi su uspomene kao neba trave
Izdvajam plodne iz rasadišta dana
Bodre mi misli pune strave

a ja sam samo lirski slavljеник
između rana...

TRN

Ubola me igla predivne ruže
Šivam misli od tog krasna cvijeta
I volio bih da me boli sve duže i duže
Sad s ružama mirisati smrad svijeta...

NAROČITI

Ne vidiš ih kao druga stvorenja
Oni uvijek imaju sakrita lica
Već si umoran od podozrenja, čuđenja, bdijenja
i na zubu si nevjerice...

Nikad ti ne će postati jasni
a niti znaš odakle dolaze ti ljudi

Niti koliko su krasni, rasni i časni
ili naprosto suludi

VJEŽBE U SNOVIMA

Ne ustani
Ostani neprobdjeven
Niti potrči niti zastani
Iskoči smljeven.

U prahu ćeš nazirati masu jave
Bio si ptica, svjetionik, lav
Zar si imao oči potpuno zdrave

i bio sasvim sav?

BRAT

Umro je poslije rata
a živio prije mira

Tako sam izgubio brata
kao od S v e m i r a
ili S v e r a t a

ili samo istu krv
među ljudima i neljudima

SAN NA SAVI

Slikam obalu na Savi
Puna je tragova u pijesku
Paletom i kistom u javi
Pletem arabesku...

I nudim zalogaj oka
na sunčanom platnu
Vir se guši od svog skoka

Uhvatit ću ribicu zlatnu...

KOLODVOR BEZ PUTNIKA

Dolazili putnici nekad
a sad
samo drvenjara stara putnike čeka

Niti se čuje zvižduk vlaka iz daleka
niti se tračnice sjaje...

Kolodvor šuti
kao pogled na mrtve zavičaje...

RATOM SRUŠENE KUĆE I LJUDI

Iza srušena zida
Čovjek rida
A vrijeme kao da se sve više otkida
i polako taloži u bespomoćne ljude

Ratom se igraju barbari
Posljednji s Balkana
A uljudba Europe sve dublje stari
s bezbroj rana...

PREOBRAŽAJ

S neba ustajem i gnijezdim ruke
na prijestolju zemlje
Siguran sam samo u snove
Divim se sjećanju
kad hodam kroz nebesko prizemlje

i ne dam se divljim zemnim olujama

SVESANICA

polako shvaćam što su to ljudska lica
polako shvaćam što su to ceste smrti

i prije nego što otputujem n e g d j e u n i š t a
možda će mi postati jasno
tko je sve ubojica, a tko samo ljudska ptica

(A možda je to samo crna užad oko vrata
i riječi kao mačevi)

ili je to sve samo s v e s a n i c a

RASTANAK S BUDUĆIM MRTVACOM

Vidimo se... Bog! — nasmije se lice.
Čovjek sjedne u kola. I krene...
A ni sutra ne promijene se ulice, prometnice,
smjernice
Tek život jedan iznenada svene.
Onako, kao usput, i predviđeno zar —
i bez opomene

HODNICI NADE

Pred očima daljine svijetla neka
Ali daleko su još svjetionici zore
Putujemo nagi i plivamo kao rijeka
Nade rastu i gore.

MISLIMA ZAUZVRAT

Zašto nemam barem dijelić moći koje samo Bog ima
i zašto ne mogu rastjerati ratne prokletnike
i mir podariti svima

I zašto svi mi nismo jači, Mi koji pravedno i čisto volimo
ljude u ljudima
Mi koji bismo svima dali onako kako piše
samo u zvijezdama

PALUCKANJE RUKU

Pirka mi srce kroz ruke
i tijelo mi se u korake baca
Rastjerujem svagdanje buke i muke
grlim samo ozračje sunaca
i pišem kako dišem
na jastucima sretnih jabuka

NESPRETNI PUTNIK

Ne će biti tako kako koraci traže
Ne će biti tako ni kako riječi hoće
jer na koracima samo lutanja straže
jer na ustima samo čuđenje jeca...

Priča me vrijeme kao trulo voće
(Nisam baš pao s mjeseca)

A trebalo je ustvrdjeti samo realne stvari
i podnijeti zemni teret do kraja
Od koraka se samo spletem
a od riječi se obećanje kviri

I kao da trpim vatre pakla od sunčana raja
zar otići, uteći?...

NOVINE

Ponekad dnevne, ponekad nedjeljne
u priči riječi na hitrom papiru
Previše svakodnevnih, poželjno nepoželjnih
a ni u ratu, ni miru...

PROGON

s domaća praga krenu suze
za ljudima krvave prašine plešu
vojnici napinju pušku, a pjesnik muze...

Vrijeme pliva u lešu.

Slučajne razglednice

BOTANIČKI

Bio sam u Vrtu studentski šetač
i granje mi padale na polegle ruke
Sjedio sam u tišini kao umorni letač
slušajući tek vlakova buke...

I listao knjigu izjeden snovima
Kako izučiti spravnost životu
U susret nesagledivim danima novima
i čitajući samo ljepotu i divotu...

JARUN

Taj Jarun je kao ćun
nije ni jezero, nije ni Bosut
A nije baš ni Save kljun
Tu ni lađe ne plove u snove, ni jezero brode

Jarun je naprosto put
samo od vode...

VRBACI NA MJESEČINI

Utvare u vodama presahlim u oku
Doimlju se kao kulise na sceni Save
Barem da skrivaju neku čaroliju duboku
i da se na mjesečini pojave onozemaljske glave...

Gornjogradsko šetalište

ILIRSKI

Tamo su nekad bivali ti naši Znameniti
u kolu Gornjih klupa...

Ponositi, uznositi, dični, viti
a uvijek meni preko puta...

OČENAŠEK

Na Ilirskom je stanovao kao podstanar
Svakodnevno smo hitali pod krovove stare
Pohiti samac — a susjedski sveznadar
obilazio sa mnom naše oltare...

TETA MURA

Na doručak, na ručak, na večeru
Uvijek kod nezaboravne tete
Skupili se i molili za našu drevnu vjeru
i uspomene svete...
Nema je više na broju pet
ni susjeda Lojzeka, ni Julija... ni drugih tih...
Otišli Oni visoko u nebeski svijet

a nama ostavili samo zemaljski stih.

ZVJEZDARNICA

Kao sura ptica — sa svih ljudskih kula
Negdje u planete i svemire se baca,
Skrojena i zidana od astralnih čuda
Samo po nebu koraca...

*

DAVNI SAM DJEČAK UVIJEK ISTI

Još uvijek dječak u meni gleda u svijet
kao rasadište sunca i spremište zvijezda
I trči preko mosta s psićem iz djedove kuće
i sadi s pticama mala topla gnijezda

I voli kad je sunce jako vruće
i kad se rijeka nudi čamcima
i kad nosi topao kruh s vodenice
tihim bijelim mlinarima samcima
utrkujući se s vjetrom šumovitim klancima

U NEVRIJEME

muči bespomoćnost
muči bezizlazje
muči noć stvari
i riječ muči koja ništa ne može
i srce koje se utaplja
i misao koja vene
Tako je mučno to nevrjeme
i dno se ukazuje

a birao bi samo svijetlo i Nebo Gospodnje...

Miroslav S. Mađer

ZLATNA VUGA

POVIJESNI ROMAN IZ XVII. STOLJEĆA

IV

Iz niza krošanja, prepletenih tako gusto kao da ih je na divovskoj krošnji istkao divovski tkač, stršale su gole grane osušenog jasena. Na rašljama mrtvoga gorostasa bilo je gnijezdo crnih roda. Sagrađeno u razini najviših izdanaka okolnog zelenila, zaštićeno od neželjenih pogleda, pružalo je velikim, crnim pticama dobar pogled nad okolinom.

Nije ga lako otkrio.

Kad je ugledao mužjaka u šašu razlivenog potoka kako klepetom doziva ženku, Orfej ga je pratio, jašući ispod granja, čim je poletio prema šumi. Bio je neoprezniji od ženke koja mu je odmah umaknula. Naprosto se istopila na pozadini krošanja, a nijedna se grana nije pomakla.

Nebo je bilo neobično vedro. Ustakljeno, vruće.

Sjašio je i sa zadovoljstvom gledao ptičji stan, pažnje vrijednu građevinu, uznosito visoko smještenu poput orlovskoga gnijezda...

Ženka je dočekala mužjaka i promatrala kako hrani crnoga mladunca, pomaknuvši povremeno kljun lakim klepetom. Kad je mališan progutao posljednji zalogaj, spustila je prema mužjaku dugi vrat, a on joj je uzvratio nježnost i tako su, mazeći se nad mladom pticom, pružali sliku blažene sreće.

Ne skidajući pogleda s gnijezda i ptica u njemu, Orfej posegne u svileni prsluk i izvadi ukoričenu bilježnicu u koju je bio uložen zašiljeni ugljen, tanan, ali ojačan i učvršćen rožnatim drškom. Zapiše nešto ugljenom, zabilježi, grubo nacрта. Onda spremi bilježnicu i pogladi konju svilenkasti vrat, jer je iznenada zakopao kopitom i lako

zafkrtao. Orfej se obazre. Taj je nemir mogao značiti nečiju prisutnost.

Poput velikoga leptira, nekoliko metara ispred konja i konjanika, na travnati prosjek među stablima sleti pupavac i ušeta se časkom spuštajući, časkom uzdižući pernatu krunu na glavi. Bio je uzbuđen. Orfej se polako pokrene vodeći konja za sobom, pa pupavac naroguši opet svoju krunu i stade prelijetati prosjekom ispred čovjeka i konja, uzdižući se pa spuštajući na tlo, a sunce mu je, kad bi se uzdigao, prodiralo kroz perje i ptica je ispod prozirnog neba dobijala neku vlastitu, pozlaćenu prozračnost. Orfej ju je slijedio. Iza njega ostade uzbuđeni klepet crnih roda i njihov ples iznad gnijezda. Uznemireno su odskakale, šireći krila, i doskakale natrag u gnijezdo.

Naglo su se stišavali ptičji glasovi. Mora da je šumom prolazio još netko. Neki čovjek ili neka krupna zvjerka.

Orfej postade svijestan nečije prisutnosti. Primakne se šašu u kojem je bio ugledao rode i u tišini se skloni pod veliki jasen uz rub razlivenog potoka. Pupavac ga nadleti i nestane u šumi, oglasivši se promuklo.

Sav je kraj bio prošaran živom vodom koja je izvirala pa ponirala, pa opet negdje izvirala. Bujno se zelenio.

Orfej je bio zeleno odjeven da se mimikrijski utopi u to zelenilo. Nije imao oružja, osim maloga noža za pojasom i samokresa, pričvršćenog uz sedlo. Svilena mu je košulja bila zelena kao i brokatni prsluk i baršunaste hlače koje su završavale u zelenim, pustanim čizmama. Ostruge mu nisu zveckale. Zelenom je kapom bio prekrrio riđaste vlasi da ga boja kose prebrzo ne izda. Pritajio se, a onda ugledao došljake zbog kojih su se bile uznemirile ptice, a čutio ih je i konj.

Čovjek je, odjeven u kožu, vodio natovarena konja. Za njim je išao drugi čovjek, odjeven u seljačko platno. Taj je nosio teret na leđima i vodio natovarena magarca. Sva je roba, i na životinjama i na čovjeku, bila omotana grubim pokrivalima, pletenim od biljnih vlakana. Iz tereta koji je čovjek nosio na leđima, izvirila je noga neke zvijeri i lupkala ga u hodu odostrag po bedrima.

— Možeš li, oj, Martine? — dovikne onaj mlađi, odjeven u kožu, a bio je opremljen tako čudno kao da je sišao s neke prastare slike: na leđima je imao luk i tobolac sa strijelama, koplje je nosio u rukama a za pasom mu je svjetlucao kratki mač, te dugački i kratki nož. Široki odblesak sunca vrati oštra sjekira, koja mu je također bila pričvršćena o pojasu kad se zaustavio i okrenuo prema čovjeku koji

nije odgovorio. — Oj, Martine, ča ti je? Kaj delaš? — upita ponovno. Lice mu je bilo mlado i pravilno, kosa tamna i bujna, a činilo se da mu se ispod kožne odjeće napinju čvrste mišice. — Možeš li, Martine? Nije ni do Čabra preostalo mnogo.

— Mogu, gospodine — odazove se čovjek — samo ne znam kako će se provesti moja guzica ako medvjed kroz vreću pruži i drugu šapu! Zasad me samo jednom škaklje po bedrima, vrag mu odrezana jaja pojeo!

Čovjek je bio stariji od mladića u koži. Lice mu je bilo obraslo gustom bradom. Kosa mu je bila duga. Odjeća podložnička, ali čista. Za pasom je imao nož, u ruci debelu batinu. O nju se oslanjao prema potrebi, ali mogao bi se s njom upustiti u borbu i sa čovjekom i sa životinjom. Batina je bila zašiljena kao koplje.

Oba se čovjeka glasno nasmiju.

— Ne spominji vraga, jer on dolazi i kad ga ne zoveš — reče mladić.

— Pa neka onda vrag odnese vraga, je li tako dobro, gospodine?

— Neka ga odnese — reče Matijas Bolf pa povuče konja za sobom.

Oni nestanu u šumi, smjerom prema Čabru, a Orfej Frankopan uzjaši konja pa krene istim smjerom, prećacem.

Naizgled toliko različit od svojega bratića Frana Krste, Orfej Frankopan je osjećao prema njemu snažnu privrženost koja je daleko nadilazila običnu rodbinsku povezanost. Osjećao je da u korijenu njihovih naravi postoji nešto što ih spaja. Bila je to tankočutnost, duboka neka, plaha nježnost, koju u bučnoj, razigranoj otvorenosti Franova nastupa u dodiru s ljudima nije bilo lako otkriti. Možda se mogla ponekad naslutiti u odnosu prema Juliji, Franovoj ženi, ali Orfej ju je pronalazio u obostranoj promatračkoj strasti. Fran Krsto je upravo opsjednuto motrio ljude, a Orfej ptice. Franu se činilo da ljude najsavršenije otkriva umjetnost, da sažima, da ogoljuje njihove karaktere i strasti, a Orfej je umjetnost prihvaćao kao izraz osobnosti, osobnoga umijeća, mada je umjetnost samu sebe željela prikazati bez tih uzanih opredijeljenosti koje su je označavale i mimo volje njezinih tvoraca. Orfej je volio umjetnost bez neke naročite uspaljenosti: površinski je zadovoljavala njegov osjećaj za profinjeno i lijepo. Književnost, kao i graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo isto kao odjeća ili pokućstvo ili neka majstorska slastica. Možda se iz toga ipak ponešto više izdvajala književnost, jer je u sebi dubinski sažimala i lijepo i ružno, i dobro i zlo, ali bila je i ona u m j e t n o s t v o r e n a (nije li joj naziv »umjetnost« to jasno kazivao?) pa je mogla

upućivati na ishitrene zaključke. Ne sluteći ništa o nekom čovjeku, koji će nekoliko stoljeća kasnije poput njega koracati ovim predjelima, kojima je on kao rođak i došljak istoga korijena koračao i djelovao, on se poistovjećivao s njim u mišljenju, da je artificijelnost umjetnost, umjetna umjetnička*, on je ne znajući znao da će i jedan drugi literat s ovih lijepih, divljih hrvatskih područja napisati o umjetnosti, da ublažuje zakone (*Artes molliunt more*)**, a to je bilo ono od čega se Orfej htio odmaknuti u svom rasuđivanju. Plašio se da će ga umjetnost dovesti do pogrešnih zaključaka ublažavanjem činjenica, nepokoravanjem zakonu prirode, neba ili svemira. Umjetnost je bila opasno nagnuće u ovom teškom vremenu. U umjetnosti se u prosuđivanje uplitao osobni stav. A život ptice niti je bio lažan, niti je navodio Orfeja na brzinu izvedene zaključke. Orfej nije žurio sa zaključcima. Orfej je odlagao zaključke. Samo je motrio. Zašto da mu se potkradu stavovi koji bi mu više odgovarali, kao kod umjetnosti? Čemu zaključak bilo koji i bilo kakav? Bilo je oprezno odgoditi ga! Bilo je uzbudljivo promatrati i doznati okrutne istine, krvoločne zakone pričežga življenja, ali bilo je u tome dosljednosti koja nije nimalo obvezivala. Nije obvezivala ili plašila kao promatranje vlastite vrste.

Orfej je čuvao od ljudi svoje osjećaje. Volio je sačuvati za sebe dio svoje intime i uvijek mu je prijalo malo samoće. Bio je sam i kada je bio s pticama. To je bila poželjna znanstvenička distanca. Ili je želio biti neuhvatljiv poput ptice kada poleti? Kada nestaje pred tuđim očima?

Kao i obično, kada je on bio u pitanju, Julija i Fran i grof Petar, Franov svak i hrvatski ban, bez ikakvih su pitanja prihvatili Orfejevu želju da ne stanuje u Čabru s njima. Petrov je dvor bio malen, ali udoban i on se sigurno ne bi osjećao loše u jednoj od četiri prostorije na prvom katu, ali kad je zamolio za dopuštenje da se smjesti u susjednoj zgradi, predviđenoj za manje važne goste, Petar se složio bez ikakvih primjedbi. Samo se Fran rođački našalio: možda je Orfej poželio samoću zbog neke dame? Ili da joj bude savršeno vjeran, ili da je to lakše prevاري. Teško da bi u ovoj divljini našao poželjnih žena, šalio se Fran Krsto, ali ukusi su različiti, a ponekad i prigode. Orfej se izgovarao da bi mogle doći iz Slovačke Jelena i Katarina pa onda u dvorcu ne bi bilo dovoljno mjesta. Petar se samo osmjehnuo. Neo-

* Cihlar — Nehajev

** A. G. Matoš (*Artes molliunt more*)

dređeno odmahnulo krupnom šakom. Gdje Orfej želi spavati, iz toga on nikada nije namjeravao praviti neko pitanje. Važni su bili drugi odnosi i pitanja. Odluke koje je valjalo donositi u zajedničkim stvarima o kojima su postojale potpisane zavjernice. Važno je da se Orfej dobro osjeća. Što se tiče njegove žene Katarine, Franove sestre i kćeri Jelene, udane u Slovačkoj za Franju Rakoczyja, kod koje je majka sada boravila, Petar je bio gotovo siguran da ovoga ljeta ne će više dolaziti u Hrvatsku zbog kratkoće vremena i krupnih zbivanja u Europi, zbog jeseni i zime koje će brzo nadoći, iako je Petar dolazak žene i kćeri toplo priželjkivao. Ponekad se doimao nemirnijim, sklonijim ispadima srdžbe kada Katarine nije bilo uz njega, naročito nakon što mu je vepar usmrtio brata, bana Nikolu.

Obiteljski odnosi bili su složeni u Orfejevoj glavi kao slika, koja, jednom zabilježena, ne mijenja svoj oblik ni poruku, nalik na navade ptica.

Žurno je jahao prema Čabru, prema zgradi u kojoj se smjestio i mislio na prozor na prvom katu svoje sobe, na maleni, grubo a skladno izrađeni prozor kroz koji se vidio dvor i dvorsko dvorište, konjušnica i upravna zgrada, s administracijom sveukupnoga čabarskog imanja, upravom rudnika, talionica, kovačnica, pilana i mlinoва. Vidio je kroza nj i gnijezdo bijelih roda na rubu jednoga krova. I vjetruše u crkvenom tornju. Nekoliko lastavičjih gnijezda kod ulaza u konjušnicu i vrapčja gnijezda u drvenim potkrovljima podložnika i slugu koji su radili u čabarskoj gospoštiji.

Orfej je stigao razmjerno brzo u svoje boravište. Kad je, odbacivši prsluk, iz navike pogledao kroz prozor, začudio se, jer je mladić s tobolem na leđima, strijelama i kopljem, već skidao svoje oružje, prebacivši na leđa teret koji je dosele nosio njegov pratilac. Za pojasom je zadržao kratki mač i nož i ušao u upravnu zgradu.

Orfej hitro pozove slugu. Naloži mu nešto pa se polako spusti niz stube u dvorište, gdje je pred upravnom zgradom mladićev pratilac vezao natovarenoga konja i čekao, čuvajući uz zgradu složeno gospodarevo oružje.

Matijas Bolf uđe u upravnu zgradu čabarskoga grofovskog gospodarstva. Pokuca na velikim vratima, počeka čas pa uđe. U hodniku nije bilo nikoga.

Za stolom je sjedio čovjek nagnut nad debelom knjigom. Nešto je pisao. Gušće je pero škripalo. Čovjek pogleda prema Matijasu koji se polako približavao stolu, jedva suzdržavši usklik iznenađenja kada

spazi Matijasovu pojavu s čudnim mačem o pojasu i medvjedom gubicom koja mu je virila iznad glave. Drekne otresito na njemačkom:

— Tko je rekao da uđeš?

Matijas stane. Ovoga čovjeka za stolom nije poznavao.

— Oprostite — reče hrvatski — tražim gospodina Benaka.

— Ne znaš li pozdraviti? — nastavi čovjek njemački.

— Pozdravio sam, ali vi niste čuli — reče Matijas.

— Zašto ne odgovaraš njemački, ako razumiješ?

— Samo razumijem, gospodine, ne znam govoriti njemački — reče Matijas. — Tražim gospodina Benaka.

— Ja sam ovdje umjesto njega — reče čovjek.

— Vas ne poznajem — reče Matijas.

— Zašto bi ti mene morao poznavati?

— Zato da znam s kim ću obaviti poslove. Ja sam poštovani lovac Matijas Bolf.

— Tko si ti??

— Poštovani lovac Matijas Bolf.

— Nisam za tebe čuo — reče čovjek za stolom s malo podrugljivim smiješkom kad začuje ono »poštovani lovac«. Odmjeri sumnjičavo Matiju od medvjede glave do grubo izdjelane ljetne obuće.

— Naći ćete me u knjigama. Ako mene nisu upisali, upisan je moj otac Bartolomej Bartol Bolf. — Matijas naglo spusti krzna na pod pa od Matijasovog pokreta i muklog udara krzna čovjek poskoči u stolicu.

Sad se Matijas sitno osmjehne i reče:

— A zašto vi, gospodine, ne govorite hrvatski, ako me razumijete? I s kim ja to imam čast govoriti?

Čovjek se za stolom zajapuri. Učini mu se ovaj mladić nedopustivo drskim, ali nije bio siguran, tko je on, iako je mogao biti i običan podložnik.

Čovjek za stolom bio je došljak koji je zamjenjivao Benaka i nije bio siguran kako bi s ovim divljakom morao postupiti.

— Zamjenjujem gospodina Benaka — reče — i ne znam govoriti hrvatski, ali nekako te ipak razumijem.

— Ah, tako. Dobro. — reče Matijas. — Ja sam često s ocem dolazio ovamo. Sada sam prvi puta došao sâm, jer je oca prožderao medvjed. Dobro pamtim, vjerujte. Mislim da su poštovani lovci od Bolfova imena upisani u knjizi na desnoj polici. Druga s lijeva. Ako vam smijem svojim sjećanjem pomoći.

— Wolf? — upita čovjek.

— Bolf — reče Matijas. — U knjizi su zapisana naša podavanja u krznu, kako smo ih dužni svake godine donijeti.

— Vi ste podložnici — povisi glas Benakov zamjenik.

— Nismo podložnici, mi smo slobodni, poštovani lovci — reče Matijas.

— Nisam za takve čuo — reče Benakov zamjenik.

— Osim nas nema takvih plemenitih lovaca, pa za njih niste ni mogli čuti na nekom drugom mjestu.

Pavao Baisensteiner, tako se Benakov zamjenik zvao, pronađe u knjizi Bartolomeja Bolf, onako kako je Matijas rekao.

Matijas je redao krzna pred čovjekom, govoreći: — Žao mi je što nema gospodina Benaka — pa izlazio, rasterećivao konja, unosio sa svojim pomoćnikom nova krzna dok se na kraju nije složila velika hrpa, preko koje Matijas rasprostre golemo medvjede krzno kao zaštitni znak.

Baisensteiner je zurio u medvjede krzno kao i u ostala krzna, ali nije želio pokazati svoju zapanjenost i divljenje.

Onda se, skrivajući pohlepni pogled, zabulji u knjigu pred sobom i reče: — Nisi donio sve. Još si dužan dvije lisičje kože i deset kuninih.

— Ne može biti, gospodine.

— Dobro vidim. Tu piše: Bartolomej Wolf. — I stane pisati. — Kako ti je ono ime?

— Matijas. Matijas Bolf.

Čovjek je pisao.

Matijas se nadviri nad knjigu.

— Pogrešno ste zapisali, gospodine — reče Matijas. — Ja nisam Wolf nego Bolf. Nemojte izvrtati naša prezimena, prezime mojega oca i moje.

— Otkud znaš što sam zapisao?

— Ja sam pismen, gospodine! Vidim dobro i s naopačke strane što pišete, mada pišete goticom. Poznajem ja i to pismo. Ja sam Bolf, a ne Wolf! Izvolite to primiti do znanja kao i to da ja imam zapisano što je moj otac gospoštiji Frankopanskoj bio dužan dati, pa ne možete vi sad samo tako u ime gospoštije Zrinske meni to davanje povisiti!

— Matijas se lupi po prsima.

— Kome ti protusloviš? Kako se usuđuješ?

— Molim da ispravno zapišete moje ime! Moje ime i prezime, to je moje staro pravo i vi ga ne možete mijenjati. Ne možete iz mene napraviti nekoga drugog. Prekrižite Wolf i napišite Bolf! Niste vi ni ban, ni sudac, ni župnik, koji me je krstio i ime mi upisao za sva

vremena po božjem i ljudskom zakonu! Molim upišite: Matija Bolf! Bolf!!

Uzrujan, gotovo razjaren, Matijas odjednom primijeti da čovjek iza stola gleda u nešto iza Matijasovih leđa, da ukočeno zuri prema vratima s kojih dopriješe neki zvukovi, neko komešanje koje je zbog uzrujanosti Matijas bio prečuo.

Čovjek odstupi od stola i duboko se nakloni, a Matijas reče još:

— Hej, gospodine, hoćete li ispraviti što ste pogrešno napisali? Ne ljutim se ja toliko da bi morali... — Onda shvati da netko stoji iza njegovih leđa i naglo se okrene.

Bila su trojica. Jedan krupan, tamnokos, lagano prosijed. Iza njega vitak mladić i još jedan, nešto stariji, crvenokos. Odjeća im je bila gospodska. Na košuljama su blistala puceta: biseri, dijamanti, zlato. Nisu imali oružja. Kao da se kreću po vlastitoj kući.

— Što se zbiva, Baisensteineru — zazvoni duboki glas onoga krupnog, tamnokosog čovjeka.

— Vaša presvijetlosti... — započne Baisensteiner.

— Gospodin je netočno upisao moje ime i moje dugovanje, ako mi dopustite...

— Tebe nisam još ništa upitao — odsiječe krupni gospodin bez ljutnje.

— Tvrdio je, vaša banska svjetlosti — reče Pavao Baisensteiner — da se zove, kako je ono rekao: Bolf. A ja sam čuo Wolf, to mi se učinilo uobičajeno.

— Ne mora biti uobičajeno ovdje, Baisensteineru, ali to ti još nisi dospio naučiti. Kako ti je ime, mladiću?

— Matijas Bolf. Ime Matijas. Prezime Bolf. Otac mi je bio poštovani lovac Bartolomej Bolf, podanik i vazal gospode Frankopanske, a ja sam ponizni službenik vaše milosti, o vaša presvijetlosti, gospodaru — Matijas padne na koljena i pokloni se do zemlje. — O, kakva sreća, uzvišeni gospodine bane, da vam mogu predati pismo koje po meni šalje pobožni pustinjač Antun! — Klečeći posegne Matijas u njedra i izvadi zapečaćeno pismo, a ruke su mu drhtale.

— Ustani, Bolfe — reče Petar Zrinski. — I daj to pismo. Ne valja ti ovo drhturenje. Nisam ja gospod Bog. Tko je ubio ovoga medvjeda?

— Ja, presvijetli gospodine bane.

— Kakvim oružjem? Glavurdu si mu dobro opatrnuo. — Zrinski je gledao medvjedu kožu. Onda svrne pogled na pismo, ali ne slomi pečat. Spremi pismo u haljetak na prsima. Dijamantni gumbi bljesnuše.

— Raskolio sam mu glavu sjekirom, ali prije sam ga pogodio strijelama i ranio kopljem.

Mlađa dvojica gospode podignuše i razvukoše medvjedu kožu, pogledavajući Matijasa.

— Vani mi je oružje. Čuva ga moj kmet — reče Matijas.

— Što sam vam rekao — reče tiho crvenokosi plemić. On se učini Matijasu poznat. Bio je u Praputišću o pokladama! Govorio je o njemu Dujmić, da je on Orfej Frankopan, kicoš. Ali sada se Matijasu nije činio takvim. Znalački je pregledavao krzna. Onaj najmlađi reče:

— Htio bih ga vidjeti kako gađa strijelama i kopljem, Petre. — A ban Petar reče:

— Slušaj, dragi Baisensteineru, zapiši mladiću ime kako je rekao. Ako je Bolf, a nije Wolf, upiši kako kaže. Što stoji u knjizi?

— Bolf — reče ukočeno Pavao Baisensteiner.

— Eto, vidiš. Imaš li ti gospoštijski ugovor, mladiću?

— Imam — izreče žurno Matijas.

— Ti si slobodnjak?

— Moglo bi se reći, uzvišeni gospodine, da sam mnogo više od toga.

— Dobro. Ništa više nisi dužan podati, ako ti je dopušteno da u ime podavanja ubiješ medvjeda.

— Dopušteno mi je, vaša presvijetlosti! Imam papire o tome, a i pustinjač je možda o tome nešto napisao.

— No, dobro — reče opet Petar Zrinski. — Neka ostane sve po starom. Preuzmi kožu, Baisensteineru. — Onda se obrati Matijasu. — Moj bi šurjak želio vidjeti kako se služiš svojim oružjem, a i gospodin grof Orfej. Možeš li ostati nekoliko dana ovdje? Pa, da kažem, kao gost uprave, je li tako, Baisensteineru? Ako već poznaješ Benagliu, a kažeš da i on tebe poznaje, zašto ne bi ostao ovdje, nije li tako, mladiću?

— Da, gospodine, oh, gospodine — izusti Matijas. — Bit će mi čast ostati, presvijetli gospodine.

— Hranit ćeš se sa službenicima, a tvoj će momak jesti s našim kmetovima podložnicima. A što se spavanja tiče... Petar kao da se zabavljao.

— Smijem li ja pozvati poštovanoga lovca da prenoći u jednoj od soba u onoj zgradi gdje sam se ja smjestio? — Neki je blijedi interes bio u izrazu Orfejeva lica. Kao da gleda rijetku pticu. — Nema u njoj nikoga osim mene i mojih slugu.

— Ako tako želiš — reče Petar Zrinski, a njegov se šurjak Franjo Frankopan približi Matijasu kraj kojega je stajao Orfej, motreći ga

izbliza. — Počinješ proučavati ljude, ne samo ptice — reče Fran Krsto Orfeju pa se nasmiješi Matijasu: — Vidjet ćemo sutra kako gađaš — reče. — Povest ću i Juliju, Petre, to će i nju zanimati.

— Neka sve kože donesu u dvor, kada ih popišeš — naredi Petar Baisensteineru. Onda izađe s Franom i Orfejem. Neki sluga otvori i zatvori vrata za njima.

Baisensteiner i Matijas duboko se nakloniše.

— Budite pozdravljeni, presvijetli gospodine bane, slavna gospodo i vi, gospodine Benakov zamjenice — reče Matijas pa i on pođe prema vratima.

Čovjek za stolom ne odzdravi. Započe šutke pisati:

— Matijas Bolf, geehrte Jäger.

V

Martin Lisak povede konja prema konjušnici, a Matijas Bolf zabaci oružje na rame.

Gledali su ga dvorski i upravni poslenici, sluge i grofovski podložnici koji su prolazili dvorištem, neki podsmješljivo, drugi s pažnjom i određenim štovanjem, jer su ga poznavali kao što su mu i oca znali.

On pokroči prema kući koju mu odrediše za privremeni stan, kadli spazi kroz otvorena dvorišna vrata kola s volovskom zapregom.

Volovi su teglili teška kola po čabarskoj cesti, vukli su ih prema crkvi sv. Antuna Padovanskog i sv. Ivana Krstitelja, prema velikoj lipi oko koje se uz gospoštijski zid na putu prema kovnici i talionici prisloniše kućerci, tvoreći neku vrstu središnjega trga.

Matijas se zagleda u volove i kola. Škripljući su se uspinjala polaganim volovskim korakom. Učiniše mu se poznati i volovi i kola i čovjek koji je sjedio na njima te bičem opominjao tegleću marvu da ne posustane na blagom usponu. Bez ijedne ljudske riječi bič je pucketao zrakom u odmjerenim razmacima, a to je s pjevuckavim zvukom kolesa i zanjihanim udaranjem volovskih papaka koji su se otežano odupirali o cestu, stvaralo jednoličnu glazbu putovanja u jeku ljeta, kad se u taj teški ritam upleću glasovi lastavica i jata češljugara.

S oružjem na ramenu Matijas se zatrči prema vratima, gdje su nepomično stražarili banovci.

— Laurencija! — vikne Matijas.

Jahala je mazgu iza volovske zaprege. Sva u crnom. Samo joj se košulja bijelila ispod putne odjeće i usne žarko rumenile na blijedom licu. Crni ju je šešir štitio od sunca.

— Matija, brate! — klikne Laurencija, zaustavi mazgu i spuzne na tlo. Djetić koji je iza nje vodio natovarenog magarčića, prihvati uzde. Ona vikne: — Doći ću za vama! — pa padne bratu oko vrata. Nježno ga poljubi, a on je povede u dvorsko dvorište i reče stražarima, jer su spustili koplja da ne propuste nepoznatu ženu: — To mi je sestra — pa oni povukoše oružje i jedan se od momaka osmjehne.

Laurencijina je blijeda ljepota bila neizmjereno mila. Privlačila je pažnju blagim umorom što joj je zrcalio s lica pa se zaštitnički osjećaj razlije Matijasovom utrobom. Osjeti ga kao glad ili strah i prepane se te brige za sestru koja ga je tako snažno preplavila, izazvana neuobičajenim izrazom njezinoga lica.

Matijas je povede prema zgradi u koju je njegov podložnik već bio unio skromnu gospodarevu prtljagu i vratio se da od njega preuzme oružje. Klanjao se Lauri, govoreći:

— Bog bio s vama, mlada gospodarice.

— I s tobom, Martine — odgovorila je Laura.

— Što se to zbiva, sestro?

— Na što misliš? — upita Laurencija.

— Blijeda si kao da si bolesna — reče Matijas.

— Nisam bolesna. — Stajali su na ulaznim vratima, na kojim se pojavio Orfej Frankopan. — Ali u blagoslovljenom sam stanju — reče i porumeni preko čela, zastidi se, bojeći se da je gospodin na vratima čuo što je rekla.

Odmah ga je prepoznala. Njegovu crvenu kosu i prozračnu put koja se bjelasala ispod lisiče kape na snijegu u svijetlu baklji, tamo, na Praputišću. Kosa mu se crvenjela među maskama kao lisičji rep.

Kako je ozari rumenilo, tako joj se usne vragolasto nasmjehnuše i s blagim naklonom glave ona reče umiljato:

— Chi sei tu? Ko ti, ptica? Oriolus oriolus, gospodine, zlatna vuga, ja sam zlatna vuga — i prasne u srdačan smijeh. — Oprostite, vele-možni, ali prepoznala sam vas i dopustila si da se ponašam kao luda maska u pokladnoj noći! Ispričavam se zbog slobode što sam vam se obratila — govorila je talijanski. — Ali vi ste sigurno zaboravili masku koju ste u divljem Praputišću slučajno sreli.

Iznenadeni je Orfej buljio u Laurencijino lice, spajao je njezine i svoje riječi, osjećajući nelagodnost zbog svoje naklonosti da odglumi nepoznavanje nekoga jezika, čemu je bila sklona i njegova rođakinja

Katarina Zrinska. Skriven iza tobožnjega nepoznavanja jezika, povlačio se u zatvorenost svoje intime i otkrivao ljude kao što je motrio ptice. Sada je spajao u sjećanju masku zlatne vuge s ovim ljepušnim licem, govoreći:

— Oh, sjećam se. Sjećam se riječi i maske se sjećam, to je bilo duhovito, da, originalno — a Matijas je mucao:

— Ovo je moja sestra, vaša svjetlosti, oprostite što vam se ovako slobodno obratila, uvijek je bila prpošna kao neka mala, drska sjenica.

— Sretan sam što sam je upoznao — reče galantno grof Orfej. — I zahvalan sam što mi je dopustila otkriti tajnu njezine maske. Nikad se ne bih mogao dosjetiti. Ovo me otkriće ispunilo neopisivim zadovoljstvom.

— Vjerojatno sam dvostruko pogriješila kad sam vam se javila i otkrila se. Dvije godine, provedene na Rijeci u djevojačkoj školi kod časnih benediktinki, to je vjerojatno bilo prekratko vrijeme za uspješno kroćenje moje neobuzdane čudi. Ne umijem se podčiniti načinu otmjenog ponašanja, morat ćete mi oprostiti — nakloni se Laurencija.

— Svatko se ponekad želi sakriti iza neke maske — reče Orfej. — Tako se ja često pretvaram da ne znam hrvatski. Možete li mi oprostiti ovu malu varku? — progovori Orfej hrvatski.

Matijas se nasmjehne kao da mu je neželjeni teret skliznuo s prsiju. — Smijem li sestru načas uvesti u svoju sobu? — osmjeli se Matijas, gledajući Orfeja.

— Osjećajte se kao pravi počasni gost čabarske upravne službe — reče Orfej. — Ne smijem reći »kao moj gost«, jer sam i ja ovdje samo gost, a ne domaćin.

— Hvala — reče Matijas i brzo povede Laurenciju u zgradu. — Kako to da muž nije došao s tobom u Čabar? Zašto te pušta da u tom stanju obavljaš njegove poslove? — upita čim su ostali sami.

— Bolestan je, a ja sam zdrava — reče Laurencija. — Malo bljedila i mučnine, pa to nije ništa. A ti si ovdje gost, moj Bože, kako si to postigao, moj poštovani lovče, brate Matija?! — Ona s ponosom poljubi brata u obraz.

— Nisam ni sanjao da će me ovdje zadržati glavom sâm gospodin ban, iako sam se nadao da ću ga sresti, jer mi je Dujmić poručio da je stigao. Gospodu zanima moja lovačka vještina — saopći Matija.

— Žalim što moram žuriti — govorila je Laura. — Ulazeći u sobu, ona dotakne rukom debela hrastova vrata, a u očima joj se zacakli

poštovanje prema drevnom drvetu. — Bojim se da sluga i djetić ne će sami dobro obaviti posao. Došla sam kupiti željeznu robu, ali prije moram prodati sve što smo natovarili. U čabarskoj gosposhtiji uvijek ide dobro drveno suđe. I glinena roba. Ili, kod imućnijih, malo stakla iz Mletaka. Uzimam to na dug od riječkih trgovaca — brbljala je. Matijas je uvede u sobu, a Martin za njima zatvori vrata i stane u hodniku stražariti sa svojom kvrgavom, zašiljenom toljagom u ruci, kao kopljonoša iz nekih bivših vremena.

Orfej pođe prema dvoru, svladavši poriv da se okrene. Zapanji ga želja da gleda za tim mladim divljakom i njegovom sestrom, iako su bili neobični, doista čudni, možda opravdano vrijedni pozornosti kao bilo kakve rijetke ptice. Orfej uzdigne pogled prema omeđenoj četvorini neba što se plavila između dvora, konjušnice, zgrade za goste i upravnih zgrada, jer mu se učinilo da je čuo šum. Lepet krila. Ali nebo je bilo sjajno plavo i prazno.

— Ona je crna roda — reče nečujno. — Nije ona zlatna vuga, oriolus oriolus, niti bijela roda, ciconia ciconia. Ona je ciconia nigra — doda nekako samilosno. — Crna roda. — Pred njim se ukazaše nasmiješene, žarko crvene usne u blijedom licu, omeđene crno smeđom, sjajnom kosom i crnim suknom. Kao da su uokvirene tvrdim, crnim perjem.

Svijeće su bile upaljene u velikim mjedenim svijećnjacima u kutu sobe, gdje je u zimskim večerima kraljevala golema kaljeva peć s raznobojnim pocakljenim pećnjacima, kakvi su se posvuda upotrebljavali za gradnju peći u dvorovima grofova Zrinskih. Neki su pećnjaci bili pečeni u Hrvatskoj na području grofovskih posjeda prije turskih provala, a sada su se dopremali uglavnom iz Mađarske s područja koja još nije uništio stopedesetogodišnji rat s Turcima.

Na stolu prekrivenom savršeno bijelim stolnjakom, blistao je srebrni svijećnjak s kristalnim visuljcima, a sluge su odnosile ostatke večere sa stola i iznosile plemeniti porculan i jedaći, posrebrjeni pribor u kojem je vilica bila ravnopravni upotrební predmet uz nož i žlicu. Piće je stajalo na stoliću sa strane.

Ban Petar Zrinski stajao je kraj hrpe krzana, poslagane uz drvom obloženi zid s rezbarijama i starim hrvatskim i turskim oružjem obješenim o željezne ukrasne kuke, iskovane u čabarskim kovačnicama. Kraj njega je stajala grofinja Julija de Naro, kneginja Frankopanska, supruga Frana Krste i sićušnim prstima prebirala vidrovinu.

— Sviđa ti se? — upita Petar.

— Neobično je dobro učinjena — odgovori mlada žena. Bila je nježne građe. Tamnokosa, ali kose umjetno izbljedjele u svjetliju nijansu kako je to u Italiji bio davnašnji običaj kod otmjenijega svijeta. Neka gospodska koketerija vezana uz renesansno poimanje ženske ljepote.

— Poklanjam ti je — reče kratko Petar. — Nadeš li još koju ovako dobro učinjenu, tvoja je.

Petar se osvrne, ali samo je jedan sluga stajao u blizini vratiju, pa Petar sâm podigne težak, hrastov stol, koji je stajao u kutu sobe, uz kutno smještene, u zid ugrađene klupe, kako se to, mnogo prostije izdjelano, moglo naći i u seoskim kućama. Uzdigne stol, jer nije bilo u blizini četvorice slugu koji bi ga mogli pomaknuti s mjesta i spusti ga kraj desetokrakog svijećnjaka, ispuhnuvši glasno usrknuti zrak iz širokih prsiju. Sluga priskoči, ali Petar mu samo dade znak da primakne još jedan svijećnjak pa naredi da napusti prostoriju. Ni Julija, ni Fran, ni Orfej, koji su se nalazili u sobi, ne osvrnuše se na to iskazivanje Petrove goleme tjelesne moći: bili su naviknuti na banovu nesvakidašnju snagu i povremeno poigravanje s njom.

Petar uzme medvjedu kožu i rasprostire je po stolu. Pomno je pregledavao golemo krzno, stručnjački opipavajući mjesta na kojima je medvjed bio ranjen.

— Razmazit ćeš mi ženu — primijeti sa smiješkom Fran Krsto Frankopan, zavaljen u naslonjač presvučen zelenim brokatom. Pod svijetlom sedmerokrakog svijećnjaka bio se zadubio u neki rukopis i podigavši pogled, susreo pogled svoje žene, koja melodiozno izreče: — Nisam htjela iznuditi poklon, Frano. — Ona položi dvije vidrine kože preko naslona stolice, a Orfej, koji je polako prilazio otvorenom prozoru sa svojega mjesta za stolom, pogladi u prolazu krzno i reče Juliji:

— Zaista je prvoklasno učinjeno.

— Rekli su da je onaj čudni lovac majstor u učinjanju koža, kao i njegova mati i, uopće, čitava obitelj.

— I sestra? — upita Orfej.

— Lovac ima i sestru? Znaš li ti, dragi Orfeju, nešto o njegovoj sestri? — Franini se brkovi razvuku u vragolasti osmijeh.

— Upoznao sam je slučajno — reče Orfej, buljeći u sumrak ispred dvora.

— O — reče samo Fran Krsto još uvijek zagledan u oči svoje žene zlatasto smeđe i okrugle kao divlji kestenovi koje je vidio u krajevima osvojenim od Turaka kad je vojevao sa svakom Petrom.

— Nevjerojatno dobar pisac taj Molière — nastavi Frano spuštajući pogled na rukopis. — Taj me papir što ga držim u ruci stoji mnogo više nego kože koje si poklonio Juliji. Možda ću ti ga zauzvrat pokloniti ako sadržaj prevedem na hrvatski. Komedija još nije tiskana. Prepisali su je za mene.

— Znači da sam napravio dobar posao, iako mi taj rukopis ne će donijeti naročite radosti, jer ne znam francuski. Ipak bih ga rado imao u knjižnici — reče Petar, a pogled mu dodirne nizove knjiga, latinskih, njemačkih, talijanskih, hrvatskih i mađarskih, poslaganih po ormarima i policama sjevernoga zida, na kojemu nije bilo prozora. Bio je obložen drvom od poda do stropa, ispunjen knjigama i ponegdje zaštićen zvjerinim krznima. Pod je bio prekriven skupocjenim prostiračima i još ponekim krznom. Dvije su stijene u prostoriji bile obložene brokatnim tapetama. Na jednoj je visjela i tapiserija s lovnom scenom, na drugoj su bile slike zvjeradi u jednostavnim, ali pozlaćenim okvirima.

— Kad čitam ove izvanredne stihove, poželim dovršiti onu komediju koju sam lani započeo pisati, iako znam da sam nemoćan pred ovim genijem s kojim se, kako mi kažu, njegovo presvijetlo kraljevsko francusko sunce ipak samo sprda — rekao je Fran hrvatski. — Pa, učinio ja nešto bar hrvatske sprdnje vrijedno, mi ćemo se po domaći nasmijati mojem umotvoru, je li tako, sveće Petre? Kao i onda kada sam opjevao Zoričinu razgoljenu guzicu i njezinu vragolastu buhicu! Sjećaš li se?

Petar se gromko nasmije kao i Fran koji stane recitirati svoju šaljivu pjesmicu »Buhe bantuju Zoricu«. I svak i šurjak bučno su se smijali, oslobođeni nekud iz dna sebe uljuđene stege, galantnoga obzira prema Juliji koja nije razumjela hrvatski ili se gradila da toliko ne razumije.

U Katarininom društvu Petar se nikad nije tako slobodno šalio.

Orfej samo podsmješljivo trzne brkom i, dodirnuvši podbradak, pomisli da bi mogao pustiti bradu. Ograđivao se od pomisli na Zoricu, koju je poznavao. Do vraga i Zorica!

— Ptice nemaju buha, je li, Orfeju? — smijao se Frano. — Imaju samo tekute!

— Ptice se rado kupaju — reče Orfej. Nešto u njegovu izrazu kad se sada izdvojio iz njihove veselosti, podsjeti Frana Krstu na sestru Katarinu.

— Ne mogu svi uvijek biti ozbiljni pa uživati samo u Petrovoj *Adrianskog mora sireni*, moramo ponekad pronaći sirene koje će nas

razgaliti u ovoj gruboj nesreći, u ovoj tuzi, koja nam pred vrata smješta i Turke i proklete Nijemce! — Frano ustane pa sjedne, gledajući opet u rukopis, a Petar reče, dok mu je krupna šaka i dalje dirala medvjede krzno: — Ne znam samo zbog čega si posvetio pjesmu onom obješenjaku Vlašiću? Takvih majstora imaš u svakom selu, moj pjesniče Franjo. Ali koga ti srcem prihvatiš, misliš da je od svih vredniji i bolji. A seljak, ako košulju i promijeni, čud nikad ne izmijeni.

— Pa, ja mislim da je Vlašić sa ženskinjama bio jedan od boljih — reče Frano, a Petar podigne medvjedu razjapljenu gubicu prema svijecama.

— A ja mislim da je ovaj lovac jedan od najboljih — reče. — Ovako kako je umorio ovoga gorostasa, pa to bi i meni teško palo. A čini se da nema više od dvadeset godina. U koži zaista nema ni jedne rupe od taneta. Znači, mladić je lovio onako kako je dužan loviti prema onome što mi je o njemu napisao u pismu otac Antun Knežić. Lovio je i ubio zvjerinu po svojoj obiteljskoj tradiciji. Piše o tome pustinjač Knežić, a spominje mnogo i pokojnoga gvardijana trsatskoga Franju Glavinića.

— Koje ga to Glavinića?

— Onoga koji je posvetio svoju knjigu *Cvit svetih* tvojemu i Katarininom ocu Bolfu. Jesi li pročitao Juliji što piše o povijesti Franko-panova roda u toj njegovoj posveti? Ako nisi, pročitaj. Imam i ovdje primjerak knjige — smješkao se Petar, ogledavajući neprekidno medvjedu kožu, pokazavši malim pokretom glave biblioteku smještenu na sjevernom zidu. — Prevedi posvetu ženi, da zna tko si, šurjače — gusta kosa zatrese se i padne mu do brka.

— Čitam li ja tebi i hrvatske pisce, šćavone, je li, da ti ih čitam, Julijo? — Žena potvrdi muzeve riječi nježnim naklonom glave. — Zna ona da joj muž vuče lozu od starorimskih Anicija isto kao i Habsburgovci, da mu je rod star kao i njihov što je i da nije ništa manje plemenit, nije li tako, ljubavi? Znadeš li ti to o svojemu presvijetlome supružniku, shvaćaš li zbog čega nenašadi na nas naduti Leopold, koji voli popljačkati od podanika i poneku bolju košulju, jer mora dobro stegnuti remen na pojasu da ne padne na prosjački štap! — Fran Krsto naglo složi rukopis, smješkajući se podrugljivo.

— Nije toliko siromašan koliko je pohlepan — reče Petar — i bio bi sigurno znatiželjan — okrene on začas razgovor na prijašnju temu kad primijeti zabrinuti izraz Julijina lica — sigurno bi poželio vidjeti

ovoga momka Matiju, kako ubija medvjeda. Možda bi mu od pogleda na snagu mladahnoga lovca zadrhtale tanke kosti i debela usna.

— Vidjet ćemo već sutra kakav je mladić majstor — ustane Frano i pođe do Petra pa se i on zagleda u mjesto gdje je udarila sjekira po medvjedoj glavi, u golemu posjekotinu. — Sve će se pripremiti u stražnjem dvorištu. Bit će to neki davnašnji turnir bez takmaca — reče Fran Krsto Frankopan, knez krčki. — Bit će to poklonjeni dan, milostiva razbibriga u ovim vremenima što nas stežu željeznim obručem i sile nas smlaviti neprijatelje svoga roda i poroda. — S tim riječima zagleda se u Juliju, ljubljenu ženu koja mu još nije bila poklonila čedo, a on ga je tako toplo priželjkivao. — Plemeniti Aniciji rimski, koja li su to pokoljenja u nizu, preko knezova krčkih do Frankopana naših dana. — Mlado mu je lice zračilo ponosom.

— Gospodska koketerija — reče Orfej; izreče to kroz prozor, u tamu.

— Misliš da je to bilo samo Glavinijevo dodvoravanje?

— Moda — reče Orfej. — Zvučna igra bez mačeva. Maštanje o gospodstvenim precima, o iskonu čovječanstva. Ali raj nije bio u Italiji, rođače, raj je bio ovdje, kolijevka ljepote koja nas je pratila u sjenu istočnoga grijeha, a zna se tko je otišao istočno od raja.

— Ti si protiv saveza s Turcima?

— Samo sam malo letio u mislima — promrmlja Orfej.

— Zašto bi se Leopold smio kititi perjem, kojim se ja ne smijem kititi? Misliš da je Glavinić lagao?

— Glavinić je vjerovao.

— A ti ne vjeruješ, kneže Orfeju? — Franove su oči sjajile. Bile su gotovo djetinjski čiste, zaobljene.

— Glavinić je bio pravi vjernik, a ja sam nevjerni Toma.

— Ti sumnjaš i u ptice?

— U svoje znanje o njima.

— Što se ptica tiče, nema kod njih ništa sumnjivo za dobroga lovca — reče Petar. — I u raj u izvan raja. A životinje i ljude bolje da u tu kašu ne miješamo. — On je gledao Juliju, koja odnekud, iz kuta, dohvati lutnju. Sjedne na stolčić pa sitnijim prstima prevuče po žicama. Zapjeva mekim glasom neku slađanu, ljubavnu pjesmicu i to je godilo Orfeju koji inače za takva gundanja nije odviše mario. Još je uvijek stajao kraj prozora. Otkrene se i šapne: — Pjevaj nam, nježna ptico. — Bio je to uljudeni glas u divljini, blizak, a dalek poput mjeseca, koji se počeo penjati iznad brda. Osjećalo se kako plavi zrak.

Netko pokuca na vratima.

Petar se javi i u sobu uđe glasnik, duboko se klanjajući.

Preda mu dva pisma pa odstupi, nestane iza vrata brzo, kako se bio i pojavio. Julija nije prekidala pjevanje.

Petar smrmlja: — Jedno je od Katarine i Jelene. Iz Slovačke. Drugo... — Čitao je i stao crvenjeti, žile mu nabreknuše na čelu. Sjedne. Ustane. Krikne gromoglasno, bijesno, tako da se Orfej odmakne od prozora, a Julija prestrašeno ustukne prema brokatom obloženoj stijeni, prevrne stolčić na kojem je sjedila. Još se nije bila uspjela naviknuti na goropadni karakter Franinova rođaka. — Prokleti da su, sluge i slugani! — vikne. — Proklete ulizice! Za par dana dolazi Bukovački s vijestima iz Turske pa ćemo vidjeti! — On ošine Orfeja pogledom. — Ti ćeš, Orfeju, morati u Novi, nisi li tamo glavni zapovjednik?

— Jesam, vojskovođa — reče mirno Orfej.

Ta mirnoća kao da ohladi plameni Petrov bijes.

— Ti ćeš još večeras napisati pismo na francuskom. Ja ću ti govoriti u pero, a ti ćeš pišući prevoditi — reče Petar Franu.

— Bolje večeras nego sutra. Ujutro nam svoje umijeće pokazuje Matija Bolf.

— Tebi je do igre — smrsi Petar pa se s naglom sjetom zagleda u Franovo mlado lice.

— Nije mi do igre otkad sam u lipnju preveo pismo za poljskoga kralja, to ti dobro znaš. Odonda sam odan našoj stvari. Samo našoj stvari — reče Fran Krsto. — Zato, ako je mladić tako dobar kako se čini, htio bih ga otkupiti od tebe i uzeti u svoju četu.

— Ne ćeš ga tako lako otkupiti — reče Petar. — Po pismu koje sam primio od pustinjaka Antuna, on je plemić, donedavno vazal tvojega roda, ali prema pogodbi naših otaca, sada je moj podanik. Ne i podložnik. Nije on kmet, taj Matijas Bolf.

— Nagodit ću se ja i s tobom i s njim — reče Fran, nježno stisne ruku svoje žene i poljubi je. — Moram još raditi nešto s Petrom — reče.

— Idemo u svoju sobu — udari kratkim mačem o vrata Petar, a snažno mu je lice još uvijek bilo zajapureno. Golemi je bijes sijevao s golemom snagom iz Petrova tijela. Vrata se rastvore: Petar i Frano izađu.

— Laku noć, rođakinjo — reče Orfej, smješkajući se uobičajenom uljudnosti. — Hvala na pjesmi. Šteta što je sve bilo tako kratko. Žurim da mi kaštelan ne zabravi vrata — doda ironično. — Ako sutra

jašim za Novi, moram se dobro odmoriti. Uz živi oganj koji zaplamsa čim ga dotakne vjetrić, mora netko čuvati hladnu glavu. Laku noć.

— Laku noć, bona notte — šapne Julija.

Često je u posljednje vrijeme ostajala uvečer sama.

S umuklom lutnjom, s usahlom pjesmom u grlu, s mjesecom povrh krova na kojem čuči neki noćni, zlosutni ptić. Orfej bi mu sigurno znao ime.

Ona priđe prozoru i zatvori ga.

Kroz šarena stakla učini se da se mjesečeva svjetlost obojila i ocrtala blijedo nebesko cvijeće po bijelom stolnjaku dok šutljivi sluge gase svijeće, a beskrajna tišina dodiruje žice na ostavljenoj Julijinoj lutnji.

(Nastavak u sljedećem svesku)

Višnja Stahuljak

VJETAR NAD RAZVALINAMA

IDILA, RAT I LUTAK

On je bio običan zaprežni konj
Ona obično bosonogo pojilo na ledini
što se zrcali na kraju sela
Ubrzo poslije vjenčanja
mladić je nesnosno pištao kroz nozdrve
pijući njenu nepomućenu vodu
i njene misli, također, što su godinama poslije
bijelile njegove košulje sretnim srcem
Trebalo je misli napokon privoljeti da se orode
jer već ih obuzima ljubavni drijemež
uz počasnu stražu noćnih lampi i
usnulih seoskih pasa
Ujutro se ušunjao rat
i odnio djecu, naravno, ona su rasla
ali je rat njuškao njihov majušni trag
i blatio njihovu sretnu rijeku
Stjenovita se nesreća rata sručila na njih
prignječivši ih kao stjenice
Ali život koji teče dalje
i dalje se ritao po rodnoj zemlji
a On u obližnjoj krčmi
Svinuo je hrbat tek kada je izišlo
pobjedničko sunce
i puknulo bičem potjeravši ga
Tada je stresao ušima i život mu se učini
domaće blizak i mek, a ipak
tvrđi od umješnosti krojača

kornjačina oklopa
Nisam uvjeren da imam sve što mi treba
reče starac jednu večer starici
glasom koji je odjekivao ušir male duše
njihova zajedničkog života
i odgunda u sljedećih nekoliko samotnih godina
na vlas istoga neprijateljskoga života
gdje će se prihvatiti dlijeta i gdje će
u tihoj Božićnoj noći izdjelati drvenog dječaka
s kojim se i danas igra
njegova nesretna mati
uzdišući: vojske su otišle
a tvoj se pepeo sine
još uvijek kovitla u
u zraku

ŠÚME GODINE RODNE, GODINE GLADNE ŠÚME

Tvoje je doba, rekoh
tada sam imao petnaest
i povaljano tijelo u travi
Tako prolaze dugi sati mjesečeve lijenosti
prije nego što ugasim svijetlo
i prije nego što zagledam svako stablo
u kojemu cakli nečija duša
Mogao bih odlutati sa svakom
držeci se za njene grane
jer kada odrastem, zavijen u šumu
izgubim se u njoj i pucam

Tada iz mene istrči vjeverica
i odnije moj strah
u toplo skrovište gdje drhti šuma
i moja sudbina čista kao košulja
u kojoj sam jutros bojažljiv
i svakog trenutka mogu zaplakati

Zar u pustinji je bolje? Ne znam
Tu su oblaci, tu je njihova utjeha

tu sam i ja ljubavnik vječne vode
i hranjivog zrna koje tražim
užarenim tijelom pustinje dok
netko me na slaboj vatri miješa
a suze koje ne će slušati
upija pijesak

DJECA

I prije su ljudi živjeli dugo
zajedno zbiti u jezgru
gdje i roditelji
u njihovoj prozebloj kralježnici
Sve se jednom dogodi
pa tako i meni
srh koji mi prođe niz bedro jednoga dana
i onda rodiš, osvrneš se Bogu
Trenutak taj lagan kao drhat kad
jednostavno ubereš malu djecu
Poslije nabereš usta ako su ona zločesta
zvečkaš čašama, a zapravo živcima
i to je bolje nego da ih pratiš od
kredenca do otvorena mora
zatvoriš u bocu i uz veliku pompu
pustiš niz val
Koliki put moraju proći, jedna djeca
ali kada odrastu, kažem ti
prava su bomba
toče whisky, a isplaću sodu
baš u moju čašu, u moj šešir
i još dublje u mene naliju prije nego što mi
sve njihovo bude dostupno ili opet strano
opušteno u naslonjaču
gdje napokon srčem svoj hladni sjever

VIDJET ĆEŠ TI SVOGA SVECA

Znao sam bio je to moj strogi svetac
kojemu sam se napokon došao moliti

Iz daljine je mahao štapom
i bilo je samo pitanje trenutka
kada će me njime raspaliti po leđima
Ali kada sam mu lice sasvim približio
derući koljena na tom putu
On postade topao čajnik
oko kojeg su se rojila djeca
Kleknuo sam da i mene potapša po ramenu
onako star od čekanja: hoće li se ikada pojaviti?
Mora da sam drhtao, razbarušen kao ptica
pohotno ljubeći njegova zapešća, jer
napokon sam i ja ugledao svoga sveca

DRUGOJ ZEMLJI HRLEĆI

Kad osvane bijeli dan tvoje mudrosti
zatvori vrata
sobe tame i grijeha
Uprti i ponesi svu ljetinu svoga zavičaja
mrveći zemlju
kao svoju jedinu tjelesinu
Milosnice sjevera i juga
podigoste zbor anđela krilaša
da loš čovjek ne zadrijema u hrđi
I tad neka te posluže čajem
na odlasku
a ti otpij svoje zadnje druženje
s nepoznatim ljudima
koji ostaju

VJETAR NAD RAZVALINAMA

Taj je vjetar
sušeći naša tijela
dolutao iz jednog od ratova
uznemirivši nam snove
odsjeve na mirnim vodama

Nekoć nabrekao i snažan

sada je bio slab
bio je samo nadlaktica onog vjetra
koji hitro ljubi u krošnjama
i podiže viku
njušeći nam nesreću

Bilo je nešto zastrašujuće u tome
kako lišće viče Bog
sahranjujući nas
pod razvalinama ovoga grada

Ja sam tada snivao polje
i mazio mu pšenicu
čitavo jedno ljeto
i nisam žalio njenu slobodu u jesen
skončalu u krušnoj peći

Jer biti u polju
zamijećen od žutog klasja
predahnuti uza nj do večere
tko se još nije naklonio toj slici?
Osim vjetra koji
danomice pronosi duše
umorenih stanara
ponad ovih razvalina

OBJED S PRIJATELJEM

Život mi započinje istom kada počinju i prve jutarnje vijesti: moj prvi jutarnji napitak. Ako su vijesti loše, čujem dahtanje loše raspoloženog stroja koji me pokreće i tad bespomoćno gledam zid; lijepa priroda je iza njega ili je u njemu zazidana. Redovi mladica također, susrećemo ih na ulici, u prolazu, i bespomoćno mirišemo. Njihov prštavi smijeh razbacan je na sve strane — da osjećaš u lišću zalud ne mrznu.

U četrdesetoj život je u mišolovci, osjećaš se kao miš čiji je život skončao na komadiću sira. Ova neumitna istina svakako boli kao što boli kutnjak rodом iz zakutka. Boli prestaju ako ih preduhitrimo s dva davna i smirujuća roditelja. Oni lutaju sjećanjima kao dvije

debele latice magnolije, otpale od cvijeta, i nadgledaju nam ljubavna umiljavanja.

Ako se uspijem sakriti bijegom, slobodnom ću rukom usrdno mahati, da mi ne zamjere, i dalekom rođaku također, sve dok ne poletim mašem im, do u nebesa. Tamo ću zaboraviti, sve njih, jer bili su samo bizarna izložba koju sam posjetio za života, još danas mi grgolji u glavi svo ono popijeno vino kojim sam nazdravljao tek rođenima, a na licu mi zrcalile slike protekla života.

Svirali su ga orkestri, taj život koji se održavao u tijelu osamljena čovjeka. To i nije bio čovjek, već trupina koju treba oživjeti i koju si mogao sjeći, rezati i gnjeti. Znatiželjni susjedi mogu te netremice pogledavati, tebe ponižena i nesretna, oni to vole, tvoj obraz državnog kukca koji je razočaran i onemoćao stiskao dlanove i želio po svaku cijenu uteći pod strehu gdje poslužuju skroman objed. Tamo te dočeka čista prostirka na kojoj se prženi oslić dostojanstveno drži uz češnjak i perjanice peršina.

— Uzmi, brate, najveći komad — prekidam priču nutkajući nepoznatog pridošlicu, a on... — hoću — reče, zatomivši sebe, sebe Isusa na dalekim obroncima Judeje.

— Sve to tješti srce moje — nastavi On, kao što se tješti grožđe u jesen. — Ako zavolim tvoje preklinjuće oči ili ako te prst nesreće unese u moj zagrljaj, možeš gucnuti crveno vino koje će procuriti iz mene, iz svake moje riječi.

Isprispovijedio je to s odmjerenom strašću prašnog pustinjaka, bez ikakve primisli i sve samo zato da bih ja na kraju ovog objeda, pomolivši se, kušao i vruću gibanicu, dijeleći je s njim, gibanicu koja još treperi od novog iskušenja, a da ne govorimo o tome kako još i miriši.

RAK

Bila je već iscrpljena bolešću, moja majka. Nadali smo se ali... Bio je to rak grla. Operirala je, nadali smo se ali... Jednom sam u bijesu rekao kako bih ga mogao iščupati i pojesti. Rekla mi je da sam lud. Osjećao sam se malen ispred te ženice koja nosi to gnijezdo zla pod bradom. Zašto? I što to uopće nosiš u grlu, mama? I kao da me čula,

odgovori: Skoru smrt, sinko, i blizinu neba, nadam se. Tako je i bilo. Jednom je zaspala. Čudio sam se tomu kako život može tvrdo usnuti.

RUČAK

Namazala sam si usnice crvenim ružom i sada režem luk. Nije bilo nikoga da sa mnom podijeli ovaj lijepi kuhinjski prizor.

Kada sam prala ruke juha je tek počela mirisati, a moj se svileni body nadimao od iščekivanja. Muža još nije bilo. A hoće li doći? Ne znam. Mnogo je pio zadnjih dana. Jučer je u delirijumu popio moj jedini Chanelov parfem koji sam imala. Popio je to u kombinaciji s acetonom i cedevitom, a da pritom nije izgorio, i nije zanosno zami-risao, a nije ni prsnuo od nepoznate sreće, samo što se grčila njegova isušena i rumena njuška ruskog hrta.

To je dakle to, pomislih. To je to moje jadno i nesretno pijano pseto za kojeg danas pripremam ručak.

Sead Begović

DVIJE PRIPOVIJETKE

DOJILJA

Bijaše jednom neki kralj, mladahan i junačan, gospodar kraljevstva bogatog gradovima i žitnicama, što odlažаше ratovati u daleke zemlje, ostavljajući kraljicu turobnu i samu, sa sinčićem što još živlјaše u zipci, ovijen pelenama.

Pun Mjesec što ga promatraše gdje stupa, nošen snom osvajanja i slave, počе opadati — kada se pojavi jedan od njegovih viteza, slomljenog oružja, crn od isušene krvi i prašine s puta, noseći gorku vijest o izgubljenoj bitci i mrtvom kralju, prostriјeljenom sa sedam kopalja, među cvijetom plemstva, na obali velike rijeke.

Kraljica raskošno oplače kralja. Još ucviljenije oplače muža što bijaše veseo i lijep. No naročito tjeskobno oplače oca što ostavi sinčića tako nezastіčenog, sred tolikih neprijatelja njegovog krhkog života i kraljevstva što će ga naslijediti, bez ruke koja bi ga branila, jake snagom i jake ljubavlju.

Od neprijatelja najstrašniji bijaše stric mu, nezakonit brat kraljev, čovjek pokvaren i divlji, nagrižen grubim požudama, što priželjkivаше kraljevstvo samo zbog njegovog blaga, živeći godinama u planinskom zamku, s čoporom buntovnika, poput vuka što iz svoje stražarnice vreba plijen. A plijen sada bijaše, jao!, ono dјetešće, kraljevsko sisanče, gospodar tolikih pokrajina, što snivaše u kolijevci, sa zlatnom zvečkom stisnutom u ruci!

Kraj njega pak, u drugoj kolijevci, snivaše drugi dјečак. No ovaj bijaše maleni rob, sin lijepe i jedre ropkinje, kraljevićeve dojilje. Oba se rodiše u istoj noći. Iste ih hranile grudi. Kad bi kraljica, prije počinka, dolazila poljubiti kraljevića, čije kose bijahu plave i tanahne, iz ljubavi prema njemu poljubila bi i malenog roba čije kose bijahu crne i kovrčave. Oči obojice svjetlucaхu poput dragog kamenja. Samo što kolijevka jednog bijaše raskošna, od bjelokosti i teške svile — a kolijevka drugog bijedna, od pruća. No vјerna ropkinja okruživаше oba istom nježnošću, jer ako joj jedan bijaše sin — drugi će joj biti kralj.

Rođena u kraljevskoj palači, posjedovаше ona zanos i vјeru svojih gospodara. Ganutljivije od sviju oplakivаше kralja poginulog na obali velike rijeke. Pripadaše, međutim, onome soju što vјerovаше da život se zemaljski nastavlja

u Nebu. Gospodar njen, kralj, bit će da već kraljuje u nekom drugom kraljevstvu, onostran oblaka, što jednako obiluje gradovima i žitnicama. Njegov ratnički konj, oružja, paževi uspeše se s njime u visine. Njegovi podanici, što izgiboše, u tom će kraljevstvu nebeskom naskoro opet služiti svog gospodara. I ona sama jednoga dana, kad na nju nadode red, uspet će se zrakom svjetlosti u kraljevsko obitavalište gospodarevo, da iznova prede lan njegovih tunika, da iznova pali kadionice njegovih miomirisa; i bit će na Nebu kao što bijaše na Zemlji, sretna u svome služanju.

No uza sve to, strahovaše i ona za svog malog kraljevića! Koliko li puta, s njime na prsima, razmišljaše o njegovoj krhkosti, o dugom djetinjstvu, o godinama što će proteći prije negoli dosegne bar veličinu mača, i o onom okrutnom stricu, lica mračnijeg od noći i srca mračnijeg od lica, gladnom prijestolja, što vrebaše s litice, među handžarima svoga čopora! Jadnog li kraljevića! I s još većom ga nježnošću stiskao u naručaj. No ako bi se njen sin uščavrljao, ruke bi joj, s još sretnijom gorljivošću, poletjele prema njemu. Taj pak, u svojoj bijedi, uopće ne morao strepiti pred životom. Nesreće, navale zle sudbine nikad ga ne bi mogle više ogoliti od slava i dobara zemaljskih no što bijaše ogoljen ondje u kolijevci, pod komadićem bijelog lana što mu skrivaše golotinju. Život za nj bijaše uistinu dragocijeniji i dostojniji očuvanja od života njenog kraljevića, jer nijedna od teških briga kojom on zatamnjuje duše gospodara čak ni ne okrznu slobodnu i priprostu dušu roba. I, kao da ga još više ljubljao zbog one sretne skromnosti, prekrivaše mu punašno tjelešce cjelovima teškim i pohlepnim — cjelovima što bijahu mlaki na rukama kraljevićevim.

Palačom, međutim, gdje sada kraljevaše žena među ženama, zavlada velik strah. Kopile, grabežljivac što vrludaše planinama, spusti se sa svojim čoprom u nizinu, ostavljajući po nekoć sretnim selima i zaseocima svoj ubilački i rušilački trag. Gradska vrata bijahu osigurana najjačim lancima. Na stražarskim kulama gorjeli najviši krijesovi. No obrani uzmanjka muška stega. Preslica ne vlada kao mač. Svo vjerno plemstvo izginu u velikoj bitci. A zlosretna kraljica znaše tek neprestano trčati do kolijevke sinčića, oplakujuć nad njim udovičku nemoć. Samo vjerna dojilja doimaše se sigurnom — kao da ruke kojima stiskao kraljevića bijahu zidine tvrđave što ih nijedna smionost ne može prijeći.

Jedne dakle noći, noći tihe i mračne, idući na počinak, svučena već, u svojoj priprostoj postelji, između dvojice dječaka, odgonetnu ona, više no što oćuti, tamo daleko, na ulazu u kraljevske vrtove, kratkotrajan zveket željeza i okršaja. Zaogrnuvši se naprečac u neku tkaninu i zabacivši kose, stade tjeskobno osluškivati. Po pješčanoj zemlji, među grmljem jasmína, mek udarac tijela što se stropoštalo na pločnik poput smotuljka. Silovito spusti zavjesu. Tamo preko, na dnu galerije, opazi ljude, svjetlost fenjera, bljeskanje oružja... Umah joj se otvoriše oči — palača zatečena, okrutno kopile dolazi opljačkati, pogubiti njenog kraljevića! Nato hitro, bez ikakvog oklijevanja ili dvojbe, pograbi kraljevića iz njegove bjelokosne kolijevke i baci ga u kolijevku

od pruca — izvukavši zatim svog sina iz služanjske zipke i obasuvši ga očajničkim cjelovima, položi ga u zipku kraljevsku, prekrivši je teškom svilom.

Na vratima odaje naglo se pojavi neki golem čovjek, s crnim plaštem povrh žičane košulje, okružen svjetlonošama. Pogleda — otrči do bjelokosne kolijevke, gdje svjetlucahu brokati, pograbi dijete, kao što se grabi kesa sa zlatnicima, i, plaštem mu gušeći krike, odjuri bijesno.

U novoj kolijevci kraljević snivaše. Dojilja pak osta nepomična u tišini i mraku.

No krici uzbune najednom zaglušiše palaču. Kroz prozorska stakla prodre duga buktinja bakalja. Dvorišta odjekivahu udarcima oružja. Raščupana, gotovo naga, uletje kraljica u odaju, među dvorkinje, vrišteći za svojim sinom. Ugledavši bjelokosnu kolijevku, s razbacanim ruhom, praznu, plačući pade na kameni pod, satrta od boli. Dojilja potom, strahovito blijeda i troma, šutke otkri bijednu kolijevku od pruca... Kraljević bijaše ondje, usnuo, snom što odavaše smiješak, rasvjetljujuć mu svo lice između zlatnih kosa. Majka tad, s uzdahom, pade nad kolijevku, kao što pada tijelo mrtvaca.

U tom trenutku nov žamor potrese mramornu galeriju. Bijaše to odani kapetan straža. U njegovim kricima, međutim, bijaše više tuge negoli pobjedničkog slavlja. Bastard je mrtav! Uhvaćen u bijegu, između palače i tvrđave, smrvljen od jake legije strijelaca, podleže on i dvadesetorica iz njegovog čopora. Tijelo mu ostade ondje, sa strelicama na boku, u lokvi krvi. Ali jao! Neizmjerna li jada! Ostade ondje i nježno tjelešce kraljevića, ogrnuto u plašt, sada već hladno, još uvijek modro od surovih ruku što ga udaviše!... Takvu, dakle, okrutnu vijest bučno javljahu oružnici — kad kraljica, ushićena, napola plačuć, napola se smijuć, podiže u naručaj kraljevića što se bijaše probudio.

Zaprepaštenje preraste u klicanje. Tko li ga bijaše spasio? Tko?... Tik do prazne bjelokosne kolijevke stajaše, nijema i ukočena, njegova spasiteljka! Služavka veličanstveno vjerna! Ona je ta što, da bi spasila život kraljevića, bijaše poslala u smrt svog sina... Tada, tek tada, sretnica majka, izronivši iz zanosa radosti, strastveno zagrl i poljubi patnicu majku, nazvavši je sestrom svog srca... Iz mnoštva što se tiskalo na galeriji izviše se novi oduševljeni poklici i molbama da se divljenja dostojna služavka što bijaše spasila kralja i kraljevstvo dostojanstveno nagradi.

No kako? Koji to zlatnici mogu naplatiti sina? Uto se neki starac plemenitog staleža dosjeti da je odvedu u kraljevsku riznicu kako bi među onim najvećim indijskim bogatstvima mogla birati sve što joj srce poželi...

Kraljica uze ropkinju za ruku. Odvedoše je tako, s jednako ukočenim mramornim licem i korakom pokojnice, kao u snu, u odaju gdje se čuvaju dragocjenosti. Velikaši, dvorkinje, oružnici slijedahu ih s tako ganutljivim poštovanjem da se čuo tek doticaj sandala o kamenje poda. Masivna vrata riznice okretahu se sporo. Kada sluga otkračuna prozore, svjetlost zore, jasna već i ružičasta, ulazeći kroz željezne rešetke, zapali čudesni i blještavi

požar zlata i dragog kamenja! Od kamenog poda pa sve do mračnih svodova, čitavom odajom, blistahu, svjetlucahu, sjahu zlatni štitovi, izrezbarena oružja, brda dijamantata, gomile kovanog novca, dugi nizovi biserja, sva bogatstva onog kraljevstva što ih kroz dvadeset stoljeća sabralo stotinu kraljeva. Dugotrajan »Ah!«, spor i zadivljen, prođe mnoštvom što bijaše zanijemilo. Potom nastaje tjeskobna tišina. Usred odaje, zaogrnuti predragocjenim blještavilom, doji se, međutim, ne micaše... Tek oči joj se, blještave i uvele, podigoše spram neba što, s onu stranu rešetaka, postaje ružičasto i zlatno. Ondje, na tom svježem jutarnjem nebu, bijaše sada njen dječak. Stajaše ondje, i sunce se već uzdizalo, i bijaše već kasno, i dječak joj zacijelo plakaše išteći sisu!... Tada se doji nasmiješi i ispruži ruku. Svi prestadoše disati, slijedeći onaj tromi pokret rastvorene ruke. Koju će čudesnu dragocjenost, dijamantni niz, pregršt rubina izabrati?

Dojila ispruži ruku — i s obližnje klupice, među lepezom oružja, pograbi bodež. Bijaše to bodež starog kralja, sav optočen smaragdima, vrijedan čitave pokrajine.

Pograbi, dakle, bodež i stežući ga čvrsto u ruci, upravljena u nebo, gdje se izdizahu prve zrake sunca, pogleda kraljicu, pa mnoštvo, a potom uskliкну:

— Spasih kraljevića, a sada ću nahraniti sina!

I zarinu bodež u srce.

FRA GENEPRO

I

U ono vrijeme u osami umbrijskih gora još uvijek življuje božanstveni Franjo Asiški — a po svojoj Italiji veličahu već svetost njegovog prijatelja i učenika, fra Genebra.

Fra Genebro se uistinu usavršio u svim evanđeoskim krepostima. Obiljem i ustrajnošću molitve čupaše on iz svoje duše najsitnije korijene grijeha, te ona postade čista i nevina poput jednog od onih rajskih vrtova gdje zemlju natapa Gospodin i gdje tek ljiljani mogu nicati. Njegova pokora kroz dvadeset samostanskih godina bijaše tako postojana i duboka da više ne strahovaše od Napasnika; sada bi i najstrašnije i najzamamnije napasti rastjerivao kao da su posrijedi dosadne muhe, stresavši tek rukav redovničke halje. Poput ljetne rose dobrohotno i sveopće milosrđe njegovo slijevaše se ne samo na bijedu siromaha, nego i na potištenost bogataša. U svojoj najponiznijoj poniznosti ne smatraše se jednakim ni crvu. Okrutni baruni, čije crne kule satirahu Italiju, dočekivahu ovog bosonogog i jaderno okrpjenog franjeva što ih poučavaše blagosti s poštovanjem i naklonom glave. U Rimu, u Svetom Ivanu Lateranskom, Papa Honorije cjelivaše rane od lanaca što mu ostadoše

na zglavcima ruku još od ljeta u kojem, iz ljubavi prema robovima, u maur-skaj zemlji trpljaše ropstvo. I budući da u ta vremena anđeli skrivenih krila, oslonjeni o štap, još uvijek putovahu zemljom, hodeći često starom pogan-skom cestom ili pak prteći prašumu, on sreće mladića neizrecive ljepote što mu se smješkaje, romoneći:

— Dobar dan, brate Genebro!

Jednoga, dakle, dana, kad ovaj čudesni prosjak iđaše iz Spoleta u Terni, spazivši nad nekim brežuljkom prekrivenim hrašćem, u plaveti i jutarnjem suncu, ruševine zamka Otofrid, pomisli na svog prijatelja Egidija, negdašnjeg novaka u samostanu Svete Marije Anđeoske, što se povuče u onu pustoš ne bi li se tako više približio Bogu, obitavajući ondje u kolibi od slame, uz razrušene zidine, pjevajući i zalijevajući salatu svog vrta, jer bijaše blage čudi. I kako prodoše više od tri godine otkako posjeti dobrog Egidija, otputi se s ceste u dolinu i, prebacivši se preko kamenja na drugu obalu rječice što brzaše među oleandrima u cvatu, otpoče se lagano uspinjati šumovitim brežuljkom. Poslije prašine i žege na putu za Spoleto bijaše slatka široka sjena kestenā i trava što mu osvježavaše bolna stopala. Na polovici uzbrdice, u stijeni gdje se raskuštrale kupine, žuborilo i svjetlucalo vrelo vode. Uza nj, na vlažnoj travi, snivaše, spokojno hrčuć, neki čovjek, zacijelo svinjar jer bijaše obučen u debelo kožnato ruho a o pojasu mu visio svinjarski rog. Dobročudni fratar gucnu, rastjera obade što zujahu nad grubim usnulim licem i nastavi verati se brežuljkom, s bisagama i štapom, zahvaljujući Gospodinu za onu vodu, sjenu, svježinu, za tolika neočekivana dobra. Uto opazi krdo svinja, raspršenih pod krošnjama drveća, kako grokéu i gubicama čeprkaju korijenje, jedne bijahu mršave i šiljaste, tvrdih čekinja, druge okrugle, kratke njuške utopljene u salo, i mlade prašćice gdje trčkaraju oko svjetlucavih i ružičastih sisa svojih majki.

Fra Genebro pomisli na vukove i zažali zbog sna neopreznog pastira. Na kraju guštare počinjaše stijena gdje se uzdizahu ostaci lombardskog grada, obrasli bršljanom, čuvajući još poneku puškarnicu prorupljenu nad tavani-com, dok u zakutku kule, između divljih kupina, vrebaje žlijeb, istežući vrat nekog zmaja.

Pustinjakova koliba, pokrivena slamom što je podržavahu komadi kame-na, među onim se mračnim granitom naslućivaje tek po povrtnjaku što se pred njom zelenio, sa svojim gredicama kupusa i kolcima za grah, između mirisave lavendule. Egidije mora da više ne bijaše daleko, jer na zidiću od naslaganog kamenja bijahu odloženi vrč mu, kosirić i motika. I blago, kako ga ne bi smetao ako se u ono doba popodnevnog poćinka povukao i molio, fra Genebro odgurnu vrata od starih dasaka, što, da bi bile gostoljubivije, ne imahu ni kvake.

— Brate Egidije!

Iz dubine priproste kolibe, što više nalikovaše životinjskom brlogu, dopre trom jecaj:

— Tko me zove? Umirem ovdje u ovome kutu, u ovome kutu... Umirem, brate!

Fra Genebra spopade snažna bol; dobrog pustinjaka nađe prostrtog na gomili suhog lišća, zaognutog u prnje i tako smršavjelog da mu lice, nekoć sito i ružičasto, bijaše poput komadića stare, strahovito smežurane pergamente, zagubljeno među pramenjem sijede brade. Zagrli ga potom s beskrajnom dobrotom i nježnošću.

— Otkad ova zapuštenost, otkad ova zapuštenost, brate Egidije?

Bogu budi hvala, od jučer! Tek sinoć, pošto baci posljednji pogled na sunce i povrtnjak, prostre se u onaj kut da umre... No još pred nekoliko mjeseci zavuče se u nj neki zamor, te ne mogaše držati ni napunjen vrč kada bi se vraćao s vrela.

— Reci der, brate Egidije, budući da me Gospodin napatio ovamo, što mogu uraditi za tvoje tijelo? Za tijelo, velim, jer za dušu si dostatno uradio ovim samovanjem?

Jecajući, grčeći uz prsa suho lišće na kojem počivaše, kao da su nabori plakte, prošapće jadni pustinjak:

— Dragi moj brate Genebro, ne znam je li grijeh, no priznajem ti uistinu, svu ovu noć žuđah za komadićem mesa, komadićem svinjskog pečenja!... No bit će da je to grijeh?

U svojoj beskrajnoj dobroti, fra Genebro ga odmah umiri. Grijeh? Sigurno ne! Onaj tko u svom tijelu trapljenjem uskraćuje čestito zadovoljstvo, ne ugađa Bogu. Ne zapovjedi li on učenicima svojim da jedu dobra zemlje? Tijelo je sluga; božanska je volja da mu se održava snaga kako bi dobro i vjerno služilo duhu, svom gospodaru. Kada fra Silvestar, već posve bolestan, oćuti silnu želju za muškatom, dobri Franjo Asiški umah ga odvede u vinograd, ubravši vlastitim rukama najbolje grozdove, pošto ih blagoslovi da budu sočniji i slađi...

— Žaželio si se komadića svinjskog pečenja? — uskliknu smiješeći se dobri fra Genebro, milujući prozirne ruke pustinjakove. Umiri se, dakle, brate, jer doista znam kako ću ispuniti tvoju želju!

I odmah, s očima što sjahu od dobrote i ljubavi, pograbi naoštren kosirić što stajao na zidu povrtnjaka. Zasukavši rukave redovničke halje, okretniji od jelena šarenjaka, jer radilo se o služenju Gospodinu, potrči on niz brežuljak, do gustih kestena, gdje zateče krdo svinja. Šuljajući se od debela do debela, zaskoči ondje prašćića što se odvojio od krda čeprkajući žir, nadvi se nada nj i, prigušivši mu gubicu kako se ne bi čuli krici, s dva sigurna udarca kosirića odsječe mu nogu za koju ga bijaše pograbio. Potom, s rukama poprskanim krvlju i visoko uzdignutom prasećom nogom iz koje kapaše krv, milosrdni čovjek pohiti brežuljkom, otrča do kolibe i veselo uskliknu:

— Brate Egidije, Gospodin je već udijelio komadić mesa, a ja sam u Svetoj Mariji Andeoskoj bio dobar kuhar.

U povrtnjaku pustinjačkom isčupa kolac za grah, išiljivši ga kosirićem u ražanj. Između dva kamena pripali oganj. Brižljivom nježnošću ispeče praseću nogu. Toliko bijaše njegovo dobročinstvo da, ne bi li Egidiju priuštio sav predokus gozbe što slijedi, najavi svečanim i obećavajućim glasom:

— Prasac se već žuti, brate Egidije! Koža se već prži, sveće moj!

Unide napokon pobjednički u kolibu, s mirisavim pečenjem što se pušilo, ogrnuto svježim listovima zelene salate. Potom raznježeno posjede starca što drhtaše i slinjaše od pohlepe za jelom. S jadnih istrapljenih lica odstrani mu kose slijepljene znojem obnemoglosti. I da se dobri Egidije ne bi zasramio svoje proždrljivosti i svog tako tjelesnog prohtjeva, tvrdijaše, dok mu raščinjaše masna vlakna, kako bi i on sam slasno pojeo od one izvrsne prasetine da se do sita ne bijaše naručao u gostinju Triju putova.

— Ali sada, brate moj, ni komadić ne bi mogao unići u mene! Nakljukah se čitavom kokoši! A potom porcijom prženih jaja! I polićem bijeloga vina!

No sveti čovjek svetački lagaše, jer od jutra ne okusi ništa do mršave juhe od povrća što je bijaše isprobio na vratima nekog gazdinstva.

Utješen, sit, Egidije uzdahnu, legavši iznova na postelju od suhoga lišća. Kako ga je usrećio! Kako ga je usrećio! Neka Bog u svojoj pravednosti naplati bratu Genebru onaj komadić svinjetine! Oćuti, štoviše, kako mu duša bijaše ojačala za jezivo putovanje... I oba tad, pustinjač sklopljenih ruku, Genebro klečeći, usrdno hvaljahu Gospodina što pustinjačkoj bijedi iz daleka šalje pomoć.

A onda, pokrivši Egidija komadićem plašta, stavivši kraj njega vrč napunjen svježom vodom i začepivši pukotinu kolibe protiv večernjeg povjetarca, fra Genebro, nagnut na nj, prošapta:

— Dragi moj brate, ti ne možeš ostati u ovoj osami... Mene vodi djelo Isusovo što ne dopušta odgodu. No svratit ću u sambricenski samostan, poručiti neka dođe jedan novak i s ljubavlju se brine o tebi za vrijeme tvoje bolesti. U međuvremenu, brate moj, bdio nad tobom Bog; Bog neka te tješi i štiti desnicom svojom!

Egidije, međutim, zaklopi oči, ne mićući se, ili zato što usnu ili zato što mu duh, plativši posljednji danak tijelu kao dobrom sluzi, zauvijek pođe, dovršivši svoj posao na zemlji. Fra Genebro blagoslovi starca, uze štap i stade silaziti niz brežuljak visokog hrašća. Pod krošnjom gdje se nalazilo krdo, svinjarev rog pozivaše sada bijesno na uzbunu. Zacijelo se bijaše probudio, otkrivši osakaćeno prase... Ubrzavši korak, fra Genebro razmišljaše kako je velikodušan Gospodin, dopuštajući da čovjek, stvoren na Njegovu uzvišenu sliku, bude tako lako utješen jednom čekinjavom nogom pečenom između dva kamena.

Ponovno se dograbivši ceste, zaputi se u Terni. I čudesna bijaše od tog dana harnost njegove vrline. Duž cijele Italije neumorno propovijedaše Vječno Evanđelje, sladeći oporost bogatih, šireći nadu siromašnih. Njegova beskrajna ljubav išla je i dalje od onih što trpe, sve do grešnika, nudajući olakšice svakoj boli, pružajući oprost svakome grijehu; s istim milosrđem s

kojim bi se ophodio prema gubavcima, obraćao bi razbojнике. Za vrijeme oštih zima i snijega bezbroj puta davaše prosjacima svoj plašt i sandale od konoplje; opati bogatih samostana i pobožne gospode iznova bi ga odijevale, kako bi gradovi izbjegli sablazan mu golotinje, no već na prvom ćošku on bi se, susrevši kakvog poderanog bijednika, sa smiješkom svega lišavao. Da bi otkupio robove mučene od okrutnog gospodara, provaljivao bi u crkve, odvlačeći s oltara srebrne svijećnjake i izjavljujući vedro kako se Bog više raduje jednoj oslobođenoj duši negoli gorućoj baklji.

Okružen udovicama i izgladnjelom djecom, upadao bi u pekare, mesnice, pa čak i pod šatore mjenjača, istući odrješito, u ime Boga, udio za siromahe. Trpjeti i osjećati poniženje bijahu za nj dvije savršene radosti: ništa ga nije više veselilo nego kad bi moka, izgladnio, cvokoćući od studeni, prispio u bogatu feudalnu opatiju, a onda bi ga kao vucibatinu protjerali s vratiju: tek tada bi se, sav blatan, žvaćući šaku sirovog povrća, prepoznao kao istinski brat Isusa koji također ne imaše ni jazbine, što je imaju čak i divlje zvijeri, da zakloni glavu. Kad mu jednoga dana, u Perugi, iziđoše u susret bratovštine sa svečarskim barjacima, uz zvonjavu zvona, potrči on prema hrpi balege, gdje se izvalja i isprlja, kako bi od onih što dolazahu veličati ga doživio tek sažalnost i ruganje. U samostanima, u pustarama, sred mnoštva, tijekom najtežih borbi, neprestano se moljaše, ne što bi morao, nego jer u molitvi nalažao divnu razonodu. Najveća razonoda za franjevca bijaše, međutim, naučavati i služiti. Godinama vrludaše među ljudima, izlijevajući srce poput vode iz rijeke, pružajući ruke poput neumornih poluga; s jednakom okretnošću pomagao nekoj jadnoj starici da pustom strminom prenese breme drva i građanima pobunjenog grada, gdje svjetlucahu oružja, da prevladaju nesuglasice.

Napokon jedne večeri, u predvečerje Uskrsa, odmarajući se na stubištu Svete Marije Anđeoske, najednom spazi kako se nad njim, u glatkom i bijelom zraku, rastvori golema sjajna ruka, iskreći se. Zamišljen prošapta:

Eto ruke Boga, desnice Njegove što se ispružila da me prigrlji ili odbaci.

Siromaku što ondje, s bisagama na koljenima, moljaše zdravomariju, razda odmah sve što mu ostade, a bijaše to tek knjiga Evanđelja, sva pohabana i umrljana od njegovih suza. U nedjelju, u crkvi, podižući hostiju, onesvijesti se. Predosjetivši tada da će njegovo zemaljsko putovanje okončati, poželje da ga odvedu u neku štalu i polože na ležaj od pepela.

Iz svete poslušnosti prema gvardijanu samostana, dopusti da ga liše njegovih prnja, obukavši mu novu halju, no pritom, očima vlažnim od nježnosti, stade preklinjati da ga ukopaju u grob koji će biti posuđen, kao što bijaše onaj njegovog gospodina Isusa.

Uzdišući, žalio se jedino na to što ne trpi.

— Gospodine, što si toliko patio, zašto i meni ne pošalješ blagoslovnu patnju?

Ujutro zamoli da širom otvore vrata štale.

Osmotri nebo što se razvedralo, osluhnu lastavice što u svježini i spokoju otpočeše pjevati na strehi krova i, smiješeći se, prisjeti se jutra, jednako tako tihog i svježeg, u kojem, idući s Franjom Asiškim uz obalu jezera pokraj Perugie, nenadmašivi učitelj zasta pred drvetom prepunim ptica i bratski im savjetova da uvijek slave Gospodina! »Sestrice moje, sestrice moje ptice, pjevajte lijepo svome Stvoritelju koji vam dade ovo drvo da na njemu stanujete, i svu ovu bistru vodu, da se njome napajate, i to toplo perje da vas štiti, vas i dječicu vašu!« Potom, poljubivši ponizno ruku redovnika što ga posluživšaše, fra Genebro preminu.

II

Čim on zaklopi svoje tjelesne oči, jedan veliki anđeo doleprša u štalu uhvativši mu rukama dušu. A onda, tek što bi trepnuo, u nježnoj svjetlosti zore, tako okretno skliznu livadom što se prostirala nasuprot, da ni ne okrnzu rosne vrške visoke trave. Zatim, rastvorivši snježnobijela blistava krila, u vedrom letu preleti oblake, zvijezde, svo nebo što ga ljudi znaju.

Ugniježdena u njegove ruke, kao u slatkoću zipke, Genebrova duša čuvaže obličje tijela što ostade na zemlji; franjevačka halja još je prekrivala s ostacima prašine i pepela na grubim naborima; pogledom novim, sveproncljivim i sveznadarskim, promatraše ona sada, očarana, predio gdje se anđeo zaustavi, onostran prolaznih svjetova i svekolikih zvjezdanih žamora. Bijaše to prostor bez granice, obrisa i boje. Odozgo počinjaše svjetlost, uspinjući se rasuta poput zore, sve bjelja, svjetlija i blistavija, sve dok ne zablista bljeskom tako veličanstvenim da bi u njoj blještavo sunce izgledalo kao siva mrlja. Odozdo se pak prostirala sjena sve mračnija, tmurnija i sivija, sve dok ne oblikova kao neki gusti učmali suton, nedokučive tuge. Između tog uzlaznog sjaja i silazne tame stajalaše, čekajući, nepokretan anđeo sklopljenih krila. I duša Genebrova savršeno očuti gdje je, čekajući, jednako tako, između Čistilišta i Raja. Uto se u visini iznenadno pojaviše dvije goleme zdjelice vage — jedna što blistaše poput dijamanta, namijenjena Dobrim Djelima, druga, crnija od ugljena, spremna da prihvati teret njegovih Zlih Djela. Među rukama anđelovim uzdrhta Genebrova duša... Zdjelica se dijamantna počeo, međutim, lagano spuštati. O zadovoljstva li i slave! Natovarena njegovim Dobrim Djelima, spuštaše se ona, spokojna i uznosita, šireći svjetlost. Bijaše tako teška da se debela užad istežala i škripala. A među njom, poput snježne planine, veličanstveno se bijeljahu njegove evanđeoske vrline. Bijahu tu nebrojene milostinje što ih sijaše svijetom, iznikle sada u bijelo cvijeće, napuno mirisa i svijetla.

Poniznost njegova bijaše brežuljak obgrljen svjetlosnim sjajem. Svaka od njegovih pokora blistaše čišće od najčistijih kristala. A njegova se neprestana molitva uspinjaše i oplitaše užad poput čarobne zlatne izmaglice.

Vedra, zanosna poput zvijezde, zdjelica Dobrih Djela napokon stade sa svojim predragocjenim teretom. Druga, što bijaše gore, također se ne micaše, ugljeno crna, zaboravljena, prazna. Iz zvonkih dubina lebdijahu već korovi kerubina, mašući zelenim palmama. Ubogi franjevac samo što slavodobitno ne unide u Raj — bijaše ono andeoska vojska, prateć ga pjevajući. Drhtaj radosti proleti svjetlošću Raja, obogaćenog novim svecem. I duša Genebrova predokusi slasti Sreće.

Najednom se, međutim, crna zdjelica uznjiše kao pod nenadanim teretom što se svalio u nju! I poče se spuštati, bojažljiva, opora, zastirući bolno nebesku vedrinu. Koje Zlo Djelo Genebrovo donasaše ona, tako nezamjetno sićušna, tako teška da svijetlu zdjelicu prisiljavaše na uzmak, na lagano uspinjanje, kao da planina Dobrih Djela što je preplavljivahu bijaše tek lažni dim? O jade! O očaju! Serafini stadoše uzmicati, drhtavih krila. Fra Genebrovom dušom prostruji beskrajna jeza užasa. Crna se zdjelica spuštaše postojana, neumoljiva, napete užadi. A u predjelu što se rastvaraše podno anđelovih nogu, predjelu sivom, neutješne tuge, stade se ljuljati, rasti i valjati poput vala proždrljive plime i oseke, neka sjenovita gomila.

Zdjelica, tužnija od noći, zaustavi se — zaustavi se u strašnoj ravnoteži sa zdjelicom što blistaše. Serafini, Genebro i andeo što ga donije, na dnu zdjelice što obezvredivaše sveca, otkriše prase, jedno prasence barbarski odrezane noge, gdje hropćući umire u lokvi krvi... Osakaćena životinja bijaše jednako teška na vagi pravde kao i svijetla planina savršenih kreposti!

Tada, s visina, izbi golema ruka, otvarajući prste što blistahu. Bijaše to ruka Boga, desnica Njegova, što se Genebru ukaza na stepeništu Svete Marije Andeoske, a sada se ispruži da ga prigrli ili odbaci. Sva svjetlost i sva sjena, od blještavog Raja do sumračnog Čistilišta, zgrčiše se u sabranost neizrecive ljubavi i straha. I u zanosnoj nijemosti, golema ruka s visina pokaza znak odbacivanja...

Nato andeo, spustivši sažalno lice, raširi ruke, prepustivši fra Genebrovu dušu sumračju Čistilišta.

Preveo: Nikica Talan

Eça de Queiroz

PREPORODITELJ PORTUGALSKE PRIPOVIJETKE

Velika većina jezikoslovaca, ali i književnih teoretičara portugalskog jezičnog područja pridaje riječi *pripovijest* (portug. *conto*) značenje veoma blisko pojmu *priče* (portug. *fábula*), dakle, pojmu kratke naracije moralno–poučnog karaktera. »U tom smislu čini se da autori i čitateljstvo daju prednost pripovijedanju događaja *koji su se dogodili* u sadašnjosti ili više–manje dalekoj prošlosti i koji ovlašteno jamče pouku ili moralnu poruku, na temelju puke činjenice da su njihovi junaci negdje postojali«¹.

Upravo u skladu s citiranom izjavom Andréa Crabbé Rocha pripovijest očito poima već prvi portugalski pripovjedač (izuzmemo li kratke pripovijesti i legende sabrane u *Livros de Linhagens*) — *Gonçalo Fernandes Trancoso* (1520.–1583.?) koji će svojim djelom *Contos e Histórias de Proveito e Exemplo* (Korisne i uzorne pripovijesti i priče, 1575.), nadahnutim stvaralaštvom Boccaccia i Bandella, označiti početak luzofone umjetničke pripovijesti.

Velik književni ugled koji je Trancosova zbirka od četrdesetak novela uživala tijekom sedamnaestog i osamnaestog stoljeća rezultirao je nizom sličnih pripovjednih pokušaja raznih oponašatelja ovog »luzitanskog Boccaccia«, od kojih su neki doista uspjeli nadići isključivo oponašateljsku razinu. Originalnošću stila u tom se razdoblju portugalske književnosti posebno izdvajaju dva autora religioznog nadahnuća: p. *Manuel Bernardes* (1644.–1710.) zbirkama *Nova Floresta* (Nova šuma) i *Meditações sobre os principais Mistérios da Virgem* (Razmišljanja o temeljnim otajstvima Djevice) te *Soror Maria do Céu* zbirkom poučnih pripovijesti pod naslovom *Aves Ilustradas* (Naobražene ptice, 1734.).

Početkom devetnaestog stoljeća ovaj moralizatorsko–apologetski pristup pripovijesti, nazočan u G. F. Trancosa i njegovih kasnijih sljedbenika, počinje postupno iščezavati. U prvi plan istupa sada nastojanje da se pripovijest na neki način podvrgne stvarnosti, bilo onoj preuzetoj iz povijesnih arhiva, bilo onoj s područja osobno proživljenog iskustva samog autora. Najilustrativniji

1 V.: *Dicionário de Literatura*, 1° vol., Figueirinhas, Porto, ³1983.; str. 213.

primjer novele koja se u najvećoj mjeri oslanja na povijesne dokumente može se pronaći u stvaralaštvu *Alexandrea Herculana de Carvalho e Araújo* (1810.–1877.). Njegovo djelo *Lendas e Narrativas* (Legende i priče, 1851.), iskoristivši kao podlogu prastare srednjovjekovne ljetopise, označit će korjenući zaokret u odnosu imaginacije i zbilje unutar onovremene portugalske novele. Ovaj Herculanov zaokret, na štetu imaginacije, a u korist zbilje, očigledan je i u drugih luzitanskih pripovjedača onog doba. *Luís Augusto Rebelo da Silva* (1822.–1871.), *José Valentim Fialho de Almeida* (1857.–1911.), *José Francisco Trindade Coelho* (1861.–1908.), kao i gotovo svi ostali autori novele druge polovine devetnaestog stoljeća, zadiru ponajviše od izrazite uporabe imaginacije, utječući se zbiljskom (ili hinjeno »zbiljskom«).

Tako će se pripovijest s vremenom i teorijski odrediti kao prikaz proživljenog (nerijetko čak osobno proživljenog) iskustva, odnosno kao svojevrsni roman u malom (katkad i kao nacrt potencijalnog romana). To mjerilo opsegovne ograničenosti i (hinjene) podudarnosti sa stvarnošću učinilo je od nje »laki« književni žanr, žanr u kojem će se nastojati okušati mnogobrojni beletristički početnici. Rijedak je portugalski prozaik druge polovice prošlog stoljeća koji u svoj opus ne bi pretenciozno uvrstio i poneku zbirku pripovijesti, čak i uz očitu netalentiranost za tu književnu vrstu. Tom »iskušenju« novele nije (srećom!) odolio ni najveći portugalski pisac razdoblja realizma *José Maria Eça de Queiroz* (1845.–1900.) koji će svojim pripovjedačkim talentom napokon estetski »rehabilitirati« luzitansku pripovijetku.

Eça de Queiroz, rođen u mjestu Póvoa de Varzim, potječe iz visokog građanskog staleža, no kao vanbračno dijete odijeljen je od roditelja od samog rođenja, što zacijelo ne će ostati bez učinka na njegov kasniji duševni, ali i književni život. Kao student prava na Sveučilištu u Coimbri, glumi u tamošnjem Akademskom kazalištu, sudjelujući ujedno u studentskom književnom pokretu koji će se nešto kasnije oblikovati u čuvenu preporodnu *Generaciju 1871.*, pod vodstvom Antera De Quental i Teófila Brage. Spočetka je, međutim, Eça književni angažman sputan autoritetima Antera i Teófila. Tek potkraj studentskog razdoblja Queiroz će se jasno profilirati kao pisac, zahvaljujući novinskim podliscima naslovljenim *Notas Marginais* (Usputne zabilješke), a objavljivanim u novinama *Gazeta de Portugal*. Ti će podlisci, što su svojim stilom naprosto »sablaznili« onodobno portugalsko čitateljstvo, biti kasnije sabrani i izdani u knjizi pod naslovom *Prosas Barbaras* (Barbarske proze). Diplomiravši, radit će najprije kao odvjetnik u portugalskoj prijestolnici, potom kao urednik novina *Distrito de Évora*, u Évori, a zatim opet kao odvjetnik u Lisabonu, uključivši se, putem »lisabonskih demokratskih sastanaka«², ne samo u književni, nego i u društveno-politički život

2 Tzv. »lisabonski demokratski sastanci« (*os cenáculos*) jedna su od najglasovitijih književnih, ali jednako tako i političkih manifestacija prevratničke *Generacije 1871.* »Naš je cilj«, piše de Quental, »proizvesti intelektualno strujanje u našem društvu lansirajući svaki tjedan jednu ili dvije ideje u ovu uspavanu gomilu javnosti.« V. Mirko Tomasović: *Povijest portugalske književnosti u: Povijest svjetske književnosti* (Knjiga br. IV), Mladost, Zagreb, 1974.; str. 473.

Portugala druge polovice devetnaestog stoljeća. Koliko mu je bilo stalo do širenja novih književnih, ali jednako tako i »revolucionarnih« političkih ideja, pokazuje i činjenica da se (zajedno s Ramalhom Ortigãom) prihvatio i uredništva tada najavangardnijeg portugalskog časopisa *As Farpas* — mjesecne kronike za politiku, književnost i društveni život. Upravna karijera, koju je izabrao, uskoro ga je, međutim, odvela u Leiriu, gdje će, na tragu orijentacije lisabonskih »senakula«, nastati njegov prvi roman *O Crime do Padre Amaro* (Zločin oca Amara). No ni u Leirii ne ostaje dugo, jer 1872. prelazi u diplomatsku službu — najprije u Havanu, a zatim u London i Pariz. Boraveći do kraja života u inozemstvu (u domovinu će navraćati tek povremeno na odmor), gdje i nastaju gotovo sva njegova kasnija književna djela, Eça koristi svoju novu »kozmpolitsku« perspektivu kako bi iz nje mogao ironično promatrati civilizacijski i kulturno, a nadasve književno »skućenu« domovinu. Upravo dugotrajan boravak u europskim i svjetskim metropolama pomoći će »portugalskom Balzacu« da uvidi posvemašnju provincijalnost svoje zemlje. Njegova urođena sklonost satiri naći će u tom nerazmjeru Londona (odnosno Pariza) i Lisabona obilje pogodnog književnog materijala, što će biti iskorišten u svim velikim »fresko-slikama« onovremenog portugalskog društva: od »građanske kronike« — romana *Primo Basílio* (Bratić Basílio, 1878.), do »aristokratske kronike« — romana *Os Maias* (konačna verzija — 1890.)³. Smrt što je Queiroza zatekla u Parizu, spriječila ga je da nastavi književno razotkrivanje domovinskih (megalomanskih) iluzija, razotkrivanje koje ga je za života lišilo nacionalne popularnosti u domovini. No njegova smrt je, čini se, uvelike otupila kivnost mu nacionalno-mitomanski raspoloženih zemljaka, što dokazuju i brojna posmrtna izdanja ranije neobjavljenih Ećinih djela. Među ta izdanja spada i zbirka pripovijedaka pod naslovom *Contos* (Pripovijesti), ranije rasutih po raznim portugalskim novinama i časopisima.

Već ranije smo naglasili kako druga polovica devetnaestog stoljeća u povijesti portugalske književnosti označuje razdoblje izrazitog kvantitativnog uspona, ali istodobno i kvalitativnog pada književne novele. Tu nepovoljnu situaciju, kojoj je zasigurno ponajviše pridonijela krajnja nepažnja u izboru tema, odnosno shvaćanje novele kao stanovite »generalne probe« za pisanje romana, svojim je novelama znatno ublažio upravo Eça de Queiroz. Pomnim odabirom tema, kao i (povremeno neobuzdanom) sklonošću fantastičnom, Eça je »šokirao« ondašnje portugalsko čitateljstvo, naviknuto na jednoličnu, gotovo »konfekcijsku« proizvodnju kraćih proznih sastavaka, mahom naglašeno ispovjednog karaktera. Taj »šok« čitateljstva velikim je dijelom bio izazvan i Queirozovim stilskim inovacijama, karakterističnim za njegov svekoliki prozni opus, a napose za kraće pripovijesti:

3 Spomenutim romanima, u navedenom smislu, valja pribrojiti i romane *O Mandarim* (Mandarini, 1880.), *A Reliquia* (Relikvija, 1887.), *A Ilustre Casa de Ramires* (Slavna kuća Ramires, 1897.), te posmrtno objavljeno djelo *A Cidade e as Serras* (Grad i planine, 1901.).

»Eça de Queiroz pripada malom broju umjetnika što su u najvećoj mjeri oblikovali portugalski jezik, i može se reći da su iz njegovih ruku potekle stilska tehnika i paradigme još danas veoma česte u našoj⁴ književnoj prozi. Uostalom, napredak koji je on učinio u umjetnosti verbalnog izraza, omogućivši književnom portugalskom povrat od nekoliko desetljeća zaostatka u odnosu na francuski i engleski, iznenadio je suvremenike, što su ga⁵ prezreli kao galicizam, a njegov je utjecaj odigrao ulogu i u modernizaciji samog kastilijanskog, koji mu, u preporodnoj i čuvenoj Generaciji 1898., ne duguje manje negoli stilističkim smionostima nikaragvanskog pjesnika Rubéna Daria.

On je doista znao, nastavljajući i usustavljajući poticaj Garretta⁶, iznova iskoristiti običan jezik, uskladiti mu ritmove i sintaksu, okoristiti se njegovim uobičajenim rječnikom, osposobiti ga za izražavanje ideološke i estetske nakane bogatije od one u kojoj se ranije upotrebljavao.⁷

Antologijski primjer Ećinih stilskih inovacija, što su »sablaznile« devetnaestostoljetno čitateljstvo, da bi kasnije postalo predmetom oponašanja ovoljetnih portugalskih pisaca, susrećemo u pripovijetki *Dojilja*: »Kraljica raskošno oplače kralja. Još *ucviljenije* oplače muža što bijaše veseo i lijep. No naročito *tjeskobno* oplače oca što ostavi sinčića tako nezaštićenog...«⁸ Analizirajući ovaj primjer, A. Saraiva i Ó. Lopes ističu kako »tri priloga izražavaju tri registra koje autor vješto luči, pripremajući s insistiranjem na posljednjem od njih, daljnji slijed priče. Tako pridjev ili prilog (koji je zapravo 'pridjev radnje' ili procesa) teže za tim da izraze subjektivno stanje više negoli stvarni atributi vezani uz predmete ili činjenice.«⁹

Svoju veliku popularnost *Dojilja*, međutim, ne duguje toliko izvanrednim stilskim učincima (jer njih ima i u drugim Queirozovim pripovijestima, odnosno romanima), koliko samom sadržaju. Da bismo do kraja uspjeli proniknuti u tajnu njene popularnosti u čitatelja portugalskog jezičnog područja, potrebno je prisjetiti se značaja sebastijanskog mita, nastalog neposredno poslije alkazar-kibirske tragedije (1578.), kada, nakon pogibije mladoga kralja Dom Sebastião Portugal (1580.) okupiraju Španjolci. Sebastijanizam, kao nacionalna vjera u povratak nesretno poginulog kralja i obnovu Petog Imperija, stoljećima je, naročito u trenucima izrazite (političke) krize, djelovao kao svojevrsni »obrambeni mehanizam« luzitanske nacije. Tek tijekom devetnaestog stoljeća ovaj nacionalni mit napokon prelazi iz dotad strogo političke u književno-kulturološku sferu. Eça de Queiroz će,

⁴ Misli se, naravno, na portugalsku književnu prozu.

⁵ Misli se na »napredak« (op. N. T.).

⁶ Almeida Garrett je najveći književni predstavnik portugalskog romantizma.

⁷ António José Saraiva — Óscar Lopes: *História da Literatura Portuguesa*, Porto Editora, Porto, 1985., str. 944.

⁸ Eça de Queiroz: *Contos*, ed. »Livros do Brasil«, Lisboa, s. a., str. 157.

⁹ António José Saraiva — Óscar Lopes: *História da Literatura Portuguesa*, Porto Editora, Porto, 1985., str. 945.

kao »emancipirani« Portugalac i kozmopolit, u najvećem dijelu svoga književnog stvaralaštva ironizirati portugalsku (političku) mitologiju, no činjenica je da će podsvijesno i dalje, poput tolikih drugih mu sunarodnjaka, ostati nevezan na nju. Stoga će pripovijest na granici legende (kakva je *Dojilja*) koja strancima, odnosno nepripadnicima portugalskog kulturnog kruga, djeluje političko-mitološki sasvim neutralno, kod Portugalaca i nesvjesno pobuditi nacionalnomitske asocijacije. Dovoljno je da se na početku priče tek usputno spomene mladi, u ratu poginuli kralj, pa da cijeli tekst dobije novu, »sebastijansku« dimenziju, postavši neka vrsta mitskog koda.

U istu bi se skupinu pripovijedaka, na granici legende, ali i bajke (jer je udio fantastičnog u njoj znatno izraženiji negoli u *Dojilji* npr.), mogla uvrstiti i pripovijetka *Fra Genebro*. Njena omiljenost kod čitateljstva velikim se dijelom može tumačiti kao posljedica gotovo idolopoklonstvenog kulta franjevaštva i, posebno, Franje Asiškog, u povijesti ne samo portugalske (pučke) pobožnosti, nego i književnosti. Jedan suvremeni portugalski književni kritičar (Júlio Eduardo dos Santos) primijetiti će kako je malo koja ličnost pobudila takav književni interes i zanos u Portugalu kao ličnost asiškog Siromaška, odnosno njegovih portugalskih sljedbenika — Sv. Elizabete i Sv. Antuna¹⁰. Snažnom kultu Franje i franjevaštva u Portugalu uvelike je pridonio i glasoviti Franjin životopis što ga je u sedamnaestom stoljeću na kastilijanskom objavio D. Francisco Manuel de Melo. Toj nacionalnoj zanesenosti franjevaštvom podlegao je i sam Eça de Queiroz, pozitivist i agnostik. Njegove *Lendas dos Santos* (Legende o svecima) nadahnute su upravo franjevačkom karizmom. No ne samo *Legende o svecima*, nego i mnoga druga Ečina djela odražavaju autorovu oduševljenost franjevaštvom. Među njima i *Fra Genebro*. Franjino sveopće »pobratimstvo« sa svim stvorenjima, pri čemu ljudska bića nipošto nemaju pravo na diskriminaciju ne-ljudskih, Eça je oprimjerio u fra Genebru koji stradava jer je, iako ne u zloj nakani, povrijedio jedno Božje stvorenje što, premda nije ljudsko, također posjeduje dostojanstvo Božjega stvora.

Uporno brisanje granice između imaginarnog i zbiljskog, fantastični, ponekad čak i pomalo morbidni, groteskni prizori, neočekivani, gdje kad neprovidno montirani obrati, moralna »poruka« koja nije nužno rezultat osobno proživljenog iskustva autora ili protagonista, oni su elementi koji ovu Ečinu pripovijetku (ali ne samo ovu, nego i mnoge druge, građene na istoj stilskoj osnovi) čini izuzetnom u kontekstu devetnaestostoljetne portugalske novele, zbog čega se Queiroz opravdano drži njenim najvećim preporoditeljem.

Nikica Talan

PJESNIČKI MANIFEST

IZVAN STIHA ništa ne postoji
jer
poljupci popraćeni suzama
lijeske išibane tučom
ordenje zabijeno u prsa
sve to
iskrivljena je slika loših snova
izvan stiha ničeg nema
jer ogoljele prikaze i suhonjavi likovi
u krečani dnevnog svijetla
tek blijedi odsjaj strašne su mašte
jer znamenje našeg postojanja
nije usputna kroničarova zabilješka
ono se zbiva unutar miješanja krvi
i nemoćno se pokušava otrgnuti od molitve
osim mraka izvan stiha ništa ne postoji
i svi gradski bukači i vikači
posreću pred moćnom tamom
i sve gradske žene u noći postaju grad
njihove paunovske kretnje
nižu se pred našim od zornjače dalekim očima
izvan stiha ničeg nema
jer mi i ne znamo koliko smo ljubavi od jučer propustili
i ne znamo koliko je svjetlosnih godina u trenutku
projurilo kroz naše zapečeno srce
izvan stiha ništa se ne zbiva
možda tek okrajci prespavana uznesenja
miris intenzivne truleži
ili vitlo mokre kose na našem čelu

a žurba školaraca
osmrtnice u novinama i na ulazima u veže
došaptavanja tržičkih prekupaca
i kruti korak policijske patrole
sve je to usitnjena srča naprslih utvara
što blješti na dnu puna pehara
u kojem stihovi kao veliki šamani
pokreću i zaustavljaju tijek

KAD S PJESMOM počneš živjeti
i kad počneš zaboravljati
milost perja i glasanje pijetlova
prešutno
pomirio si se s poplavom
što svakoga dana guta dio po dio zemaljske slasti
kad s pjesmom počneš živjeti
žene te ostavljaju
jer u tvojim očima vide nespremnost na prijevaru
i vide kako ti prsti pucaju
od juga i kiše
i kako ti se ramena izdužuju
u dvije iskrivljene tračnice
zapućene u oštrinu planinskog svijetla
pokatkad požališ za svodom
pod kojim sebe si se odrekao
ali ludilo je prekrasan raskid s glupošću
i boljarima u savršeno iskrojenim odijelima
kad s pjesmom počneš živjeti
dodiruješ mjesec
dodiruješ sunce
jezikom čupaš vijekove i novi život im daješ
slonovska krda u tebe prodiru
i u rebrima ostavljaju bjelokost
u suzi svijeta plivaš kao pištava repatica
i u roju pčela ti si uljez
kojeg izbost će vrijedna rila
odlučiš li jednom
na odluku više nemaš prava
na valu jašeš i jednom
s valom razbit ćeš se nadomak toplog žala

kad s pjesmom počneš živjeti
raspored dnevnih prebiranja
ovisi o tome koliko je stakla u tebi
i koliko je sjajnih žica prošaralo napuklo jutro
ni s kim više ti ne možeš pečatiti zvijezde
i ne možeš ne sjećati se zla
jer tvoja družica od klinova
slaže vidikovac s pogledom
na prostranstvo leda
kad s pjesmom počneš živjeti
živiš smrt prije života
i sam si kao što je oluja sama
riječi u koje huknuo si GLAS
brazgotine su pune krvi
i životinjskoga njuha
kad s pjesmom počneš živjeti
liježeš u lišće
a svaki dan
miriše na borovinu i na netaknuto more

DA NAS NEMA

i nema nas
pjesmo!
bez tebe putovi su razgranato
nepremošćeno vodotočje
bez tebe između dana i noći
više ne bi postojali sutoni
i nestala bi sva zjenasta postolja
koja su stvarno
viđala
Sunce i Svijetlo
bez tebe pucnjevi najava su plačnom dobu
i svaki odmetnuti sin
britvom ići će na kost
pjesma!
izdišu srca koja iz tebe srkala su nektar
i tebi jedinjoj
povjeravala čuvstva u kojima visoke kupale su se plime
izdišu srca
koja uzdarje su tvome postanku

i oproštajna caklovina za tvoj nestanak
sretna mjesta u našim glavama
mrazni su odraz tebe
i ti si u nas brizgala protuotrov
kad zmije vrtoglavo su se množile
i ti si bila čvrst krotiteljski glas
što tjerao je bijesne pse
kada napadali su tajne kutke
gdje ispod slamnjača crvi izjedali su
odrezana krila i od pisanja natečene prste
pjesmo!
ti si nas učila ponirati
kako sve suze ne bi presahle
i kroz ratove nas vodila
a da ne poludimo
i ne postanemo krvnici krvnicima
koji u tebe vjeruju kao u boga vjeruju
koji u tebe mržnju tkaju
u prokletstvu čame
koji ubijaju te
tisućljećima ispaštaju grijeh
pjesmo!
još se nisi ispjevala
još kao dobra vjetrenjača pokrećeš kameni mlin
još neki idu cestom
i pred tobom se klanjaju do zemlje do boli do korijenja
kao pred svetim raspelom
a ako poželiš umrijeti
sljedbenicima daruj zavežljaj sunca
i odstrani glupost i pohlepu s bridova
njihova čistog pogleda
upućenog tebi i ponorima tvojim

POKUŠAVAM živjeti pjesmu
mirisati njen pupak
njezinom šarenom kožom pokrivati zaspale oči
njezinim plaštom zaplitati korake
pokušavam živjeti pjesmu
baš u vrijeme njezine smrti
jer vjernoj pratiteljici

ne okreću se leđa
čak kad i podanost postane nesmiljeni čekić
jer ne mogu poći
stazom od blata i umarati prste tražeći zlatni prah
pa onda poput tužnog patuljka
izbjegavati susret s obraslim divovima
pokušavam živjeti pjesmu
unatoč hropcu
i prorijeđenim recima
što odjek samoće usijecaju u pogled
ali
nema boljeg vremena od ovog vremena
za mjerenje temperature izgarajućeg tkiva
nema boljeg vremena od ovog vremena
kad mašta i providnost pod mlakim pepelom se guše
svi lomovi
svi prijelomi
sva krvarenja
sva pranja
jeka su svijetlog lanca
njegove karike ječe
a misli zveče i smiju se koračnicama i smušenim
vjesnicima pomrčine
pokušavam živjeti pjesmu
čisto
kao što je njeno dno bistro
pokušavam šum lipa u podnožju usamljena brijega
pretvoriti u melodiju svakonoćne uspavanke
pokušavam živjeti pjesmu
jer šipražje ima otvorenost staklenih vrata
pokušavam živjeti pjesmu
nalaziti mlake lopoče usred vedre noći
raspuknute od zvijezda i snova

POTANKOSTI kojima si opčinjen
nisu ništa prema onima koje ne primjećuješ
preko kojih svakoga dana
nezainteresiranim pogledom prolaziš
odlučan da pjesmom
zašiljiš poruku praskozorja

tjeskobe ti se pričinjavaju
kao neizbježni urezi na žrtveniku
što opija te strepnjom
te se olako podaješ
neprovjerenoj legendi
da oni koji od duha žive pretvorit će se u vjetar
zatvorenih očiju ranjavaš se
bez imalo grizodušja
pod stijenom misliš da si stijena
pod nebom misliš da si nebo
pod ženom misliš da si krik
i kako vrijeme gmiže
sve uporniji si u namjeri
da u žitu ukopaš brlog
iz kojeg će samo tvoje brušene oči sjati
a kad stjenice
počnu napadati krhko tijelo
i oluje kad papir i zapise
u moćni vrtlog ponesu
raširenih ruku pod udesom stojiš
kao križ što tek se stvara
i čekaš čarobnice
da posvete tvoja krila i dan
u kojem će praskozorje progovoriti

JA kopija sam
kada izvan riječi opraštam dodijeljeni mrak
i čulnih ušiju
slušam prikradanje mnogih boljetica
miran kao brončano poprsje
i premda
pisati znači živjeti
ispirati doteklu krv
i stadu biti najodaniji pastirski pas
pred kojim i najsmionije vučine podvijaju rep
kopija sam svijeta vraćena u svijet
izmišljena riječ tjera muhe s njegovih rana
i već vjekovima prkosi
kliještima i usijanom željezu
nabrekao od ustaljenih pokreta

liježem u čireve hladne postelje
sluteći da su žive boje lukava varka smrti
i štogod tvorno izmislio
ne mogu se suprotstaviti završnom činu
samo riječju
samo riječ razbacuje ugarke
i raspiruje ugašene porive
samo riječju može se zbaciti
oklop s tijela mrtve kornjače
a dan a dan je ništa
ako pojavi se stotinu bogova
i klečanje je usamljeno
ako nema jedne jedine nedostižne
samotne visine
ja kopija sam priznanja
lutam tražeći leksikon i tajnu bravu
zurim u dlanove
i u rupe od nevidljiva klina
pokoran
u vremenskom tjesnacu prohodao i promucao
i sada čekam ždralove
i mnoštvo drugih ptica da ponesu sjeme riječi
u kljunovima oštrim
u kljunovima ljubavničkim
ja kopija sam svijeta i pokušaj pjesme
državni neprijatelj i zelen posječena drvca
i dokle tako
čekati ždralove ptice i riječ
da prosine
iznad napuštenih gnijezda

PUTUJEM LI vlakom
putujem u vagonском restoranu
zubima pilim šank
očima divlje u vreteno sućem krajobraz
i tek pokatkad raznosim smijeh
po uobičajeno zelenim odjeljcima za spavanje
crna je noć kao moj nemir
ako potraje sekundu duže od očekivanog
oba oka pjesme slijepit će

i nikada ponovno ne će progledati
putujem li vlakom
osluškujem dahtanje tamnoputih dokera
i lom njihovih teških prstiju
tada trnak sam
između vitkih djevojaka
koje nevidljivim ticalima
otresaju moja zaštitnička krzna
pa gol i hrapav i raspuknuto bijel
kao brezina kora
zamišljam da svemir puca
a iz njegove raspolovljene sredine
ispadaju blagdanski kolači
i krijeseći ovici za umatanje čarobnog trenutka
putujem li vlakom
prisjećam se kako su suzu u javnu kupelj pretvarali
i kako je brza sačma prodirala u mlado meso
u lupkanju kotača
zubima pileći šank
postajući dio svakog prošlog krajobraza
hlapim kap po kap
i kao hladna orosina cijedim se
niz nutarnju stranu stakla
u krivudavim umjetnim dugama
možda se prepozna zametak pjesme
potom sklopit ću vjeđe
vjetrovi su njihove otvorene posjekline
pa je dječak jednostavno morao ishlapjeti
a netko je uzbuđeno u nevjerici uzviknuo
pogledajte
nema više rose u poljima

NE ĆU dočekati svog anđela
premalo je bjeline na otpalom rogovlju
a hici sve bliže odjekuju
i što bio je igrokaz sad drama je puna flora i tužno
uvelog cvijeća
o mnoge zapreke spotičem se
i tako nijednu molitvu ne uzmognem
izmoliti kako anđeli traže

a svjetovi
ovi ovdje rasplakani svjetovi
pritišću mi usta
i kao gusta neprozirna paučina priječe glas
da se prospe poput spasonosna dažda
ne ću dočekati anđela
niti ću ispiti nektar
a još su ipak žamorljiva usta prokotrljala iz mramora
i još se u sljepoočicama sudaraju obale
i prije opraštanja pjev ponad čaša vrluda oštrim rubom
ne ostavlja se nedovršena pjesma
sivim službenicima
makar zlato zazvonilo
makar lanci zazvečali
ne ću dočekati anđela
s voskom u šaci
spremnim za najmračniji mrak
i s pjesmom svijetlom od krvi pretvorenoj
u hladni kristal
čak ni pravdoljublje urezano u blijede obraze
ne može podići savijene glave cvijeća
jer ponor odlučuje i dosuđuje
i njegovo dno zipka je za pjesmu
ne ću dočekati anđela
niti ću križopuće zaobići a da ne zalutam
ugašene krijesnice pokrivat će me
i negdje u neodredljivoj daljini
čut ću vlastitu pjesmu
kako se veseli neočekivanoj slobodi

ISTO SU svjetlost dana i mrak podzemlja
jer ne može slatkost trenutka
nadjačati žitku vječnost
prije oprostaja s pjesmom
valja
posegnuti u tobolac
strijelama vitlati
kao debeljuškasti barokni anđeo
prisiliti sunce da dva dana ne zalazi
pregristi ljubavnicama vratove

žrtvovati jednu ruku
kako bi ona druga osjetila
punoću dok ždrijebi se kobila
i dok munje pale borovu smolu
valja
posegnuti u tobolac
zašiljiti se
odapeti se
iznad gnijezda i pašnjaka
žilama kao zagasitim putokazima gušiti jata netopira
na drvenim se preslicama sukati u tanku pređu
doličnu svečanog trenutka
isto su svjetlost dana i mrak podzemlja
jer mudrost su teška vrata na nepodmazanim šarkama
i okvir se trese kao suho pruće
još samo časak i zatrpao će je
zidovi što podrhtavaju
krov što klizi
prije oproštaja
valja
odstraniti pomisao na dugačke pandže
što prodiru u napuhana trupla
zaklopiti oči
i bez njih gledati i slutiti
oplakivanje i bijes
prisegnuti
pod slomljenim granjem
pod slomljenom pjesmom
naći put za odapetu strijelu
tišinom se ogrnuti
i sahraniti pjesmu
onako kako se pokapa čuvar svijeta

Tomislav Domović

PREŽIVJELI NAŠEGA DOBA: PORAŽENI PISAC I NJEGOV ANTIJUNAK

(Varijacija na Canettijevu temu)

Preživjeti, to znači umaknuti kakvoj opasnosti, preostati nakon katastrofe; kao živo biće potrajati duže no što zakoni prirode i društva predviđaju i dopuštaju, osobito ako su ti zakoni rezultat autoritarnih propisa. Preživjeti može onaj tko posjeduje biološke predispozicije, ali i onaj tko se intelektualnim ili voljnim naporom zna poslužiti nepredviđenim okolnostima. Doista, da bi tko preživio, mora posjedovati kakvu moć: sposobnost vladanja, inteligentno proknuće u uvjete koji mu pogoduju, ili jednostavno ludu sreću koju može zahvaliti kakvu nepredvidljivu slučaju, dotad neuočenoj varijabli u spletu i igri sila. Moć je tu, dakle, svedu li se sva tri slučaja na nju, ili sila podvrgavanja bližnjih, dakle čisto ovladavanje, ili znanje, dakle atribut opće prosvijećenosti, ili pak puki domišljaj, efektivnost slučajnog nadahnuća. Bilo kako bilo — a Canetti ne diferencira oblike preživljavanja u ovakvu rasporedu —: »Trenutak preživljavanja jest trenutak moći«¹. Pritom samo preživljavanje, kao dodatni motiv naporu da se manifestira moć, pruža naknadno zadovoljstvo što se ne biva »kao drugi«. Oni više nisu ljudi, nego stvari. »Mrtvac leži, a preživjeli stoji.«²

Canetti svoj sustav odnosa mase i moći, poznato je, temelji na biologizmu kao društvenoj osnovici te na fenomenalizmu kao metodi uvida i analize. Veliki akteri preživljavanja jesu okrutni povijesni junaci-ubijajući: Džingis-kan, koji preživljuje zahvaljujući neranjivo-

1 *Masa i moć*, prev. Jasenka Planinc, GZH, Zagreb 1987., str. 187. — Čitava se problematika preživljavanja u Canettija izlaže u poglavlju *Preživjeli*, str. 187–232.

2 *Ibid.*

sti, Cezar, koji je osvojio, zarobio odnosno pobio tri milijuna ljudi, Domicijan, koji igra permanentnu igru smrti s podložnicima, te Josip Flavije, koji strast za preživljavanjem, posve u skladu s vlastitim moralom ali i sa strašću pisca-povjesnika, lukavo usklađuje s uzajamno posve razročnim moralnim stajalištima svoga vlastitog Boga, svojih ratnika i svoga pobjednika Vespazijana.

Oblici pak preživljavanja, otkad je svijeta i vijeka, Canettiju su čisti biološki procesi: ubijanje drugih, biološko nadržavanje, starenje, smjenjivanje na vlasti u kakvoj historijski statičnoj zajednici, pošteđenost od epidemije i sl. Upada u oči da se Canetti, osim u slučaju Stendhalove osamljenosti, čvrsto drži povijesnih stereotipa i antropoloških arhetipova, sve s ciljem da mu pojam preživljavanja i njegovo terminološko određenje bude podređeno osnovnim načelima njegova antroposociološkog sustava.

Okosnicu tog sustava, treba li spominjati tu pjesmu vrabaca na krovu, čine kategorije sučeljenih pojedinaca i mase, odnosno njihovih nagona. Prisjećajući se svojih ranih dana, kad su mu se ocrtavali prvi obrisi njegova kasnijeg životnog djela, a u povijesnoj situaciji nastajućih totalitarizama, naš pisac veli: »...postoji nagon mase, koji je vazda bio u oporbi prema nagonu osobnosti, te se... iz tog sukoba, sukoba obaju, dade objasniti odvijanje povijesti čovječanstva³«.

Nagon osobnosti, međutim, tako hoće povijest, u pravilu je povlastica biološki i politički snažnijeg, odnosno sjevladnog pojedinca (diktatora, kralja, vođe) koji se zna služiti nagonom mase da bi uvećao njezinu podložnost te udovoljio vlastitoj strasti za preživljavanjem, pobjeđivanjem smrti. Masa je naprotiv elementarno agregatno stanje pojedinaca koji su odustali od sebi dostupna prostora i vremena, dakako i od individualnog suživota s bližnjima, a tek ih taj prostor i to vrijeme i taj suživot omogućuju kao pojedince. Odatle u povijesti, koja ne pamti anonimne junake i male zločince, i nema mjesta za zadovoljen pojedinačni nagon koji se ne bi ozbiljio i kao moć, ali nema mjesta ni za nagon mase koji se ne bi ozbiljio kao objekt manipulacije upravo te individualizirane moći.

U mračnoj povijesti preživljavanja (a razumno je iz Canettijeva sustava zaključiti: i u sadašnjosti, dapače, budućnosti) izdvaja se tip što ga predstavlja Stendhalov slučaj. Slučaj, dakle, pisca koji je uspio preživjeti kao samosvojni pojedinac vjerujući u svoje djelo, ali u djelo kojemu jamac nije Stendhalova sadašnjost, dakle taborište preživlja-

3 *Die Fackel im Ohr* (Baklja u uhu), Fischer Taschenbuch Verlag 1990., str. 119.

vanja, nego nejasna projekcija: to će djelo *tek* *uršiti* *moć*, upravo preživjeti, nakon autorove smrti: recimo, nakon stotinu godina. (Nazire se ovdje izrazito protuslovlje između defetističke interpretacije glede sudbine velikoga francuskoga pisca — budućnost je naime na ovome svijetu nešto vrlo nejasno — i Canettijeve vlastite, izrazito aktivističke vjere u snagu pisanja te u autorsko poslanje u vlastitu vremenu, hic et nunc, kako se to očituje na više mjesta u esejima iz knjige *Savjest riječi*; dovoljno je upozoriti na laudaciju Hermannu Brochu⁴.) Ni Stendhal, dakle, ne izlazi iz okvira ahistorične sheme o preživljavanju kao osjećaju biološke moći: nad drugima, nad podanicima, nad poraženima, nad nadživljenima, koji mirno leže u svojim grobovima⁵. Metafizički, dakle, obzor natkriljuje znani Canettijev ahistorizam, stvarajući izrazito protuslovlje: statika ahistorične slike svijeta izručuje se dinamici povijesnog pomaka, povijesne vjere, gdje ta dinamika nipošto nije imanentna polaznoj ontičkoj pretpostavci.

Uzmemo li Stendhala za simbol pisca — finog umjetnika riječi i razantnog analitika egotične ljudske naravi — on u Canettijevoj povijesnometafizičkoj perspektivi fungira samo kao netko tko će, odan životu, pa i njegovu prirodnom završetku, preživjeti kao slavna osobnost u povijesti književnosti, mimo sve daljnje procese ubijanja i stjecanja moći nad tuđim životima i smrćima, dapače nad vlastitim životom i smrću. U Canettijevu sustavu nema mjesta silama subjektiviteta koji bi se, upitna egzistencija u vlastitu vremenu, pitao i o smislu vlastita ljudskog angažmana, bar glede onih revoltiranih bližnjih koji se *ne nalaze* na sučeljenim polovima pojedinca i mase.

Baš bih na tom mjestu htio upozoriti na fenomen suvremenog pisca, prvenstveno u Središnjoj i Istočnoj Europi, premda bi se na nj, s nešto više znanja no što ih posjeduje ovaj autor, moglo upozoriti i u drugim kulturama diljem suvremenoga svijeta.

Tijekom posljednjeg pol stoljeća svjedoci smo korjenito zaoštrenog problema pisca i masovnog društva: dakle individualne svijesti kao susretišta afektivnih jezičnih potencija i anonimnog »se« koje, ne samo referencija rečene individualne svijesti, preuzima na sebe i vodstvo u primanju poruke, izgled njezinih poetičkih osobina, kontrolu kanala, pogotovu kontrolu jezičnog koda kao sustava reducira-

⁴ *Das Gewissen der Worte* (Savjest riječi), Hanser Verlag, str. 9–22.

⁵ *Masa i moć*, str. 231: »On se bez žaljenja pomirio s time da piše za malo ljudi, ali je bio potpuno siguran da će ga za stotinu godina čitati mnogi. Teško je jasnije i sažetije i bez hvastanja izraziti vjeru u besmrtnost književnosti u modernom dobu. To znači da će on biti prisutan onda kad svi drugi, koji su živjeli u isto vrijeme, više ne budu živi«.

nih jezičnih pravila. Čitav je komunikacijski proces dakle omasovljen. On je instrument mase i postajanja masom. Zbivalo se to u svakom od triju tipova totalitarizma ovoga stoljeća: u fašizmu, u nacionalso-cijalizmu, u komunizmu. I dok su prva dva davna prošlost, s nešto incidentnih recidiva, treći se tek danas bliži svom tipološkom kraju. I baš danas, kad je totalitarizam lenjinsko-staljinsko-maoističko-brežnjevljevske provenijencije na izdisaju, vrijedno je podsjetiti na one unutarnje momente koji su — poput anomalija u sustavu, primjerice, Thomasa Kuhna — »iznutra« razarale svevladnu moć »komunističke mase«.

Rekao bih da je to pisac kao arhetip otpora. Ili, govoreći pojmovima našega velikana, onaj koji se, u strasti za preživljavanjem, opire smrti, svojoj i općenoj. Opirući se smrti, opire se povijesti, a ona je, kako Canettija interpretira Edgar Piel⁶, proces postupnog potpadanja slobodna čovjeka pod utjecaj mase. Odgovarajući neizravno Karlu Markusu Michelu, koji je još davne 1964. Canettiju bio predbacio ahistorično poimanje odnosa intelektualca i mase⁷, Piel veli: »U trenutku u kojemu masa počinje djelovati na čovjeka, ondje gdje se dakle biće koje bi da bude čovjekom počinje ispomagati usvajanjem mase onkraj svoje prirodne, konstitutivne samoće i slaboće, nastaje povijest«⁸. Povijest, dakle, glede egzistencije nosi negativni predznak, kako je to i inače u tradiciji modernoga europskog mišljenja.

Opirući se povijesti, »zakonima društvenog razvoja«, rekli bi marksisti, pisac čuva ljudsku supstanciju ne odustajući od napora da i preživi, ne samo kao pojedinac nego i kao »čuvar promjene«, vječne promjenljivosti i šarolikosti svijeta. Prevedeno na uvjete pisca tijekom zadnjih nekoliko desetljeća u Središnjoj i Istočnoj Europi: uklanjajući se masi i pomasovljenosti, dopuštajući da njegova »prirodna, konstitutivna samoća i slaboća« govori slobodno i individualno, moderni je pisac-intelektualac ostao kritičkom sviješću, to znači onom koja ne pomaže povijesti pod svaku cijenu, koja demistificira njezinu »skandaloznu kroniku«. Od Voltairea do suvremenih kontestatora moguće je pratiti to »ne« pisca, bilo da se posve otvoreno hvatao u koštac s institucijama političkog i društvenog sustava, bilo pak da je u tišini »podrivao«⁹ temelje na kojima je taj sustav bio sazdan.

6 Edgar Piel: *Elias Canetti*. C. H. Beck und edition text und kritik. München 1984.

7 Karl Markus Michel: *Der Intellektuelle und die Masse. Zu zwei Büchern von Elias Canetti*. Neue Rundschau 75/1964.; str. 314.

8 E. Piel, op. cit., str. 73.

9 Hrvatska jezična praksa zna za sjajan policijski izraz: »rovariti«. Pisac doista »rovri«. On je rovac, krtica, te razara iznutra, odozdol, buši kanale, ždere sitno žilje sistema, razjeda ga

Ali prerogativi masovnog totalitarnog društva, prvenstveno komunističkog, njegovi instrumenti represije, uključivali su i izravno pravo raspolaganja životom i smrću svakog pojedinca. Bio je on, taj pojedinac¹⁰, škodljiv element, corpus alienum u narastanju mase i njezine moći koja je htjela preživjeti u svom paranoidnom vodi: on ju je, dakako, nadživljavao. Pa se taj pojedinac — za razliku od velikih osporavatelja iz povijesti: hrabroga Voltairea, egotičnog Stendhala, samopožrtvovnog Waltera Benjamina, koji je i svoj život stavio na oltar antimasovnog čina neporeciva altruizma — latio drugih sredstava da bi preživio. Ima u tom preživljavanju pisca tijekom posljednjih nekoliko desetljeća nečega što je Gustav René Hocke bio nazvao »časnim pretvaranjem«¹¹. Egzistencijalni je to oblik, ako se hoće, i estetskog samooblikovanja. Samo »časno se pretvarajući« mogao je pisac dvadesetog stoljeća, posebno u komunizmu, nije li emigrirao u druga i drugačije ustrojena masovna društva, preživjeti kao pisac, kao komentator zbilje vlastita idiolekta. Suočen s dvjema mogućnostima: prvom, da živi povijest tako da se pretvara u masu, i drugom, da, čuvajući vlastiti moralni, intelektualni i estetski integritet, uveća broj još neprogutanih žrtava paranoidne vlasti, pisac se kao arhetip smislodavca odlučio — ili, govorimo ahistorično: njegove su se strukturne osobine tako autoregulirale — da pronalazi nove oblike preživljavanja, koji se baš ne poklapaju s oblicima što ih je grosso modo identificirao baš Canetti.

Pisca koji je preživio valjalo bi iz današnje perspektive promatrati unutar Canettijeva modela koji bi, krajnje pojednostavljeno, trebao izgledati ovako:

Na krajnjim polovima naponskog polja stoji, s jedne strane, masa koja je progutala kao hranu svaki oblik individualnosti, s druge pak pojedinac-vlast, koji je preživio služeći se mahom tom masom koju je ulovio te je svladao radi vlastita preživljavanja. Piscu bi, u netom minulom dobu, trebala biti dodijeljena dinamizirana medijalna pozicija: ne više pravi pojedinac, koji ima preživjeti pod svaku cijenu, i ne još prava masa, u kojoj se ima ugušiti sve njegovo, sve pojedinačno. Ne više, dakle, moć koja podvrgava, ali ne još ni masa koja se predaje. Stojeći u sredini između animalne masovnosti i animalne individu-

iznutra, sve dok se on postupno ne uruši u veličanstvenoj slici kakve prirodne, elementarne nepogode. Ali, recimo to s užitkom u Eliotovoj poeziji: »Ne s praskom nego s cvilom«.

10 Istovjetna se praksa o pojedincu, koji je u njoj izazivao užas, izražavala radi ublaženja straha eufemističkim frazemom: »pojedinci i grupice«.

11 Izvorno »ehrliche Verstellung«; usp. Gustav René Hocke, *Manirizam u književnosti*.

alnosti, on, već prema slučaju, sudbini ili vlastitom izboru, živi nekoliko modaliteta preživljavanja, koje je moguće poimati kao stupnjeve udaljenosti između pretpostavljenih polova.

Zanemarimo li pritom nemalen broj pisaca koji su živjeli i preživljavali kao otvoreni ili potajni špicli i trhonoše suludih smislova što su im ih na samar tovarili paranoidni vođe, pisci netom minologa razdoblja pokušavali su preživjeti a ne postati masom »pretvarajući se« na sljedeće načine:

a) *Prilagodba*. Pisac je dušom i tijelom, zborom i tvorom odan strukturama moći, sustavu dakle podvrgavanja svega pojedinačnoga i pretvaranja u konzumiranu masu. Član je i raznih komiteta, komisija i izvršnih tijela vlasti. Ali, zadržavši nešto od prosvjetiteljske individualnosti, držeći »figu u džepu«, on se u intimnim trenucima distancira: noću zatvara prozore da bi u najintimnijem društvu, uz alkohol i poeziju, potražio mogućnosti ekstatične negacije. Prototipovi: Bertolt Brecht, Jerzy Andrzejewski, Hermann Kant, Miroslav Krleža. Junaci njihovih djela naprotiv kritički su realisti, koji traže milost i razumijevanje za stvaralačku individualnost unutar totalitarnog sustava.

b) *Povlačenje u institucije*. Pisac grabi sinekuru u kakvu znanstvenom zavodu, u akademiji i na sveučilištu. Instinktom neuklopljenoga u masu ograđuje se od funkcija moći. Proučava daleke civilizacije i davne kulture, a ono poznato, sustav moći, drži nepoznatim: moći koje ovladavaju masom tabuiran su realitet. Strah od dodira posljeduje bijegom, doduše ne u masu: u Canettijevu sustavu svakako nepoznat slučaj. Arhetip: sveučilišni profesor, teoretičar književnosti, mahom aleksandrijski pjesnik koji se poziva na svoje uzore: grčka mitologija, Borges, Eco, historičari davnih civilizacija. Njihovi su junaci ahistorične alegorije u općoj semiozi svijeta.

c) *Zasjenjivanje dnevnog svijeta*¹². Dr. Peter Kien iz slavnog Canettijeva romana. U svakodnevici on prekida s vanjskim svijetom. Navlači »akustičku masku«. Prototipovi: Vladimir Holan, Jaroslav Seifert, Slobodan Novak, Heiner Müller. Oblik njihova preživljavanja jest očaj koji se hrani sve dubljim uvidom u katastrofičnu sliku svijeta, u polagani put Apokalipsi. Njihovi su junaci bjegunci na

¹² Glede primjene ovoga naziva na našu suvremenost vidi izvrsnu interpretaciju njegova iskavatelja Franza Schuha, *Blendung als Lebensform* (Zaslijepljenost kao oblik života), u istoimenom zborniku, ur. Friedbert Aspetsberger i Gerald Stieg, Athäneum Verlag, Königstein/Ts., 1985.; str. 29–44.

pustom otoku osame: samotne egzistencije koje čekaju da prođe »još to malo života«. Antijunaci zagledani u zrcalo svoga propadanja¹³.

d) *Stajanje sa strane i kritičko motrenje*. Perspektiva »odozdol« ili »postrance« od uprizorena omasovljena svijeta. Pisac je jocular života, saltimbanque, ironični pjevač propasti. Izrazom se ne odriče mase, »pravi se« da je u njoj, ali je gleda s prezirom. Taj se prezir tiče osobito pomasovljenih predstavnika mase, lažnih moćnika, odnosno onih zastupnika mase koje je već otplavila ironija historije; dakako i onih koji su Canettiju baš arhetipi preživjelih. Fenotipovi: Ulrich Plenzdorf, uopće pisci jeans-proze¹⁴, Vaclav Havel, Rudi Šeligo, Antun Šoljan, Danilo Kiš, Slavko Mihalić. Junaci su im aut-sajderi života, moderni pícarí, mladi osamljeni ljudi, koji od mase prihvaćaju samo njezina oskudna i nesavršena civilizacijska dobra. Metoda motrenja svijeta prvenstveno je ironija. *Simulatio* kao nadmoć uvida u parcijalizirani odsječak zbilje i *dissimulatio* kao naivno postavljanje pitanja o nepostojećem smislu mase, njezinih institucija i oblika preživljavanja.

e) *Pokušaj političkog samoubojstva*. Pisac je totalno zgranut. Pri staje da ga institucije mase i moći doslovce »uhvate na djelu« pri njihovu destruiranju. Moć njegove požrtvovnosti nemoć je preživljavanja. Radi obrane svoga individualnog prava, prava na dodir svega nepoznatoga, u čemu nalazi razlog svome pisanju, on se predaje sigurnoj zlopoti, torturi, nerijetko i smrti. Prototipovi: Mandeljštam, Solženjicin, Edvard Kocbek, opet Havel, Vlado Gotovac. I, mnogi anonimni časní pisci, nedvojbene potencijalne veličine pisanja, koje su zaglavile u zatvorima, logorima, psihijatrijskim klinikama, u insceniranim prometnim nesrećama i u drugim oblicima domicijanske igra s podložnicima. Njihovi su junaci patnici unaprijed osuđeni na smrt, upravo adeпти Josepha K., te svoju strast za preživljavanjem, uz grčevite napore da budu individuum¹⁵, plaćaju kadšto i glavom.

13 U jednoj od novijih kratkih interpretacija glavnog junaka romana *Zaslijepljenost*, a u kontekstu razmatranja o povijesti recepcije Canettija u Poljskoj, Iwona Ewertowska-Klaja veli: »Peter Kien tijekom vremena poprima pozitivna obilježja, naziva ga se 'nekonformističnim', te, doduše oprezno, postaje braniteljem duhovnih vrijednosti«. — I. Ewertowska-Klaja, *Zur Canetti-Rezeption in Polen*, u: *Die Lesbarkeit der Welt. Elias Canettis Anthropologie und Poetik*, ur. S. H. Koszyński, Poznań 1984.

14 Više nego sretan i u Europi općeprihvaćen naziv Aleksandra Flakera. V. *Proza u trapericama*, Liber, Zagreb ²1975.

15 Glede protusmjernih težnji u poraženoj hrvatskoj književnosti, i to u poeziji (!), v. moju kraću studiju *Gubljenje individualnosti u suvremenom pjesništvu*, u knjizi *Passim*, Logos, Split 1989., str. 180–189.

Svim tim oblicima preživljavanja zajedničko je to da ni suvremeni pisac preživio u netom prohujalome totalitarizmu a ni njegovi junaci ne predstavljaju moguću »pobjedničku« varijantu prosvjetiteljskog optimista — primjerice jednog Goethea, Voltairea, pa i kritičkih realista koji su intelektualnom borbenošću znali pridonositi konfiguraciji suvremene europske demokratske civilizacije — nego inačicu nekoga tko još jedva živi, koji upravo preživljuje »usitnjen do mikrob«, kako bi rekao hrvatski pjesnik Slavko Mihalić. Moderni je pisac i njegov projektivni lik svakako antijunak: ne kao antagonist uklopljen primjerice u Proppov odnosno Sourieauov aktantski model, nego kao nositelj antivitalističkih osobina koje ipak dopuštaju da se, slučajno ili ne, čovjek »provuče« kroz svoje vrijeme. Preživljuje onaj tko je — lukavošću ili kakvim nepredviđenim slučajem — mogao reći: »U toj velikoj igri pomora, uzajamne uvjetovanosti mase i moći, ja nikako ne ću sudjelovati: neka se ona, radi moje referencije, odvija bez mene«.

Ako je izložena nomenklatura oblika preživljavanja kao pisca prihvatljiva, a ona je dakako samo jedna od mogućih, smjesta će se uočiti da je naš pogled određen žabljom perspektivom: povijest, pa i onakva kakvu je ocrtao Canetti, ne dopušta preživljavanje slabijega iz kakva sveobuhvatnog motrišta. Ona, pa ni pogled na nju, nije prostor ničije sreće, recimo to još jednom zajedno s Hegelom. U njoj nije moguće opstati sam s onim nepoznatim, i to nepoznato učiniti motivom življenja a ne bijega u masu.

A, suočeni s Canettijevom velebnom slikom preživljavanja jednoga jedinoga u priči o Josipu Flaviju, moramo pomišljati samo na jednu jedinu mogućnost da naše hijerarhizirane preživljene autore »ostavimo na životu«. Ta se mogućnost manifestira kao puki slučaj: netko je, recimo, od četrdesetorice Josipovih suboraca, proboden nožem, slučajno ostao na životu, baš kao preživjeli iz Goranove *Jame*. Preživio je zahvaljujući nevještu ili preslabu ubodu nožem od strane sljedećega preživjeloga, koji će pak podleći pod nožem sljedećega. I ne samo da je slučajno preživio, nego je o tome ostavio i svoje izvješće: primjerice, baš Josip, koji je tako i mogao zapisati svoju *Povijest židovskog rata*. Ili pak Ishmael, pripovjedač iz *Mobby Dicka* Hermana Melvillea, koji je preživio samo zato da bi nam u miru mogao ispričati strahotnu priču o propasti kapetana Ahaba i njegovih hrabrih ali svejedno pomasovljenih kitolovaca.

I na kraju jedno pitanje:

Pružaju li naši primjeri preživljavanja u intelektualnih zamišljatelja nekog mogućeg svijeta samo novo gradivo za Canettijev zatvoreni sustav odnosa mase i moći, ili bi ti primjeri, obogaćeni i kakvim novim pojavnim oblicima daljnje historije, ipak mogli sloviti kao niz anomalija koje bi malo-pomalo, strašću kakva rovca, razorile zastrašnu Canettijevu sliku povijesti te manifestirale novu duhovnu snagu Europe?

»Ne znam da li znam«¹⁶ zbivaju li se još uvijek znamenja i čuda.

Ante Stamać

¹⁶ Duhovito izvručje riječi Sokratovih, a izveo ga je Vaclav Havel prigodom dolaska pape Ivana Pavla II. u Prag; Havel se retorički pita o mogućnosti da postoji čudo.

KRLEŽA U ŽARIŠTU NEKIH DAVNIH MLADIĆA

...i kao što su moji glasovi i moje kretnje umrle s njima u njihovim uspomenama, tako oni još žive u mojim slikama [...] Ali dok još dišem i dok se još mičem, neodvojivo sam vezan uz njih, i u onoj golemoj povorci, u kojoj sam se i ja jedamput dogodio kao prolaznik, ta su bezbrojna lica tih bezbrojnih pokojnika zapravo moje preteče.

Krleža: Cvrčak pod vodopadom

Živimo u tmurnim vremenima, kada među svima stradalicima ginu i neki mladići o čijim će iznimnim odlikama danas–sutra možda pripovijedati njihovi sretniji preživjeli prijatelji. Sama sam se primakla svome zalazu. Sjećanje koje me prati i moj dug prema davno nestalim prijateljima, a među njima i mladiću koji nam bijaše u središtu, poginulima u nekim drugim vremenima, valja mi iskazati sada ili nikad više. Sjećanja na Ivu i na moje prijatelje prožeta su našim tadašnjim Krležom, pa će ova priča ujedno biti ne samo hommage velikome piscu nego će, nadam se, šire dopuniti sliku o videnju Krleže nekoć, »odozdo«, a time posredno i o njemu sve do danas. Bit će to, kako kaže Lasić, »intimno svjedočenje«¹, dijelom iz mojih sjećanja, a dijelom, autentičnije, iz sačuvanih Ivinih zapisa, dakako ne o samome Krleži, koga nismo poznavali, nego o našem Krleži.

Bila su to vremena kad su se Krležom zaokupljali mnogi mladi ljudi, na vrlo različite načine i, čini mi se, svaki put drugačije nego mi, pa bih uvodno najprije podsjetila na ta druga zapisana svjedočenja.

1 Stanko Lasić: *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, 4. Zagreb, 1993.; 184–185.

U sjećanjima srednjoškolskih skojevaca iz vremena prije II. svjetskog rata spominje se čitanje Krleže u okvirima tzv. socijalne literature bez ikakva kritičkog razgraničenja. »Počelo je [...] kontaktom s ljevičarskom literaturom (Krleža, Cesarec, Gorki itd.)«. Čitali su se, uz paradigmatiku Gorkijevu *Mati*, i ovi »napredni socijalni pisci«: Krleža, Cesarec, Kikić, Žicina, Pavičić, Lovrak, Cankar, Sinclair, Silone, Rolland, Barbusse, Traven, London, te Kranjčević, Šenoa, Miškina. Slično, prema drugom svjedočenju, čitala su se djela »Krleže, Gorkog, Upton Sinclair, Cesarca i drugih knjiga s indeksa«². Ili: u lijevoj socijalnoj literaturi Krleža je bio na prvome mjestu. Na omladinskim priredbama recitirale su se Krležine *Balade*, što se katkada nastavilo i u partizanima³. Po ovim sjećanjima (ako su točna), tadašnja se lektira mladih skojevaca nije promijenila ni u vrijeme Krležina sukoba na ljevici, pa je Krleža, primjerice, bio čitan ravnopravno s Milkom Žicinom! Samo se u jednome slučaju u toj skupini sjećanja spominju razgovori o »Pečatu« i o »filozofima koji zastupaju naučni pogled na svijet i klasni pristup« — na jednome susretu radničke omladine i studenata, odakle bi se moglo zaključiti o postojanju nesporazuma⁴. Čini mi se da je na takva nediferencirana sjećanja utjecala kasnija i drukčija perspektiva iz koje su pisana.

O tim vremenima (kada je Krleža »usipao otrov u mladež« i »svojim knjigama kvario hrvatsku mladež«⁵), govorili su mnogo poslije toga neki važni hrvatski političari kao vremenima označenim Krležinim revolucionarnim djelovanjem na mlade, čak i ako su neki od njih u ono doba stali na čelo partijske hajke protiv Krleže, kao npr. Vladimir Bakarić, koji o njegovu osamdeset petom rođendanu piše: »Vaše je djelo u mojoj mladosti imalo na mene presudan utjecaj«⁶. Jedan partizanski divizijski zapovjednik objasnio je Miroslavu Feldmanu da se našao »s drugovima i marksizmom« čitajući Krležu⁷. Franjo Tuđman 1981., osuđen na zatvor, pisao je Krleži: »[...] ja sam se, već kao srednjoškolac, opredijelio za socijalizam ponajviše pod magijom Vaše književne riječi«⁸. Za Vladu Mađarevića bio je Krleža duhovni otac, koji je falange ljevičara »moralno — idejno osvješćivao i borbenu aktivistički inspirirao na revolucionarnom životnom putu [...]«⁹. O Krležinu tadašnjem »trovanju mladeži«, viđenom s tzv. lijeve pozicije, tu se ne govori.

Dvojica hrvatskih književnika, vjernih doživotnih krležijanaca, svjedoče o vlastitoj dubokoj impresiji primljenoj iz Krležine lektire, čitane pod školskom klupom u svojoj ranoj mladosti, impresiji revolucionarnoj doduše, ali

2 *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941–1945.*, 2. Zagreb, 1984.

3 Isto, 2; 46. (Z. Pečar: *Šustersko šilo*); Isto, 1; 131. (T. Švob: *Hrvatska omladinska čitaonica (HOČ)*; Lasić (kao bilj. 1), 6, 1993.; 241. (prema: M. Hribar-Ožegović: *O Krleži u NOB-u*).

4 Rev. oml. p. (kao bilj. 2), 1, 184. (N. Šegota: *Predstavnik radničke omladine Zagreba na studentskom kongresu za mir 1940. u Beogradu*).

5 Lasić (kao bilj. 1), 6; 214. i 220. (prema: N. Luetić Tijan: *Krov i kruh*).

6 Enes Čengić: *S Krležom iz dana u dan*, 3. Zagreb, 1986.; 92.

7 Lasić (kao bilj. 1), 4, 189. (prema: M. Feldman: *Moj prvi susret s Krležom*).

8 Lasić (kao bilj. 1), 6; 25. (prema: Tuđman: *Bespuća povijesne zbiljnosti*).

9 Lasić, Isto, 1, 1989., 189. (prema V. Mađarević: *Krleža i politika*).

iznad svega lirskoj, pjesničkoj. No, ni oni ne spominju utjecaj Krležine hereze, što je za mlade dane starijega od njih, Matkovića, razumljivo, no manje je shvatljivo za Črnju¹⁰.

Drugečija svjedočenja potekla su iz redova tadašnjega vrlo mladog naraštaja (i tek od ponekoga starijeg), dozrelog do književne recepcije već u vrijeme Krležina otpadništva kada on »buši rupu u totalitarističkoj svijesti mladih generacija«¹¹. Među starijima, sjeća se Šibl da ga je Krleža usmjerio »možda pogrešno no svakako antidogmatski, a i pomalo anarhoidno, ali bez ikakve sumnje antistaljinistički«¹². Flaker spominje naivnost i proturječja u svojih prijatelja, koji su se obrazovali na Krleži i na »trockistu« Richtmannu, idolu svojih đaka: klicali su oslanjanju na SSSR, ali pakt Molotov–Ribbentrop i finski rat opominjali su ih da budu skeptični¹³. Vesna Parun pamti, kako je njezin naraštaj, tragajući za Lenjinom, nabasao na Cesarca i Krležu. Poslije, na studiju, bijaše među onima koji su se »opredijelili za Krležu, a ne za 'anti-krležijance'«. Umjesto spasonosnih perspektiva pravovjernih, »mi heretici slijedili smo pravac vlastitog mučnog približavanja brodolomu«¹⁴. Poslije se u Krleži razočarala, no to je druga priča. Kao svoje dozivanje nekih davnih prihvaćanja Krležine umjetnosti spjevala je *Sonet o gimnazijalcu koji je čitao Krležu*. U mrtvom rukavu Save, današnjemu Zaprudu,

*šiblje je pucketalo. Ti reče, ne u šali,
kako su Edgar Alan Poe u pričama strave
i Krleža u tamnoj romansi Vražji otok
opisali isti pakao: zelenkastu sablast rijeke,
zagrljaj zvijezda i lešina, sumorni mit Panonije*¹⁵.

Najmlađi među tim davnim krležijancima, Miroslav Vaupotić, nadahnuo se Krležom kao zabranjenim piscem u vrijeme 1941.–1945., dok je bio đak, da bi se, čitajući ga, »spasio od zamki lažnih poklika i doziva fašističkih bubnjeva i trublija«, ali i oslobađao »svih ograničenosti i dogmi totalitarnih pogleda na svijet, bilo desnih ili lijevih [...]« te u prvim poslijeratnim godinama u studentskim seminarskim diskusijama opet bio promatran sumnjičavo kao »krležijanac«, »trockist«, »kvazi–marksist«¹⁶.

Moja pokojna sestra Magda zavoljela je Krležinu poeziju u svojoj vrlo ranoj mladosti. Prišavši poslije radničkom pokretu i vjerujući mu naivno, nije u danima sukoba pristala uz Krležu. No, intimno, ostala je vjerna pjesniku. Sjećam se kako je u vrijeme žestokih polemika jednoj prijateljici i meni čitala

10 Marijan Matković: *Jedna generacija doživljava pjesnika*, u: Miroslav Krleža (Zbornik o Miroslavu Krleži), Zagreb, 1963.; 387–390.

11 Lasić (kao bilj. 1), 1; 307.

12 Isto, 6; 269. (prema: I. Šibl: *Sjećanja*, III.)

13 Rev. oml. p. (kao bilj. 2), 2; 38. (A. Flaker: *Iz mira u rat*).

14 Vesna Parun: *Krleža: demiurg mog naraštaja*. »Vjesnik« (Panorama subotom), Zagreb, 8. srpnja 1989., 12–13.

15 Vesna Parun: *Stid me je umrijeti*. Izabrana djela, 6. Zagreb, 1989.; 46.

16 Miroslav Vaupotić: *Siva boja smrti*. Zagreb, 1974.; 8–11.

s emocijom Krležinu manje poznatu lirsku pjesmu *Smrt trave u predvečerje*.¹⁷

U takvu okružju — kada se Krlēža u početku čitao kao borbeni barjaktar a zatim s iste strane osuđivao kao otpadnik i heretik, ali je stjecao ujedno i nove prijatelje ili je samo nadahnjivao svojom pjesničkom riječju, katkada čak i one koji u sukobu ne bijahu uz njega — u tim okolnostima, dakle, nastao je krug mladih ljudi oko Ive Habuneka¹⁸.

Ivini gotovo još dječjački dani, zaustavljeni za nas u njegovu dnevniku i u ranim pismima, ne spominju još Krlēžu, ali označuju put koji ga je postupno njemu vodio¹⁹.

U svome dnevniku u proljeće 1934., kad je jedva navršio petnaest godina (rođen je u veljači 1919.), kao đak petoga razreda klasične gimnazije, Ivo bilježi kako ga proljeće mami u svoju sredinu: »Ta je sredina Maksimir. Prije podne u Maksimir, poslije podne u Maksimir. Škola je kao zaboravljena. Ne učim ništa. Uzdám se u svoju sreću«. Istoga ljeta nakon završetka školske godine: »Škola je svršila kobno bar za me. Pao sam na godinu dana i bio predan na milost i nemilost 'pater familias'. Prvih dana bio sam jako žalostan. Međutim je sunce jednako veselo i oživljujući sjalo. Ono liječi. Izliječilo je i mene«.

Između tih proljetnih maksimirskih plandovanja i poraznog svršetka školske godine dogodilo se u školi nešto o čemu Ivo u zapisu od 23. srpnja piše ovako: »Približavaju se dani škole! Možda im se i veselim. Velim možda zato, jer taj osjećaj koji se u mojojnutrini porodio prije nekih mjesec dana, i koji se u meni ozbiljno uvrježio, nagoni me da pokažem ljudima što su učinili svojim postupkom, da im dokažem crimen koji me je upropastio usprkos mojoj nekrivnji. Hoću da smjelo kažem jednom Z. da nije čovjek, da nije čovjek kod kojeg odlučuje razum i, naročito podcrtavam, slobodna volja, nego da je rob svojih ruiniranih nerava, kojima se pokorava makinalno, ludo beznačajno. Da, upravo ta riječ, beznačajno, sjajno pristaje ovdje. Ona sama u detalje sjajno karakterizira čovjeka kao što je on, koji posjeduje kolosalnu dozu ambicije, samo nažalost, ambicije u negativnom smislu. Njegova ambicija tiranizira njegov um i njegovu prirodu. On će za volju svoje povrijeđene ambicije okrenuti put života čovjeka, koji je tim putem išao već pet godina uspješno, uništiti će možda njegovu cijelu karijeru, jer taj mladić nije htio pred njim poniknutih očiju, savijene šije i plahog pogleda kao pas kad vidi da su mu batine iz gospodareve ruke neminovne, stajati i podnašati njegove uvrede, nego je svijestan svoga dostojanstva, poštivajući svoga pretpostavljenog toliko koliko mu to razum nalaže, jasno mu je gledao u oči i ozbiljnim postupkom svojim znao je u očima cijeloga razreda umanjiti renome profe-

17 M. Krlēža: *Poezija*, Sarajevo, 1989.; 211–213.

O mojoj tragično stradaloj sestri Magdi vidi: »Bilten Židovske općine Zagreb«, 1992.; 24, 11.

18 Ne treba ga zamjenjivati s bratom znamenitoga režisera istoga imena i prezimena, koji je jedne noći ubijen na zagrebačkim ulicama.

19 Sačuvala ih je, nažalost u neveliku broju, njegova sestra Štefica (Beba) Habunek–Moravac.

sora i renome njegov kao čovjeka. Ali sada čak treba da skikne, jer se u čovjeku javlja njegova, i u njegovim očima, apsolutna profesorska moć. A i kako on očituje tu svoju moć? Veoma jednostavno! Čak ne bude pitan od toga dana više niti pitanja i na koncu dobiva ocjenu — slab! I onda na koncu osim pravoga 'krivca' on ruši i njih još petoricu, šestoricu, kojima javno i otvoreno kaže da svoju nesretnu sudbinu mogu zahvaliti svome plemenitom kolegi N. N., a na koncu oni svi skupa prisiljeni su da opetuju taj razred. Pa uostalom šta će takvom čovjeku razum, kad imade moć (kako, naime, tu moć upotrebljuje, to je sporedno), što će mu slobodna volja, kad imade živce koji mu nadomještaju sve i koje on udovoljava i hrani padom petorice i šestorice daka, to njemu sve ne treba, a na sve te etičke strane života on se ni ne obraća nego kao da je ponosan što i on sačinjava sliku našega modernog vremena koja predstavlja svijet bez ikakvog stida i diskrecije».

Dok taj petnaestogodišnji dječak nadmoćno i ponosno, ali u duši duboko ojađeno i s osjećajem nezasluzene nepravde, razmišlja o profesoru koji ga je srušio iz grčkoga i latinskoga, njegovo je vanjsko držanje spram tog događaja bilo posve drukčije. Piše mi iz Opatije njegov najmiliji prijatelj Stanko Škunca o Ivi iz onih dana: »Ono što me je najviše privuklo k njemu bila je njegova, za mene, pojava u, čini mi se, 5. razredu gimnazije, koji je ne znam zbog čega ponavljao. Nikad ga nisam pitao za razloge iako sam se često pitao kako je takvo što bilo moguće. On je to spomenuo kao nešto bez veze. Sjećam se, ušao je suvereno u razred, široko i veselo, kao da se nakon odsustva vratio kući«.

Nije u tom držanju bilo ni traga onoj intimnoj povrijeđenosti o kojoj piše u dnevniku. No, prikriveni su jadi i dalje trajali. U prosincu te iste godine dok ponavlja peti razred, on kazuje u dnevniku ovo: »Upravo pišem u hladnoj sobi, gladan i hladan, osuđen da budem bez objeda i večere, proganjan i još mnogo toga što je s time u vezi — sve to samo zato što sam mu rekao što mislim. Juče sam naime malo predugo ostao vani, a time još tatina prijašnja kivnost na mene napokon je došla do izražaja. Ali i to će proći«.

Ovaj poraz u školi, bolno doživljen kao ljudska nepravda, uz prikrivanu dubinu njegova intimnog učinka — začuđujuće podsjeća na poznatu epizodu iz Krležina školovanja, čak s istim predmetima slabih ocjena²⁰. Ivo o tome, naravno, nije ništa mogao znati, ali je, nešto kasnije, vjerojatno upravo pod dojmom takvih iskustava, osjetio privlačnost u lektiri o pobunjenim mladim ljudima u Krležinim novelama. Kad je kod Krleže u *Smrti Florijana Kranjčeca* i *Mladoj misi Alojza Tičeka* čitao o sukobima sinova, vrlo mladih intelektualaca, sa službeno lojalnim a obiteljski autoritarnim očevima, onda je u toj književnoj transpoziciji generacijskih nesporazuma mogao pronaći nešto blisko onome što je i sam zabilježio u svome dnevniku. Zbirka s tim novelama *Hiljadu i jedna smrt* (u »Minervinu« smeđem izdanju sa zlatnim

²⁰ Čengić (kao bilj. 6), 4, 1986.; 276–278. i 1; 92.

Stanko Lasić: *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb, 1982.; 72–75.

slovima i dvjema crvenim crtama) sačuvala se u Ivinu domu među njegovim omiljenim knjigama.

Zamišljam da bi i u *Zastavama*, da ih je ikada čitao, na sličan način doživio raspore oca i sina, dok je njihovo teško, morbidno trvenje u *Vražjem otoku* i *Glembajevima* drugačije naravi. Ivo je, unatoč čestim nesuglasicama, volio oca.

No, tih godina, dok piše dnevnik, čini se, još ne čita Krležu. U dnevniku spominje djela Iljfa i Petrova, Gorkoga, Dostojevskog, Puškina, Gončarova — uz usporedbe sebe i bliskih osoba s knezom Miškinom, s Oblomovom. (U razgovorima nešto kasnijih godina katkada u časovima potištenosti Ivo je sebe znao uspoređivati s Oblomovom, s Turgenjevlijevim mladim suvišnim ljudima, a i s Krležinim doktorom Križovcem. Nije važno koliko je u tome bilo ili nije bilo istine, nego njegova zaokupljenost književnošću kojom je tumačio i vlastiti život.)

Sljedećega ljeta (1935.) sa šesnaest godina, polazi s prijateljem Vjekom Gnjatovićem na »vandrokaško« (sada bismo rekli autostopersko) putovanje po Hrvatskom zagorju, Međimurju, Sloveniji. U obliku pisama kući načinio je putopis — o bistričkome hodočašću, o poprsju Stjepana Radića u jednome zagorskom vrtu, o impresijama krajolika, a i svakojakim dogodovštinama s puta. U to vrijeme on već ozbiljno čita poeziju; citira V. Ilića i stihove iz Vidrićeve *Pompejske sličice*. Uzbuden je vidikom Hrvatskoga zagorja, »gdje se rodiše mnoge crtice mog najslađeg pisca Matoša«. Po sjećanju parafrazira stihove iz *Gnijezda bez sokola*, iz pjesme *Kod kuće*: zagorska je zemlja »gorka kao suza, slatka kao kaj« te »duša moja zagorski je kraj«, tj. kraj Kovačičevih Kičmanovića i »Fiškala«, zemlja natopljena seljačkim znojem i Gubčevom krvlju, gdje se rodio Gaj, Mihanović spjevao *Lijepu našu*, a Vraz osvajao srca ljepotica. U toj njegovoj ranoj, matoševskoj fazi još nema Krleže.

Vjerojatno već u to doba, a svakako i kasnije, on je »pjevao pjesnike«: Vidrićevu *Ex Pannonia* na ariju ljubavne *Dodi mi, draga, dođi*, Pavićevu *Međimursku* na neki međimurski (ili mađarski) napjev, Galovićevu interpoliranu narodnu *Pijmo, braćo, vince* onako kako je već prije naučio od oca rodnom iz okolice Sv. Ivana Zeline (slično kao u Baranovićevoj skladbi).

Zajedno s nekoliko prijatelja odlazio je u Matoševu slavnu gostionicu »Matejnu« u Basaričekovoj ulici, koja je po sjećanju jednoga od njih, Viktora Vresnika, imala otraga sobicu u narodnom stilu. Ondje je desetak njih sjedilo oko jednoga gulaša ili jedne litre vina i razgovaralo o poeziji.

No, Viktor, njegov školski drug, važan nam je po drugome: u razredu je primijetio da iz Ivina džepa viri knjižica Krležinih *Balada*. Bile su tek objavljene, a kako je i Viktor bio njima očaran, to je bio povod za početak njihova druženja. Tu je prvi trag Ivinu čitanju Krleže.

Približno oko toga vremena Ivo i njegovi prijatelji opredjeljuju se sve više ljevičarski, no Ivo se ni tada ni poslije nije htio uključiti ni u kakav organizirani pokret. Sudjeluju u demonstracijama protiv ministra Korošca, uhićuje ih policija, a posljedica je bila isključenje iz svih škola u zemlji. Zbog toga

Ivo tek na kraju sljedeće godine polaže sedmi razred i upisuje se 1939. u osmi razred gimnazije. Te godine nisu prošle prazno. Čitanje knjiga u opsegu golemom (pokušaj nabiranja bio bi ovdje uzaludan), sada već s Krležom u središtu. Pisanje eseja i esejističkih pisama, najvećim dijelom rasutih i izgubljenih. Uz to prijateljstva, druženja, ljubavi. I početak njegova »sukoba na ljevici«.

Nakon jednoga ljeta provedenog u lijepim druženjima u Maksimiru, s nastupom jeseni počelo se, s jedne strane, razmišljati o načinu kako da se druženje nastavi, a s druge, mislilo se o političkom okupljanju omladine. Tako je nastao najprije esperantski tečaj, a zatim Hrvatska omladinska čitaonica (HOČ) u jednoj sobici u Fijanovoj 6. No, uskoro je došlo do nesklada i podjele — zbog sukoba ambicija, mladićkih ljubomora, a osobito zbog sve većih razlika u shvaćanjima. O tome je napisano: »Zbog svojih posebnih koncepcija, jedan od inicijatora i utjecajnih članova, Ivo Habunek odvojio se kasnije od HOČ-a s grupicom od oko 15 do 20 istomišljenika«²¹. Dogodilo se, zapravo, drukčije: Ivina grupa je ostala, a ona druga je otišla. Njegove pak »posebne koncepcije« bijahu već izražen krležijanski, neovisan način razmišljanja. Pamte to Viktor, Ivina sestra Beba, a i ja, jer sam uskoro poslije razlaza prvi put došla u HOČ (u jesen 1938., u šestom razredu gimnazije) i naslušala se priča o tim događajima. No, nismo ni mi dugo ostali: u HOČ je tada stiglo mnogo mladića i djevojaka iz toga istočnoga dijela grada, željnih jaza, plesa i športa, a ne naših intelektualnih razgovora i domjenaka. Došlo je do novih sukoba i HOČ se uskoro raspao. Bilo mi je žao: nezaboravan mi ostade prvi odlazak onamo, u onu ugodnu sobicu, sa zidnim novinama ispisanim Ivinom rukom i tekstovima — kako mi se sada čini — u stilu matoševskom i krležinskom, uz jedinu, približno upamćenu, rečenicu: »Kod nas je toplo i svijetlo kao u augustovskim ljetnim noćima, kad nebom lete i svjetlucaju krijesnice«.

Pokušavali smo osnivati neka nova, kratkotrajna društva, a ostajale nas u njima sve manje. Najprije u Harambašićevoj, s nazivom približno ovakvim: *Kulturno udruženje za proučavanje hrvatske povijesti, književnosti i umjetnosti*; zatim smo uz pomoć profesora Rudolfa Bičanića i Artura Starca u Njegoševoj ulici osnovali podružnicu Doma Antuna Radića, što se na kraju svelo na prijednevna nedjeljna predavanja u prostoriji Novinarskog doma.

No, prijateljavanja izvan društvenih prostorija trajala su dalje, a u središte razgovora sve je više dolazila Krležina književnost i njegovi već rasplamsani sukobi na ljevici, te s njima povezani i ne baš bezazleni sukobi na našoj omladinskoj razini, s Ivom Habunekom kao proglašenim kolovodom. Kako rekoh, bili smo izvan organizacije i bez težnje da se u njezinu sklopu politički angažiramo. Otrpili, bijasmo onakvi kako je to nedavno opisao Flaker: »Pojam 'krležijanac' prvobitno je — u kulturno-političkom ozračju Banovine

Hrvatske — označio intelektualca koji se, fasciniran Krležinim tekstovima, opirao boljševizaciji hrvatske kulture. U pravilu je cijenio Krležu više od Budaka, ali je ujedno odobravao njegovo podcjenjivanje 'socijalne literature' i ponavljao za njim *I mjesečina može biti pogled na svijet*. Odlikovao se skepsom i nastojao misliti samostalno, bio sklon refleksiji i znao rezignirati, ali je vjerovao u moć 'kutije olovnih slova' »²².

Smetali smo, zapravo, samim svojim postojanjem. Zbog proskribiranih krležijanskih opredjeljenja²³, Ivo je spominjao neke neugodne kontakte s Radom Vlkovom, »zaduženim« u ime Partije za srednje škole. Ubrzo je došlo do pravoga »bojkota«. Zdravko Pečar, koji je bio skojevac i družio se dotada s Ivom, piše: »I tada je odjednom došla obavijest da s Ivanom Habunekom nešto nije u redu i da je zabranjeno svako daljnje druženje s njime. Do danas mi je to ostalo nejasno [...] Teško mi je bilo kad sam morao prekinuti svoje prijateljstvo s Icom (sic!) Habunekom«²⁴.

U naše prostorije u Njegoševoj došao je jednoga dana nama dotle nepoznati Mladen Čaldarović. Dolazio je i poslije nekoliko puta i bio nam je simpatičan. Bio je član uredništva srednjoškolskoga lista »Polet« pa sam ja, upoznavši se s Mladenom, objavila u »Poletu« oveći i ujedno moj prvi članak *Šest knjiga o srednjoj školi*, gdje sam prikazala Werfelovu *Proslavu mature*, Torbergova *Učenika Gerbera*, *Mladež bez Boga* Odöna von Horvatha, Ognjevljeva *Kostju Rjabceva*, *Rubikon* Zygmunta Nowakowskog i *Sedmi be Jože Horvata*²⁵. Taj moj tekst nije bio pisan nimalo krležijanski, osim možda neizravno time što bijaše daleko od utilitarne dogmatičnosti. Mladen mi je poslije mnogo godina ispričao da je njega tada poslala Partija k nama sa zadaćom da pokuša rasturiti naše društvo, ali se on, došavši među nas i slušajući naše razgovore, toliko zagrijao za nas, da mu to više nije padalo na um. Uostalom, uskoro je Mladen bio isključen iz Partije zbog nekih nezgodnih pitanja postavljenih o Staljinu²⁶.

Prijatelj Stanko, i sam teški stradalnik u prvim poratnim godinama, piše mi o Ivinu slučaju: »Ti su odnosi doveli do toga da mi je H. u partizanima ne trepnuvši okom ležerno kazao: da ga nisu ubili oni, ubili bismo ga mi«. To se, želim vjerovati, ipak ne bi dogodilo, no, u najmanju ruku, klima je

22 Aleksandar Flaker: *Moć »kutije olovnih slova«*. »Vjesnik«. Zagreb, 7. VII. 1993., 27.

23 Izvan našega društva, ja sam katkada sudjelovala na sastancima tzv. čitateljske grupe što ih je sazivala skojevska organizacija naše gimnazije. Osim toga, dolazila sam na diskusije »marksističkoga kružoka« — koji je u SKOJ-u bio uskoro proglašen sektaškim. (O tome: Flaker, kao bilj. 13; 32–34). No, jedno i drugo bijaše udaljeno od kruga mojih prijatelja pa mi nije bilo osobito važno.

24 Rev. oml. p. (kao bilj. 3, Pečar); 46.

25 *Šest knjiga o srednjoj školi* (potpis: Sedmoškolka), »Polet«. Zagreb, 1940.; 1, 14. i 2, 14. Bilo bi zanimljivo usporediti taj dački sastavak, napisan sinkrono s izdanjima, sa studentskim modernim osvrtom o čitanju dijelom istih knjiga: Aleksandar Flaker, *Što smo čitali? (O nekanonskoj prozi tridesetih godina u Hrvatskoj)*. »Umjetnost riječi«. 3. Zagreb, 1980.; 149–155.

26 Lasić (kao bilj. 1), 3, 1989.; 102–104 (prema: B. Kovačević: *Tekst za smrtnu presudu*) i 6; 486 (prema M. Čaldarović: *Jesmo li bili staljinisti*).

bila takva da je sve ovisilo o slučajnom stjecaju okolnosti. Nije bilo nemoguće. Ona znamenita Krležina izjava da (nakon »Pečata« i »Književnih sveski«) nije pošao u partizane jer bi ga ondje ubili, bijaše mu svejedno hoće li poginuti od Đide ili Dide, pa zapravo i radije od svoga neprijatelja Dide²⁷, toliko puta osporavana, pokazuje se i na ovome tužnom primjeru i te kako utemeljenom.

O tomu kako se iznutra u našem krugu očitovao Krležin lijevi sukob bit će još govora, no želim već sada reći da to za nas nije počelo praćenjem idejnih i političkih svađa po časopisima, nego je nastajalo postupno kroz Krležinu umjetnost.

U Ivinih nekoliko sačuvanih (očito nikada poslanih) pisama Krleža je, izravno ili među redcima, stalno zamjetljiv. Na jednome pisamcu bez naslova, namijenjenom nekoj manje načitanoj osobi i pisanom ubrzo nakon pojave *Balada*, Ivo ih ovako preporučuje: »Prije nego primiš u ruke *Balade*, otresi sa sebe balast predrasuda. Naći ćeš frivolnih riječi, kao na ulici. Poezija nije slatko gukanje. To je krvava istina Gupca, Vramca, Zagorja, puka. Žuhka, puna teških riječi. Imitacija pjesničkog načina u vrijeme Mikloušića, Vramca, Frankopana, starih 'pismoznanaca'. Poezija K. Frankopana na pr. obiluje lascivnostima. Toliko da se ne zgražаш«. Vidi se da je tada pročitao osvrte na *Balade* iz pera Batušića i Marinkovića²⁸. »Krvavu istinu« *Balada* odmah je doživio kroz njihov jezik i izraz, a ne putem izravnoga socijalnog iskaza.

Krležina nadahnuća bila su osobna i lirska. Prijatelju Markusu piše 25. VIII. 1937.: »Noću kada negdje ulicom odjekuju prigušeno koraci kasnih prolaznika i kada mi oko glave zuji komarac ljubavni zov svoj: 'O Rose-Marie', kada tramvajske lire prestadoše guditi o žicu električne napetosti, a negdje u Zvonimirovoj ulici u gostionici pijani gosti pjevaju 'Oj, zbogom ljubavi, svemu je kraj', ja upadam u bolnu nostalgiju za svojim preminulim 17 proljeća, za onim malim srećama, za ondašnjim prijateljima i prijateljicama, i tako intenzivno osjećam udaranje bila u sljepočicama. Tužim za nekim tko bi mi bio bliz, intiman, prijatelj, drug, a koga nemam, u želji da sjednem za sto i pišem mu pismo: o sebi, o tebi, o nama svima, kojima zjene nisu više modre kao nekada i kojima u dugačkim jesenjim noćima ne svijetle u tihom snu blagi svjetionici sanja, drhtavog umora i polutihe glazbe muha na ogleдалima. Pismo bih pisao, a nemam kome. Samoća, ostavljenost i rezignacija«.

Ovome tužnom pismu, fiktivno upućenom prijatelju, a zapravo nekome »koga nema«, inspiracija dolazi od Krležine *Čežnje*²⁹. No, i u drugome pismu, naslovljenom jednome Dragi, navodi Ivo *Čežnju*. Krenuvši od njezinih intimno lirske proživljenih riječi, citiranih nekako približno iz sjećanja, razmišlja

27 Čengić (kao bilj. 6), 1; 26.

28 Slavko Batušić: *Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha* (u: kao bilj. 10); 193–195.

Ranko Marinković: *Kaj s Kerempuhove žice* (u: kao bilj. 10); 208–212.

29 Miroslav Krleža, 1, PSHK, Zagreb 1973.; 188.

o svim mladenačkim strepnjama kao poticaju za pisanje pisma. Primio je toga dana šest pisama. »Svi ljudi što mi pišu potvrđuju te navode, nesvjesno, govoreći o različitim stvarima o kojima maštaju, ili od kojih se boje, trpko i nevješto, često prikriveno, a kadgod i otvoreno u svim tim listovima kumuje Bol. Bol nad promašenim ili kob neostvarene želje i čežnje. I baš te želje i čežnje što pružaju ruke za ugodnošću i intimitetom, za riječju i malim, malenim srećama, eto baš te neostvarene ili neostvarive želje gone ljude na pisanje dugih epistola, ispovijesti i priznanja. Ispovijedamo se jedan drugome u razgovoru, pišemo pisma našoj djevojci koja je daleko, nedohvatno, koje možda napokon i nema [...] I nikad ih ne odpošiljamo jer često nemamo ni za marke, jer se stidimo da otkrijemo svoj interieur, što znači »slabosti«, jer sumnjamo u nju ili jer je dobro ne poznamo. Napisana pisma leže po ladicama naših ormara [...] Događa se to jeseni, ima jedna Krležina pjesma u prozi, kada su noći duge i kad psi laju u daljini. Događa se to jeseni kad kesteni padaju po asfaltu, da mi osjećamo da bismo trebali nekog tko bi nam bio bliz, mio, intiman, prijatelj, drug i kome bismo povjerali sebe. Pisali bismo mu pismo a njega nema [...] Želje i čežnje ostaju potisnute, zatvorene kao plave ptičice u sapetim kavezima naše unutrašnjosti i ne mogu široko zaploviti zrakom šireći krila. I ta okovanost, ta nemoć da stvarno, realno doživimo i proživimo svoju sanju, svoj roman, uslovljava naše česte i dugotrajne, zatvoreno subjektivne dijaloge, uslovljava naše ispovijedi i našu sklonost pismu, pisanju. Nedoživljena realna čežnja naše mladosti sa svojim najjačim i najljepšim manifestacijama u životu nalazi svoje djelomično ostvarenje u pismu, razgovoru, snu, ispovijedi, svoju jednu ali nužnu sublimaciju. Zato pišemo pisma [...] Ljubav je danas u opasnosti! Ljubav je profanirana kao ulična djevojka, ta ljubav koja znači nešto najveće i najljepše u čovječjem životu [...] Ljubav gušiti u čovjeku znači lišiti ga najveće emocionalne aktivnosti, umjetničke potencije, duhovnog progressa. I društvo koje to čini, nevaljalo je i spada u historiju, u željeznariju, u ropotarnicu i smeće [...] U početku bijaše ljubav kao i zrak svagdje i svuda. Ali, dakako, to bijaše nekada. Danas su ljudi civilizirani, humani. 'O, ti humanisti, prehumanitarni, o ti dijaci čarni i prečarni' (Krleža, *Balade*) [...] I tako smo mi rastavljeni preponama predrasuda i gluposti tih plemenitih biljaka još plemenitijeg društvenog terena, rastavljeni smo jedni od drugih protiv zakona prirodnih simpatija, a u ime zakona Rada i Reda, proti naše volje, a u ime neokrnjena, vječna i neizbrisiva morala; proti nas i protiv naše mladosti«.

Zanemarivši da piše pismo realnoj osobi, Ivo se prepušta razmišljanju o mladičkim inhibicijama, s freudovskim i nadrealističkim ishodištem, no proživljeno osobno lirski, raskrivajući vlastita nagnuća spram pisanja pisama, sve s podlogom nađenom u Krležinoj žudnji za nepoznatim sugovornikom u pismu. Do njega nije nikada dospjela Krležina još beznađnija skepsa, kada takvoj žudnji više ne vjeruje: »Kako je isprazna taština koja goni čovjeka na škranbanje ovih imaginarnih zapisa, koji hoće da budu neka posmrtna, čini

se po svemu, oprostajna pisma. Kome? Nemam nikoga. Zar ne bi bilo mnogo dostojanstvenije crknuti bez znaka?»³⁰

Jedan zapis na oštećenom požutjelu papiru ispovijed je u Krležinu znaku: »Osamljen sam kao Krležini sveci na mostu u rocketi. A život leti, tužno klikćući leti. Svaki je dan okrugao, crn i šutljiv kao zrnice krunice i neka nevidljiva ruka prebire je hladno, bešćutno među vlažnim dlanovima kao ispijeni katolik u polusjeni visoka, šarenog prozora crkve«. Otkuda potječu oni sveci u rocketi, ne znam. No, nevidljiva ruka što prebire dane, zrnca krunice, rođak je *Nepoznatog Nekog*, uz evokaciju prolaznosti kao u pjesmi *Čovjek poslije svoje smrti hoda gradom* (»Ko krunica u čislu blistav tren do trena«)³¹.

Pismo Zlatku (14. VIII. 1939.), za razliku od prethodnih, nije pisano lirski. Ivo je očajan zbog političke atmosfere nastale nakon sporazuma u Münchenu. I dalje: »Tako smo došli dotle da se ne može nijedno pitanje umjetničkog karaktera pretresati, nijedno predavanje održati, bez veze s aktualnim političkim zbivanjem — što je dobro, ali i to smo doživjeli da se ne može ništa javno uraditi a da se ne svrsta, tj. podređuje koncepciji tog politikanstva, a to je očigledno zlo.« Nakon ove aluzije na raspre oko Krleže, Ivo izvješćuje prijatelja o knjigama objavljenim u zadnje vrijeme u Zagrebu, opširno i obaviješteno te u tom kontekstu kaže: »Istovremeno izdaje Krleža 'Pečat' [...] Naravno da je oko 'Pečata' larma mala i velika, a mitraljesko gnijezdo koje mu je zadavalo najviše jada s lijeva otkrito je: Radovan Zogović, 'Naša stvarnost', Jovan Popović — Beograd. Znaš kako se kaže: strah me je od prijatelja a od neprijatelja sam ću se čuvati. A najžalosnije je svakako to da su ti neprijatelji prije među prijateljima nego izvan njih«.

Sačuvalo se nekoliko Ivinih referata, članaka ili njihovih skica pa i maturnih radnji pisanih za prijatelje i prijateljice. Naslovi su ovi: *Virius*, *Ćaće*, *Mraz*; *Slavonsko selo* (prema djelima Josipa Kozarca); *Kranjčević*; *In memoriam A. G. Matošu* (dva članka) te *Francuska revolucija i razvoj hrvatskog nacionalizma*. S obzirom na Krležu, zanimaju nas radovi o Kranjčeviću i Matošu.

Opsežna radnja o Kranjčeviću pokazuje, naravno, tragove Krležina esejja o njemu, što ćemo preskočiti. Zanimljivija su ona mjesta gdje Ivo sam povlači razvojnu nit od Kranjčevića, preko Matoša do Krleže. Nakon citata iz Kranjčevićeve pjesme *Iseljenik*, slijedi: »U toj bijednoj siromašnoj Hrvatskoj, koja ima groba tek za hrvatskoga roba i koja je tek strancu domovina, kako opet kaže za tu istu Hrvatsku Matoš u svojoj poznatoj baladi *Iseljenik*, što je ostalo siromašnom hrvatskom čovjeku? Da«:

*hrvatske guta suze
gorku i slanu bol* (Krleža).

³⁰ Miroslav Krleža: *Davni dani*, Zagreb, 1956.; 125.

³¹ Krleža (kao bilj. 29); 138-139.

A tu istu situaciju, taj problem naše emigracije, Krleža, naš treći veliki pjesnik iza Kranjčevića i Matoša, u svojoj kajkavskoj lirici *Balade Petrice Kerempuha* ovako je prikazao:

V tem našem peklu z božjum milostjum
gde madžarskem galgam blagoslov je kum,
a saki drugi Um je 'naš Veleum',
kaj ostalo je kmetu? Cunard Line i Rum.

Životnu sudbinu Kranjčevićevu opisao je Ivo citatom iz *Balada*: »Progo-njen putnik u Kalajevoj Bosni, sa svijetlom svog talenta u ispretrganim bolnim rimama, gdje psi laju na svaku sjenu, na svaki drhtaj svijetla, utučen, zaturen Kranjčević se osjećao kao onaj putnik u Krležinoj pjesmi *Stric vujc*:

Al biti gol kak goli bažolek,
pod jasicam, kadi su oslek i volek
[...]
i biti sam kakti samec pes
bez domovine, bez penez,
a na te laje saki pes«.

U članku o Matošu razabiru se odjeci lektire Krležinih eseja o Kranjčeviću i Wiesneru (navođenje hrvatskih pjesnika đaka Matoševe škole; evokacija tragičnih života i umiranja hrvatskih umjetnika: glad, samoubojstvo, ludnica). Među tim đacima »Krleža se odvojio. Fizionomijom svoga stila nadmašio je Matoša i svojim duhovnim i književnim izrazom stavio pečat na čelo čitavoj plejadi naših mladih književnika od onog duhovnog pa sve do socijalno tendencioznog krila«, te dalje »Krleža (je) prigušen, težak i umoran kao naše zaduženo selo«. U drugome, nedovršenom tekstu o Matošu, citira Ivo poznate Krležine riječi o reprezentantima hrvatske književnosti: »Njegova preuzvišenost ban Mažuranić, magnificus gradski senator August Senoa, divizijski general excelencia Preradović [...]«

Ova razmišljanja mladića od osamnaest, devetnaest godina o Krleži i općenito hrvatskoj književnosti, ne navode se ovdje kao neka »otkrića« o samoj toj književnosti; bio je ipak premlad, a literatura i književni pristupi odonda su golemo porasli. No, za viđenje kako je Krleža bio tada čitan i interpretiran od jednoga zaista nadarenoga mladića, a preko njega i u širem prijateljskom krugu, mislim da bi, barem za povijest recepcije, moglo i danas biti važno.

Od svega što je Ivo bilježio, njegovih pisama i referata, važnije i vrednije bilo je nešto što je zauvijek izgubljeno, čak i u pamćenju onih koji ga poznavahu. Bila su to njegova pričanja. Satima je kazivanjima fascinirao one koji su ga slušali — o prošlim doživljajima, umnogome izmišljenim; sanjarenja i planiranja o budućnosti, o čemu se znalo da se ne će dogoditi; a najviše o književnosti, gdje je Krleža bio u središtu. Bili su to nenapisani eseji.

No, prije nego što pokušam obnoviti barem oskudne krpice tih sjećanja, želim reći nešto o jednome još nespomenutom prijatelju, meni, uz Ivu,

najdražem, s kojim smo mnogo puta šetali zagrebačkim ulicama i parkovima, ili zimi, ako je bilo novaca, prosjedili u mliječnoj kavani Dubravka ili kojemu sličnom lokalu. Tonči Fabijanić nije bio onako blistav kao Ivo, bio je mio i plah (pa smo ga često zvali Tonci, a kod kuće je bio Tone). Koliko nenametljiv, toliko uman i načitan, zaljubljenik u Krležu kao i mi ostali. Ime Fric (Krleža) izgovarao je nekako tajanstveno, zavjerenički. Na jednoj klupi na Volovčici, on, Ivo i ja smislili smo jednoga proljetnog poslijepodneva cijeli plan budućega časopisa (naravno, po uzoru na »Pečat«), pribilježili naslove i predviđene autore priloga, odredili rubrike, nacrtali »špilg« i vratili se kućama sretni i oduševljeni, a da poslije nikada više taj »svoj« časopis nismo spomenuli. Pred početak rata Tonči je studirao na Filozofskom fakultetu, gdje je upoznao Vesnu Parun i sprijateljio se s njom. Završio je tragično: uhićen zbog denuncijacije da je ljevičar, strijeljan je kao talac. Vesna je poslije rata pjesmu *Taoci* posvetila »Tonču F.«:

Vidim: ti dolaziš sam i krvav
iz dvoreda.

[...]

Ti se šuljaš nevidljiv, tebe ne će prepoznati nitko živ
u ovom ljudstvu, i sve će proći bez tebe
danas i sutra³².

Onaj »gimnazijalac koji je čitao Krležu« u njezinoj spomenutoj pjesmi možda nije postojao ili je to netko treći, no ja rado zamišljam i moglo bi biti da i ta pjesma govori o Tončiju.

Još jednoga prijatelja, među mnogima s kojima se Ivo družio, željela bih spomenuti, premda sam ga ja rjeđe viđala. Za razliku od nas ostalih, bio je radnik, soboslikar. Krupan dvometraš nježnoga lica. Pisao je potajno pjesme i bio krležijanac, dokraja prijateljski odan Ivi i onda kad mu je, kao aktivistu radničkoga pokreta, bilo zabranjeno družiti se s Ivom. Zvao se Pero Biškup.³³

U razgovorima s prijateljima, a u zadnje vrijeme bili smo mnogo zajedno Ivo, Tonči i ja, govorilo se puno o Krleži. Naglas smo čitali ili po sjećanju kazivali pjesme. Ivo je posebno cijenio balade *Vigilia ali straža noćna* i *Sectio anatomica*, kojima sam ja (nekoliko godina mlađa) slabo razumjela smisao. On ih je shvaćao kao izraz čovjekove vječne sumnje i duhovne pobune protiv

32 Vesna Parun: *Zore i vihuri*, Izabrana djela. 1. Zagreb, 1988.; 79–80.

33 Pero Biškup je ljeti 1941., stigavši u malu diverzantsko-partizansku skupinu na samom rubu Zagreba, imao uza se Krležine *Balade*. U razgovorima je pričao o »Pečatu« i recitirao stihove: Krležu, Jesenjina, Puškina, Lorcu (v: Zvonimir Komarica: *Do smrti i nazad u Hrvatskoj*. Zagreb 1990.; 83, 84, 90–91, 212, 236).

S Perom sam se srela u Moslavini u proljeće 1945. Proveli smo lijepo jutro u nekom voćnjaku pričajući o Zagrebu i našim prijateljima, pa i o čitanju Krleže, kao da su se vratila davna vremena. Potkraj travnja 1945. čula sam da je na jednom sastanku (ne znam, nažalost, kakvom) Pero bio kritiziran i strogo osuđen zbog neprimjerenih stavova: izjavio je, primjerice, da on ne će nikada dopustiti da mu *seiz* čisti čizme. (Baš tako: *seiz*, a da je rečeno *posilni*, bilo bi opet isto.) Brzo nakon toga je poginuo; 28. IV. 1945.

svake dogme. Meni su bile osobito bliske one balade, što smo ih također često citirali, u kojima je očaravao njihov apsurd, »obrnuti svijet«, sajamske srednjovjekovne opsjene, kao i mōre noćnih fantazija. Posebno me se dojmilo Ivino pričanje jednom ispred kina »Jadran« o iracionalnim zebnjama i seljačkim mračnim vizijama i glasinama kostanjevečkim u *Filipu Latinoviczu*. Upravo ovi davni razgovori bili su poslije mnogo godina jedan od važnih poticaja mojemu zanimanju za usmenu književnost i za izbor profesije³⁴.

Od štokavskih Krležinih pjesama najdraže su nam bile, i znam ih još odonda djelomice napamet, pjesme *Snijeg* i *Nokturno u samotnoj sobi*. U Ivino posebno ljubavi upravo za ove dvije pjesme vidim danas ne samo estetski izbor nego i slutnju svoga skoroga nestanka.

(Još hitrije nego snijeg moje stope
zamest će se moj trag u svemu.
I nitko ne će znati da sam i ja bio tu i prošao.

— — — — —
I opet će svjetlost rasti, trudnjat mjesec i mirisati voće,
a nas biti ne će!
Nad nama će duše da nove snove toče
i sve će teći kō što i sad teče.)

Strašnu slutnju nestanka i smrti, ne samo svoje i ne samo one prošle, nego općega smaka što nadolazi, osjećali smo u baladama *Lageraška* (Perva reč nam skoru smet povè), *Na mukah* (Zakaj curi ta gluha, masna, slepa, strahotno mlačna karv) i u onima objavljenima u *Antibarbarusu: Gumbelijum roža fino diši* i *Galženjačka*. Zimi 1941., kada su Ivi trajali posljednji dani u logoru, a ja sam se zbog rasnih progona skrivala kod djeda liječnika na selu, pisala sam Bebi, njegovoj sestri, pismo s citatima iz tih Krležinih balada, doživljujući ih kao viziju upravo našega užasnog trenutka.

Na Krležin sukob, kako sam već rekla, bili smo pripremljeni čitajući njegovu književnost. Točnije, prvi je to shvaćao Ivo. Godine 1938., s pojavom romana *Na rubu pameti*, znali smo da su sve naše simpatije na strani samotnoga, protiv sviju pobunjenoga Doktora: pristajali smo — u onome znamenitom zatvorskom razgovoru — uz njegovu osudu skidanja ljudskih glava zbog različitih »pogleda na svijet«, bili protiv »sindikalnogsvesnog i točno određenog prvomajskog pogleda na svijet« te mogućega klanja i ubijanja i opet zbog zahtjeva »jednog modernog pogleda na svijet«; protiv crkve-

34 Iz naših tadašnjih čitanja i razgovora izviri, premda nespomenuto, dijelovi mojih dvaju članaka o Krleži: *Usmeno pjesništvo u Krležinu obzoru te Balade Petrice Kerempuha i Langov Samobor* (oboje u mojoj knjizi *Usmeno pjesništvo u obzoru književnosti*, Zagreb 1984.). Meni je prilično nerazumljivo mišljenje o Krležinu »zapanjujućem nepovjerenju prema narodnim tradicijama« (Radovan Ivšić: *Kad nema vjetra, pauci...*, »Gordogan« br. 6, Zagreb 1985.; 17–18). Čini mi se primjerenijim Krležinu »reaktivaciju pučkih govora«, orijentaciju na »pučku usmenu riječ«, vidjeti kao avangardni književni postupak (Aleksandar Flaker: *Nomadi ljepote*; Zagreb 1988.; 73–80).

njačkog žvakanja dogmatskih budalaština i protiv ljudi »kojima je sve jasno po liniji njihovog uvjerenja«, a nasuprot svemu tome bijasmo s Krležom za sviranje svoje vlastite melankolične pjesme, koja nije politička, ali je poštena, pa i za prednost čitanja Budhe i svetoga Tome umjesto Thalheimera.

O moskovskim Staljinovim procesima znali smo u ono doba malo ili ništa, ne zato što bismo ih licemjerno željeli zatajiti, nego je od nas sve to bilo beskrajno daleko i prostorom i u našim mislima. No, bili smo ne samo zbunjeni nego i vrlo ojađeni zbog pakta Hitlera i Staljina, zbog njihove podjele Poljske, ruskoga rata u Finskoj i odbijali smo opravdanja tih sovjetskih čina. Bijaše nam to utoliko lakše jer smo bili izvan komunističke organizacije i njezinih stega.

Opredijelili smo se jednom prije lijevo jer smo se opirali gušenju slobode misli; mišljenje nam je bilo neklerikalno, ali u tome nipošto militantno; bili smo protiv autoritarnih, nametnutih disciplinskih pravila; bili smo za pjesničku, stvaralačku nesputanost. A kada su se na lijevoj strani pokazale direktivne slične stvari: autoritarnost, propisana »linija«, nova vrsta klerikalizma, dogmatsko mišljenje, »socijalna književnost« — nismo to željeli slijediti. No, mi smo bili vrlo mladi i unatoč našim unutarnjim porivima, ne znam koliko bismo sami sve to dokučili. Čitali smo Krležu i nalazili ondje »svoja« pitanja. Najprije roman *Na rubu pameti*, zatim »Pečat« s *Antibarbarusom*. U vrijeme sukoba na književnoj ljevici »Krleža u svojoj publicistici osporava estetski normativizam i dogmatizirano mišljenje«³⁵. Bilo nam je takvo osporavanje blisko ne samo teorijski nego smo i mi sami one »staljinističke« pojave koje su nas izravno pogađale, o čemu sam već govorila, otklanjali u Krležinu duhu.

U nizu svojih misaonih varijacija upućuje Stanko Lasić na Krležinu unutarnju kontradikciju, na jedinstvo skepse i vjere, na duboku razdvojenost između osude realnoga socijalizma i šutnje o tome u vrijeme sukoba na ljevici³⁶. Štoviše, za njega je »'zagrebački revizionizam' bio varijanta lenjinističkog esencijalizma te je prezirao liberalnu demokraciju na isti način na koji je to činio ortodoksni boljševizam«³⁷. Ne bi odgovaralo ovome kazivanju o sjećanjima da pokušam bilo osporiti ili potvrditi utemeljenost tih sudova. No, upravo tragom svojih sjećanja ne mogu prihvatiti misao o ondašnjoj varijanti lenjinističkog esencijalizma. Naknadne analize Krležinih tekstova, uz kasnija povijesna iskustva, mogu potkrijepiti misao o Krležinim kontradikcijama i unutarnjoj razdvojenosti. No, čini mi se da je važno kako su Krleža i pisci iz njegova okružja u ono vrijeme bili čitani i primani, i kakvi bijahu odjeci njegova otpadništva. Nadam se da sam na primjeru kruga mojih prijatelja barem donekle pokazala kako smo upravo čitajući Krležu cijenili, s jedne strane, umjetničku slobodu nasuprot jeftinoj književnoj utilitarnosti

35 Aleksandar Flaker: *Poetika osporavanja*. Zagreb, 1982.; 162.

36 Lasić (kao bilj. 1); 276. i 286.

37 Isto, 5, 1993.; 121.

a, s druge, to nas je povelio i do neovisna mišljenja i prava na sumnju. Krleža odista nije javno govorio o onome što je znao o događajima u SSSR-u (u onim je danima ipak bilo i razloga tome) ali je svojim aluzijama i protudogmatskim mišljenjem oblikovao duhovne strukture kojima je takav sustav morao una-prijed biti zazoran. Taj način razmišljanja ostavio je u nas sretnijih, koji smo preživjeli onaj rat, u kasnijemu životu dubok trag, pa i onda kad su nas različite životne krivulje dovodile do kompromisa.

Dijalektički antibarbarus imao je za nas i veseliju stranu: zabavljali smo se njegovim kalamburima. Do danas pamtim igre riječi oko dijamata i dija-mame, pa *Čekaj Zogo*, usto parodiju *Ognjen svira klarinet*, a *Safete piše step* (na tekst pjesmice uz tadašnji moderni ples *lambethwalk*), pa slavna tri ovna* (Rad-ovan, Mil-ovan, J-ovan), što sam nedavno uzalud tražila u *Antibarbarusu*, sve dok slučajno ne otkrih da to Krleža nije napisao, kako mi je ostalo u sjećanju, nego samo negdje rekao, »pa je pošlo od usta do usta«³⁸. Lomili smo jezike na riječi *prjamolinejše* i *prjamolinejno*, gdje smo, ne znajući bugarski ni ruski, glas *r* izgovarali kao vokal. Ključne riječi naših razgovora bile su heretički, subverzivno, iracionalno, nesvjesno, solipsizam, defetizam, dekadencija, a protiv utilitarne književnosti (riječ angažirano nije se upotrebljavala).

U takvu krležijanskom raspoloženju ja sam na satu hrvatskoga svojoj profesorici Marijani Kralj (koja me je voljela, a i ja nju, tako da sam je posjećivala sve do nedavne njezine smrti u dubokoj starosti) postavila poma-lo izazovno pitanje, zašto u školi ne učimo Krležu. Njezin smireni odgovor da je trenutno to još prerano, a da će vrijeme odrediti njegovo mjesto, malo me je razočarao, jer sam se nadala burnijoj raspravi. Kakva razlika prema »bubanju« Krleže u našim poratnim školama! (Na ovu me je zaboravljenu epizodu nedavno podsjetila Ranka Stojšavljević, prijateljica iz školskih klupa.)

Čitanje »Pečata« povelio je i otkriću nadrealizma. Najprije ondje u Risti-ćevim esejima, a jednom probuđeno zanimanje vodilo je dalje izvornim fran-cuskim i ostalim nadrealističkim piscima. Pod dojmom Ristićeva eseja iz »Pečata« *Iz noći u noć* Ivo mi se narugao što volim Heinea, dok o drugoj osobi reče da je suviše točna a da bude noćna. No, ipak: Krležinu parodijsku parafrazu, nastalu prema Ćurčinovim stihovima, »nadrealist nikad bio ni-sam, / mada nisam — mislio sam i sam« iz *Antibarbarusa* spominjao je Ivo ispitujući njezinu primjenljivost i na sebi. Njegovi nadrealistički afiniteti porasli su novim poznanstvima. Nakon dvogodišnjega prisilnog prekida upi-sao se, položivši ispite, godine 1939./1940. u osmi razred klasične gimnazije. Ondje se upoznao s Mladenom Škiljanom i Radovanom Ivšićem. Ubrzo su se duhovno prepoznali, vidali se često i razgovarali ponajviše o nadrealizmu i događanju oko »Pečata«.

* *Tri ovna i jedan jarac* (red.).

38 Čengić (kao bilj. 6), 1; 142.

Približno u to vrijeme ili već na studiju upoznao je Ivo Juru Kaštelana, također nadrealista, tada s prvom zbirkom pjesama *Crveni konj*. U mračnoj jeseni 1941., kada su mnogi prijatelji, kojekuda rasuti, pokušavali nešto dočuti jedan o drugome, primila je Ivina obitelj, jer njega više nije bilo u svome domu, Jurinu kartu iz Dalmacije s riječima: »Daj se najavi, da znam da si živ i da si na javi«. A poslije rata u (ne najboljoj) pjesmi *Susreti* Jure jednu kiticu posvećuje Ivi³⁹.

Ljeta 1940., posljednjega bezbrižnog ljeta u svome kratkom životu, Ivo polazi, slično kao davno nekoć po Hrvatskome zagorju, u skitnju po Make-doniji, Crnoj Gori, Dalmaciji, Bosni. Šalje svojim kući pisma: lijepe literarno uobličene putopise. Iz Ulcinja se javlja 5. rujna lirski nostalgично, osjećajući se »tako stran ovom gradu i njegovim ljudima. Što oni znadu da ja imam mamu, jednu malu tihiu mamu, pepeljugu kućnu tamo daleko u Hrvatskoj, mojoj divnoj, staroj, slavnoj Hrvatskoj, što oni znadu da ti nemaš dovoljno kućnih haljina«. Ova žalost za zavičajem, probuđena negdje u daljini, doziva se sa sličnim čežnjama Ivinih najdražih pisaca Matoša i Krleže. U fragmentu, što ga je Frangeš usporedio s Matošem, iz Krležina doduše kasnijega teksta, čitamo: »Šetam (u mislima) mokrim, blatnim poljima i oranicama uz zagrebačku Savu, čeznem za onom neizrecivo glupom crkvicom kod Svetoga Duha, za gornjoiličkim plotovima, za glupim ulicama agramerskim, za Savom i njenim žuborom u Vrbiku i za imaginarnom jednom zemljom koja se zove Hrvatska. Muči me Hrvatska«⁴⁰.

Nepunu godinu poslije ovoga Ivina pisma, neki drugi ljudi iz iste domovine Hrvatske, koji je smatrahu svojim osobnim vlasništvom, odveli su Ivu u nepovrat.

S istoga putovanja Ivo je poslao i razglednicu koja zvuči vrlo krležinski: »Posljednji pozdrav pred ekvinocijske kiše iz jednog ljeta na umoru«. (»Fantaziram o mrtvom ljetu, žalim za ljetom koje se, nažalost, nikada više ne će vratiti«, *Cvrčak pod vodopadom*.)

Zatim jedna godina studija na Filozofskom fakultetu i ubrzo rat. Stajali smo 10. travnja 1941. poslijepodne, po susnježici, na ulazu kuće u Maksimirskoj i gledali kako u grad ulazi njemačka vojska na tenkovima. Poslije je Ivo rekao da su meni cvokotali zubi a njemu se tresla koljena, od čega ja ništa nisam primijetila. Rano u zoru sutradan zvonio je kod mene i upozorio da je u gradu voda otrovana. Igrom slučaja, tu istu glasinu iz onih uzbuđenih zagrebačkih dana upamtio je i Krleža⁴¹.

Sljedećih smo se dana mnogo sastajali. Ivo je, unatoč proteklīm sukobima, smatrao da bi ih sada trebalo zanemariti i pridružiti se otporu. S nekime je o tome i razgovarao. No, prije takvih pokušaja, sklonio se na nekoliko dana

39 Jure Kaštelan: *Izabrana djela*. PSHK. Zagreb 1973.; 88–90.

40 Ivo Frangeš: *Krleža i Kranjčević*. »Forum«, br. 9. Zagreb, 1977.; 317–318.

41 Lasić (kao bilj. 20), 297.

svojoj rodbini u okolicu Sv. Ivana Zeline. Odande, iz Komina, piše kući 10. kolovoza: »Ako tata dođe u petak, neka donese *Na rubu pameti*«.

Istih je dana i meni na selo napisao pismo, po svemu oproštajno. Pismo se poslije izgubilo, nestalo je kao i sav dotadašnji život, zapamtila sam samo fragmente poput ovoga: »Što je s tobom sada? Gdje si? Kiše i vjetar i daljine«. Primila sam to pismo onoga dana kada su Ivu odveli zauvijek. Nisam tada mislila na literaturu. No, sada, poslije mnogo godina, pronalazim u onim bolnim imeničnim rečenicama bez glagola intonaciju blisku Krležinim raspoloženjima iskazanim u *Davnim danima*: »Jesenski sumrak, u kiši, stanka poslije kiše, pred kišu«. Ili: »Katedrala. Ptice. Vjetar u planinama«⁴².

Ivo se tada ubrzo vratio u Zagreb. Uhićen je 14. kolovoza, slično kao Tonči, bez povoda, tek stoga što su ga prokazali neki »dobri« znanci. Ubili su ga u Jasenovcu na Silvestrovo 1941., točno pola stoljeća prije smrti Miroslava Krleže.

Ova sjećanja posvećujem Leliji, koja nije upoznala svoga uju.

Maja Bošković-Stulli

42 Krleža (kao bilj. 30), 286. i 51.

VID DETEKTIVSKOG U KRLEŽINOJ PROZI I DRAMI

Počet ćemo od jedne vrlo napete priče koju je Krleža ispričao u magnetofon 1981. Govorio je o tajnom sastanku s tadašnjim političkim sekretarom KP — Josipom Brozom, lipnja 1939. Budući da je reprodukcija te priče objavljena u knjizi Ivana Očaka *Krleža — partija* (Zagreb, 1982., str. 248–249) iz priče ću izvući najznačajnije elemente: pasja vrućina, Krleža treba otići u Šestine, na putu za Mikuliće, u prvu krčmu desno, na konspirativan sastanak. Uzima taksi negdje u Račkoga ulici, vozi se Ribnjakom i Ksaverom i u razgovoru s taksistom doznaje da je ovaj upoznat s diskusijom »Pečat« — Partija i tiskarom Beker. Krleža se dvoumi: izići iz taksija i nastaviti pješice ili uzeti novi taksi? Izmišlja priču o rastavi braka prijatelja i o nekim dokumentima iz župnoga ureda, zaustavlja taksi pred župnim uredom, plaća vožnju, ulazi u župni dvor, pita domaćicu za župnika, osvrće se prema taksiju koji se vraća u grad, srećom, župnika nema i Krleža nastavlja put do tajanstvene krčme u vrtu s klupama, gdje sjedi čovjek u svijetlobijelom panama odijelu, svilenom, ljetnom, s velikom kravatom i šeširom. Vani bruji motor. Iz auta izlazi mlad čovjek, Krleža odmah pomisli da je agent. Mlad čovjek ulazi u vrt, osvrće se na sve strane, nešto traži, potom izlazi i sjeda u auto. Kroz nekoliko minuta opet auto pun ljudi. Krležin sugovornik u panamaodijelu izvadi iz džepa revolver, šaržira ga i stavlja na klupu pored sebe, te reče: »Ja ću u svakom slučaju dati otpor«. Veselo društvanje sjeda u vrt i zabavlja se.

Kada biste kojim slučajem ovu priču prenijeli na filmsko platno, sekvence bi bile nabijene svim onim elementima koji su svojstveni detektivskoj priči, točnije u onoj vrsti trivijalne književnosti koju Britanci zovu *riddle story*. Krleža je osobno često u zagonetnim okolnostima, sve se vrti oko neke tajne: on tajno sprovodi preko granice Brozovu suprugu Pelagiju Bjelousovu, on skriva u svom stanu neke od čelnih ljudi Kominterne, kad ujutro oko pet netko odlučno zvoni na vrata, Krleža očekuje policiju, Čopić iz vrhova KP ostaje u krevetu s uperenim revolverom prema vratima, a Krleža otvara vrata i vidi mljekaricu koja im redovito donosi mlijeko, ali ovaj dan je uranila zbog toga i toga, Krleža se voli služiti šifriranim govorom, čak je i na vijencu

uz lijes njegove supruge Bele pisalo: »Posljednji pozdrav iz Gj. 16 — Tvoj MK«: dešifrirana, ova poruka izgledala bi ovako: Posljednji pozdrav iz Đorđićeve 16, gdje su se prvi put vidjeli Bela i Miroslav K., 1910.

Kada sam, pišući o Kamovu, tražio dodirne točke hrvatske avangarde, našao sam ih mnogo između Krleža i Kamova. O tome su pisali Gordana Slabinac i Darko Gašparović. No, radi se o drugome: kada je objavio novelu *Hoderlahomor Veliki ili Kako je Pero Orlić prebolio Pariz*, u nastavku naslova Krleža je napisao... »Uspomeni Janka Polića Kamova, koji je junački pao sa stijegom u ruci« (Plamen, I, 4, 5–6, 1919.). U svim kasnijim izdanjima, Krleža je izbacio posvetu.

Svojedobno sam pisao kako je Krleža često nastojao zamesti trag, nadahnut vjerojatno iskustvima čitanja one literature kojoj baš nije laskao. Igor Mandić u svojoj knjizi *Principi krimića* (Beograd, 1985.) objelodanjuje pismo što ga je Krleža dobio 1934. od urednika »Kriminala«, tadašnje zagrebačke »revije za kriminalnu znanost i praksu«. Naime, uredništvo je odlučilo pokrenuti biblioteku u kojoj bi kao prvi svezak trebao izići kolektivni »humoristički kriminalni roman« na kojem bi surađivali svi naši najpoznatiji pisci. Svaki bi pisac pisao po jedno poglavlje, a onaj sljedeći morao bi tražiti izlaz iz labirinta u koji ga je uveo prethodni pisac. Uredništvo je bilo ustrajno u namjeri da Krleža napiše prvo poglavlje. Kao što znate, Krleža se nije odazvao pozivu, a svoj prezir prema takvoj vrsti literature izrekao je u svojim dnevničkim zapisima: »Čitao sam: *Sherlock Holmesa, Winnetoua, Atlantidu* ('She', R. Haggarda) u nastavcima u 'Narodnim novinama' kao feljton u prijevodu Vande Iblerove, Zagorku, Daudeta, bio sam darvinistički zbrkan«. (Miroslav Krleža: *Dnevnik 1933.–1942.*, Sarajevo, 1977.; str. 114). Krleža je u travnju 1915. počeo raditi u Dežmanovu Obzoru kao referent za mađarsku književnost. Došao je, zapravo, na mjesto Marije Jurić Zagorka s kojom je Dežman prekinuo ugovor. Krleža o tome nije, navodno, ništa znao, a kad je saznao, dao je otkaz zbog toga što nije znao okolnosti pod kojima je primljen u Obzor. U knjizi razgovora Enesa Čengića s Krležom *S Krležom iz dana u dan* (1956.–1975.) (Zagreb, 1985.; str. 221–222) Krleža opisuje tu svoju velikodušnu gestu, ali što se tiče Zagorka i njezine literature, postupa gotovo na identičan način kao i s Jankom Polićem Kamovom: odriče se bilo kakva doticaja, a kad i priznaje da je čitao Zagorku, onda kaže kako je to »loša literatura«. Matvejeviću pak priznaje da su ga poslije Šenoe, najviše dojmili Zagorkin roman *Vlatko Šaretić* i Tomićeva *Melita* (Predrag Matvejević: *Razgovori s Miroslavom Krležom*, Zagreb, 1971., str. 71–72). Nešto slično dogodilo se i na području Krležine drame: osječko predavanje antiteza je njegove dramaturgije, on kao da je odlučio izbaciti kroz prozor dio svoje mladosti. No, Stanko Lasić vrlo dobro uočava istraživanje mogućnosti naračije u dijalogima što su ih obavili Krleža i Zagorka. Već od romana *Na rubu pameti* vidljiva je tendencija osamostaljivanja dijaloga kako bi se lakše došlo do kompleksne koncentričnosti. Struktura sebe konstituirala kao isključivi identitet, bilo da se radi o harmoničnoj strukturi kao kod Balzaca, ekstatič-

noj kao kod Prousta ili simplificiranoj linearno-povratnoj naraciji kao kod Agathe Christie.

Podemo li od teze Claude Bromonda koji kaže da je logički red nadređen kronološkom, bit će nam mnogo jednostavnija analiza nekih fabulativno-kompozicijskih razina u Krležinim djelima. Podimo s mjesta na kojem se bistine mnoge nedoumice. Roman ili veća pripovijetka, to je strukturalna dvojba — *Tri kavaljera frajle Melanije* (Sarajevo, 1980.) pokazuje kako se Krleža pozabavio detektivskim romanom kao oblikom linearno-povratne simplificirane naracije. Knjiga je objelodanjena u nakladi Matice hrvatske među izdanjima za 1920. a tiskana 1922. Krležin prikaz čitateljeve ovisnosti o trivijalnoj književnosti pun je podrugljivosti, premda spoj srodnih duša na crti iste literarne vrste govori mnogo o tipu kategorije kojima se arhetipovi (strukture uopće) služe. Krleža se suočio s jasnom tendencijom da se u romanu ne kroji stvarnost, nego da se prema određenoj shemi stvara literatura bliska srednjovjekovnom viteškom romanu ili baroknoj tragediji. Goto-vo jedno stoljeće dominira shematizacija u pripovjedačkim djelima trivijalne književnosti. Krleža nije mogao ostati imun na leš kao rekvizit određenoga pripovjedačkog korpusa ili na *zagonetku* kao temelj svakog iole dobrog detektivskog romana. U *Adamu i Evi*, u prvoj slici, Čovjek govori ženi:

ČOVJEK: ...Što ćeš ti meni još izigravati? Bacit ćeš se pod lokomotivu? Je li? Molim! Izvoli! Izvoli se samo baciti pod lokomotivu! Neka ti prereže i vrat i pupak i glavu, do đavola! Hoćeš li se otrovati? Molim! Treba li ti otrov? Nemaš ga? Ja ga imam... (Adam i Eva u knjizi *Legende*, Zagreb, 1967.; str. 249–250).

Ta scena budi osjećaj groze. U detektivskom romanu strah i groza osnovni su elementi diskursa. Klaus Inderthal govorio je kako je građansko društvo sa svojim proizvodnim odnosima integriralo zločin kao konstruktivan element međuljudskih odnosa, pa tako zločin treba shvatiti kao aksiom strahotnosti (das Unheimliche). Strava se rađa kao oblik raspadanja građanskih konvencija (Horst Conrad). Možda je to utjecaj romantizma, u svakom slučaju dramom dominira primarni projekt/sukob, dok su svi drugi sukobi sekundarni. Napokon, nakon što Žena počinu samoubojstvo, Čovjek se baca pod vlak, prošavši prije toga dugi segment kompozicijske trivijalnosti. Evo sad ulomka iz *Tri kavaljera frajle Melanije*:

»Rinaldo Rinaldini« bio je silno znameniti roman dvadesetih godina, koji je kod nas doživio literarni uspjeh kakav ni jedna naša knjiga prije ni poslije nikad doživjeti ne će. Romani! Naši romani potkraj prošlog vijeka! Ona romantična groznica koja je potresla našim purgarskim dušama i dočaravala snoviđenja polikromna i bogata o kojima se govorilo na sva usta i po salonima i po kuhinjama, i kojima se krijepili na smrt bolesni ljudi po mrtvačkim posteljama i stare usidjelice koje su čekale sreću, i debeli kanonici — rimski generali koji su mjesto brevijara gutali

»Nevinu u ludnici«... I tako se dogodilo sve malo-pomalo da su on i frajlica počeli govoriti o literaturi i zanositi se u više sfere...

— Molim vas! Ova naša inteligencija! Kakva je to inteligencija? Sve samo uvijek politika i uvijek ta prokleta politika...

Melanija nije bila prisutna jer je trpjela od migrene, koja se redovito javljala svake subote kad bi dolazila pošta s romanima. Ciklus Rinaldini bio je svršen i Melanija ga je dala lijepo crveno uvezati sa zlatnim natpisom, i to je stajalo na etažeri, a sada su izlazile neke frivolne ilustrirane stvari o Henriku VIII. engleskom kralju, koji je imao šest crkvenih žena pa ih je ubijao na svakoj drugoj stranici po jednu. I to je lijepo i interesantno, ali ni izdaleka tako kao Rinaldo. No zato se svejedno čitalo svake subote do ponoći, a sve se maskiralo migrenom i aspirinom (Ibidem, str. 15-19).

Svakako, da vas podsjetim, autor romana *Rinaldo Rinaldini* je Christian August Vulpius, predstavnik njemačkog fantastičnog romana o razbojnicima i romana groze (ghost stories). O Krležinu odnosu spram trivijalne književnosti piše Igor Mandić u spomenutoj knjizi *Principi krimića*, citirajući blasfemične ulomke iz *Tri kavaljera frajle Melanije*, dok Stanko Lasić govori o potrebi posjedovanja strukturalno/teoretskog lika arhetipa da bismo mogli konstituirati empirijski predmet i potom ga istraživati. Ne bi se moglo reći da Krleža u romanu—priči *Tri kavaljera frajle Melanije* drži čitatelja u interpretativnoj napetosti, ima mnogo drugih Krležinih priča, romana i drama koji aktualiziraju seriju nazočnih sumnjivih/višeznanih događaja. *Galicija* je fabulativno-kompozicijski skupljena oko vješanja stare babe koja je pljunula na pukovnika jer su joj njegovi vojnici ote i posljednju kravu. Kao u detektivskom romanu, i u *Galiciji* prvi čin se zbiva u dvorcu. To asocira na onu poznatu jezgru najjednostavnijeg modela. U trećem činu Orlović i Janković ispod stabla, o kojem visi obješena baba, u polutama, da se jedva raspoznaju konture, raspravljaju o nepravdi, zlu, nasilju. U pismu Juliju Benešiću, 1931., Krleža spominje *Galaciju* u novoj preradbi: ...*osjećaj krivnje ne će više biti kontemplativno pasivan u licu onog ordonanca Orlovića, nego prenesen u lice, koje kao oficir u tragičnom sukobu sa samim sobom mora da lično objesi onu babu, na befel!* Kao što Sherlock Holmes često demaskira časnog »više« društvo, tako i Krleža taj čin hladnokrvnog umorstva želi posebno naglasiti. Orlović se ne boji tjelesno. On ima misli i stalno ga muči moralno nespokojstvo. Gledatelj očekuje scenu nasilja koja je neizbježna. Orlović ubija generala, ali autor ne želi otkriti identitet ubojice. Misterij koji se stalno pojačava nejasnim, mutnim obrisima figura na sceni, vezan je uz zločin nad babom. Kad pisac učini misao i život dvjema međusobno ovisnim realnostima, pojavljuje se strah rođen iz svijesti o našoj usamljenosti u tom paranoičnom *Croatenlageru*.

U svakom detektivskom romanu treba razlikovati tri stavka: postoji određena društvena ravnoteža, tu ravnotežu narušava pojedinac ili grupa i na koncu ravnoteža se ponovno uspostavlja. Digresija, krivi tragovi, udvostru-

čavanje likova, vraćanje unatrag, neočekivani preokret, sve su to kompozicijske jedinice koje zajedno grade kompozicijsku mrežu. Nedvojbeno je da svaki pisac mora proći kružni put dedukcije i indukcije, dakle, postavlja se hipoteza, potom se iznose dokazi prikupljanjem činjenica i napokon se očituje dokaz. Tako kratki roman *Magyar királyi honvéd novela* otkriva kompozicijsku logiku koja izlazi iz detektivske romaneskne strukture. Fabulativna sintagma slijedi logiku strukture detektivskog romana, dakle, počinje od premise i ide prema svom imanentnom zaključku. Stanko Lasić piše: ...*Prva funkcija sadrži mogućnost kretanja (virtualitet); Jugović je i nije gospodar. Druga funkcija aktualizira tu mogućnost (aktualizacija): Jugović upotrebljava sva sredstva da bi postigao cilj. Treća funkcija ostvaruje tu mogućnost (realizacija), ali s negativnim predznakom: promašen cilj, Jugovićeva kapitulacija* (Stanko Lasić: *Poetika kriminalističkog romana*, Zagreb, 1973.; str. 29). Možda je novela *Veliki meštar sviju hulja* primjerenija eksplikaciji Krležine kompozicije. Postoji jasna enigma (frajla), zaplet (frajla se objesila) i istraga u kojoj sudjeluje i sam Kraljević, te napokon razjašnjenje enigme. Kraljević je uspio ući u frajlin stan u vrijeme dok je policija obavljala očevid:

Jastuci i gunjevi, sve je bilo porazbacano, poderana vreća pod posteljom (kao sag) zgužvana. Pa prljave rabljene šolje za kavu s razmočenim kruhom i jeftina bazarska sprava za žestu i kineske hasure s razglednicama po zidovima. Tropski plavi otoci s Tihog oceana, slike, obojadisane šareno i zvučno. I uvijek, na svim kartama, jedan te isti rukopis. Melankoličan, bolan rukopis s nekim nenadanim grčevitim i temperamentnim provalama. Muški, energičan rukopis na momente, i sve od jednog čovjeka. (*Veliki meštar sviju hulja*, u knjizi *Novele*, Zagreb, 1963.; str. 54).

Vrlo je zanimljivo kako Krleža slijedi u kompozicijskoj strukturi načela detektivskog romana: postoji čvrsto polazna situacija, smrt frajle i očekuje-mo da će mašta pronaći okolnosti i osobe oko kojih će biti organizirana priča. Ono što rade detektivi u svim detektivskim romanima — istražuju podrobnosti, to radi i Kraljević. Tko je autor pisama? Odakle treba krenuti istraga, što je krucijalni zaplet, kako će konflikt utjecati na kompozicijsku mrežu? Dakle, Kraljević preuzima ulogu istražitelja, kao recimo Poirot ili Maigret. Krleža zaista zapliće čvor napete drame, otkriva detalje postupno i metodično, racionalnim sredstvima. Sutradan je, piše Krleža, bilo novih »obrata«. Kao izvjestitelj iz suda, Kraljević iznosi nekoliko zapletenih slučajeva, da bi potom otišao u bolničku mrtvačnicu:

Da, i frajla! Što je s tom nesretnom obješenom frajлом? Ajde da vidim frajlu! Nju su zacijelo liječnici isjekli, razrezali, razmrcvarili, navlačili je po limenim stolovima, izvadili joj crijeva! Ajde da pohodim frajlu!

Frajla je ležala na stolu prekrivena bijelom ponjavom, i vidjele joj se debele i kao natečene (i ne baš savršeno čiste) noge i veliki crni nokti; a u sobi bio je već polumrak (*Ibidem*, str. 61).

Groza koja vas prožima dok čitate dijelove Krležine priče jednaka je grozi koja popunjava kompozicijsku mrežu detektivskih romana: takvo isticanje grozota, kaže Dorothy L. Sayers, pokazuje koliko čovjek može biti sretan što je živ i te grozote ni najmanje ne štete, dapače koriste. Frajlinu smrt netko je pripremio s matematičkom točnošću. Stanko Lasić posvetio je dobar dio analize upravo ovoj Krležinoj noveli. Zašto? Zato što novelom dominira primarni projekt/sukob dok su ostali sekundarni. Napokon doznajemo da je novi vlasnik Prvog Hrvatskog Pogrebnog Zavoda okrutan i hladan ubojica. Kraljević se kreće na granici na kojoj se svaki postupak dovodi do eskstrema i pretvara u simbol neslućenih razmjera. Narativna svijest koja je stvorila Kraljevića kloni se čistih determinacija. Možda je začetak ove fabulatine sintagme u *Hrvatskoj rapsodiji*. Radnja se događa u vlaku, asocijacija na vlak Agathe Christie, no fantastičnost Krležine priče možda je bliža njemačkim romantičarima. Radi se o temeljnom rastvaranju fabulativne crte. Umjesto smirene kontuirane fabule, nastaje napeta fabulativna kompozicija u kojoj ništa ne može oboriti *sintagmatski sklad, ali u kojoj je sve tako nestrpljivo i zategnuto da se čini da će se odjednom pretvoriti u nered ili u ponavljanje jednog te istog* (Stanko Lasić, *Ibidem*; str. 255–256). Krležin Genije iz Rapsodije penje se na lokomotivu, izbacuje strojovođu, koji umire pod kotačima vlaka, čovjek je *sloboda*, to jest projekt, čovjek je *sloboda-sunce*. Bitan je virtualitet mase kao esencija ljudskoga bića. Lasić, kad govori o kompozicijskim mrežama Krležinih romana, uporno ističe kako svaka kompozicija mora početi od aksioma slobode... ona mora ocrtati sliku kako se taj aksiom realizira u romanesknoj akciji (*ibidem*, str. 31).

U razdoblju agresije istraživanja vrijednosti ideja u djelu Krleža je bio cijenjen po tome kakve su bile njegove ideje. Malo se pozornosti poklanjalo kako u njegovu romanu, npr. funkcionira narativna jedinica. Sada se zaista možemo posvetiti proučavanju tipova dvosmislenosti u Krležinu djelu. Biti manje dvosmislen bilo bi, kaže Empson, isto što i analizu rečenice o mački pretvoriti u tečaj iz anatomije. Već je Lasić uočio da je Krleža izraziti romanopisac koji se razvija od romana s jednom kompozicijskom crtom prema romanu sa spletom kompozicijskih crta u kojem uvijek dominira jedan primarni projekt. Potražimo u noveli *Hiljadu i jedna smrt* sve one sekvence koje sažimaju rizične radnje kompozicijske funkcije. Naslov asocira na Šeherezadine bajke: jednoj smrti prethodile su mnogobrojne smrti. To je zapravo shema netipičnih kriminalističkih romana. Ispričati priču, znači maksimalno prikriti linearnost pričanja, nadvladati protjecanje vremena i upravljati njime. Istraga na kraju nije čak i samo postojanje početnog prekida. Maršal Fara-Dzong zauzeo je grad u krvi. Sedamnaest glava »visi na ulazu u električnu centralu«, a na upit, što je s Dzu An-kingom, adutant general Petar Leonović Morgens donese košaru s odsječenom glavom. Slijedi opis glave koju Fara-Dzong podigne na žici što je bila provučena kroz nosnice. Sve to podsjeća na grozne opise E. A. Poea, utemeljitelja detektivskog romana. Viktor Žmegač zapaža da je mrtvo tijelo *najviši ulog u tom*

žanru te se pita: zašto je čitačev užitek moguć samo pod cijenu ubojstva? *Zašto baš leš mora služiti zabavi?* (Viktor Žmegač: *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Zagreb, 1976.; str. 193). Možda ova jeziva scena opovrgava Edmunda Wilsona koji je rekao da je čitanje detektivskih priča kao *kad čovjek, da bi došao do dna velike košare, na brzinu pojede fine stvari s vrha i na kraju pronađe samo nekoliko slamčica i zardalih čavala*. Radnjom dominira zagonetka. Enigma je uvijek glavno načelo strukture koja može formirati tip naracije što u sebi krije paradoks, jer je ta naracija zapravo neprestano kretanje i naprijed i natrag. To je možda najupadljivije u prozi iz ciklusa o Glembajevima, kada se Klanfar vozi autom na svoj posjed. To kretanje radnje naprijed–natrag otvara prostor za drugi plan: Ljubica, njezin ljubavnik Kramer, vrtlar Larson, ubojstvo zbog ljubomore. Kraj se iskazuje kao povratak početku. Ipak, to je proza linearno–povratne naracije. Treba reći da je svoje romane Krleža gradio i na načelu linearno–povratne naracije i na načelu spiralne naracije. On nije poštovao mehaničku shemu, težio je stalnom potvrđivanju i stalnom nijekanju linearne kompozicijske crte. Spiralna naracija priprema iznenađenje za kraj, kada smirenje prelazi u šok. Zagorka je bila majstor gradnje romana na načelu spiralne naracije. Pogledajmo ulomak iz romana *Na rubu pameti* za koji Lasić tvrdi da je za Krležu prijeloman, jer od romana s jednom kompozicijskom linijom Krleža kreće prema romanu sa spletom kompozicijskih crta:

Ja sam bio izazvan moralno nezdravim prepričavanjem krivičnog djela, koje je nesumnjivo kriminalizirano već samo po sebi kao takvo, a ovo što optužba kvalificira kao klevetu, to jest da sam tvrdio, da me je Domaćinski htio ustrijeliti kao psa i da je povukao revolver da me doista ustrijeli, to je istina, pak prema tome nije kleveta! On je doista povukao revolver...

— To nije istina! Dokažite!

— Što imam da dokažem? Svi na onoj verandi prisutni mogli su da vide revolver...

— To nije istina! Nitko nije vidio revolver! To je bila srebrna tabakera... Vi ste bili pijani i vama se srebrna tabakera pričinila revolverom...« (*Na rubu pameti*, Sarajevo, 1973.; str. 117)

Zagonetka uvijek ima u sebi nešto presudno, nešto što uvijek može ubrzati radnju, pa čak i kad radnja stane, ona je može pokrenuti, ali i suprotno, ona radnju koja izmiče kontroli stalno vuče natrag. Krleža se ovdje poigrao s obratom kojim se bave svi privatni detektivi koji rješavaju zamršene slučajeve: nije pištolj nego tabakera, na suncu one mogu jednako bljesnuti kao tajanstveni predmeti. Inače, ovaj Krležin roman na neki način »pročišćava strasti«, u njega je ubrizgan Aristotelov princip. On u nama izaziva pročišćeni užas kratkim ludilom koje ga obično prati, strah pročišćen pobunom nagona održanja. Ovaj Krležin roman egzaltira osjećaj nevjerojatnog zadržavajući ga neprestano u pravim granicama. Eksteriorizacija romana *Povratka Filipa Latinovicza* govori o kompozicijskoj shemi u kojoj je hipoteza

sasvim po strani. Strukturalna deskripcija ima za cilj produbljivanje spoznaje o kompoziciji. Zakukuljeni Filip, okružje povratka (sjetimo se *Gospode Glembajevih* i Leonea), rekao bih neka neautentična okolina propadanja, sve lažno, i Baločanski i Bobočka i to kao da traje stotinama godina. Prije nego što se podiže zastor, treba se otkriti prošlost. Filipov pogled uperen je unatrag opsjednut emigrantskom morom i biva kažnjen kao Hamlet jer ne pozna svoju enigmu. Ono što je na početku, sada dolazi pri kraju: umanjuje se tajanstveno pred-zbivanje zbog šoka koji dolazi:

Na postelji, s obim nogama na zemlji, prebačena preko krevetne daske ležala je Bobočka, sva u krvi: Baločanski pregrizao joj je grkljan (*Povratak Filipa Latinovicza*, Zagreb, 1962.; str. 271).

Filip je predbacivao Baločanskom da je objekt kojim upravlja drugi, sada se Baločanski pretvorio u subjekta-ubojicu. To nije logika događaja nego logika strasti, a katarza do koje vode klimaksi leži u otkriću da je i Baločanski, i u životu posramljen kao nečiji objekt, i sada kao ubojica — čovjek. Roman je građen na figuri primjene stare retorike koji se zove dispozicija: retardiranje radnje, promjene brzine i vraćanje unatrag stalno vežu čitatelja za nešto srašno što se tek ima dogoditi.

Vrijedilo bi više pozornosti posvetiti romanu *Banket u Blitvi* nego do sada: glavni junak bespomoćno se buni protiv mehanike apsurdna koji neizbježno vodi u kriminal, nasilje i pokolj. Kritičari su istraživali toponimiju Blitve, Zdravko Malić je pisao o realijama Poljske u Krležinom romanu, Dalibor Brozović o zemljovidu izmišljenih zemalja i o etimologiji izmišljenih onomastičkih jedinica u romanu. Matković piše:

Mala zemlja, okružena drugim malim zemljama, Krležina imaginarna Blitva, a mogla bi isto tako da bude bilo koja zemlja između Jadrana, Crnog mora i Baltika... (M. Matković: *Miroslav Krleža*, Zagreb, 1988.; str. 143).

Usudujem se reći da krvava povijest Blitve gotovo nestvarno podsjeća na hrvatsku povijest, kao i Niels Nielsen, pa njegov antipod Kristijan Barutanski, te Pantokrator, otjelovljenje blitvanskog mita, koji umišlja da u ime Blitve može biti masovni likvidator. Roman ima linearno-povratnu kompoziciju, već na samom početku snažan aktant usmjeruje razarujuću dedukciju:

Pukovnik Kristijan Barutanski, gospodar Blitve, mislio je o sebi, o svom položaju u blitvanskome prostoru i vremenu otprilike ovako: »Jednoga dana, prije ili kasnije, ustrijelit će me kao psa (*Banket u Blitvi*, Zagreb, 1964.; str. 29).

Da dočaram atmosferu, kao i da jednostavno nabrojim sve elemente Krležine kompozicijske mreže, slijede natuknice iz romana, kronologijski prema romanu, od prve do treće knjige: za Barutanskog kažu da je klao, o tomu piše čak i u europskom tisku, kad se osvajala »Blitvanen« palo je vlastitih tisuću i sedamstotina, Kavaljerski je ustrijeljen bez formalnog postupka, po

hitnom postupku, prijeki sud, zar Kavaljerski nije ustrijelio jednog šestogimnazijalca, pa Ženju Visocku, Kavaljerski je ubijao veprove, jelene, fazane, pse, mačke, Nastasju, jedinicu lugara, seljaci se kolju kao divlje zvijeri, Kavaljerski je spavao s revolverom pod uzglavljem, na str. 89–91 novinski izvještaji o političkim umorstvima, *nema na čitavom globusu nijednog pedlja, koji nije natopljen ljudskom krvlju, koji nije groblje i mučilište i stratište... i ta slavna Europa, mjesto da je europeizirala Blitvu, obratno od toga...* (*ibidem*, str. 111), u krčmi teroristički napad, iz automatskih pušaka ubijaju ljude za stolovima, a to je zapravo atentat na Nielsena, Kerinis je ubojica po zanimanju, ubijen je Rajevski, uhićen Knutson, zapravo Knutson je ubio Rajevskog, bacio je bombu u atelier, Rajevskog je bomba potpuno iznakazila, kad se predao, Knutson je govorio o osobnim motivima, dakle, u zrak je dignut umjetnički atelier, to je političko djelo, u kavani na Kolodvorskoj aveniji nepoznato lice ubilo majora Georgisa, kako? Flašom ruma! Čovjek koji je ubio Georgisa bio je Niels Nielsen, generalica Michelsonova je konfident, čuje se pjesma: *Oj, Blitvani, još nam ži-i-ivi / Duh naših dje-do-va-a-a*, Nielsen s krivotvorenim dokumentima bježi iz zemlje, u hotelskoj sobi Nielsena pakleni stroj, pojavljuje se čovjek pod šifrom, Kerinis podmeće Nielsenu nalaze profesora Rasmusena o psihičkom stanju Nielsena, likvidiran je Mazurski, u stanu dentiste Blithauera bilo je organizirano otmicanje Nielsena, kasnije je i sam ubijen na sadistički način, nastrani Larsen ubio se u knjižnici, Barutanskog je ubio njegov adutant ritmajster Flaming-Sandersen. Možemo utvrditi usku vezu između društva kojega struktura postaje sve kruća i para-literature koja nosi sve oznake socio-političke dimenzije reda i kaosa. Krležini paradoksi svode se na proturječe znaka i značenja, a konflikti na različito tumačenje jednoga signala. Neki od Krležinih likova tipološki su suprotstavljeni jeziku nekih, gotovo bismo mogli reći bizarnih, diktatorskih režima. Situacija opasnosti i straha iskazana je hladnokrvnošću političkih zločinaca i bespomoćnošću i osamljenošću ljudi koji pate od povišnog sindroma Blitve. Iako je struktura disperzivna, dominira primarna kompozicijska crta vezana uz Nielsena. Ima u jednoj Ujevićevoj zafrkanciji tiskanoj u beogradskoj »Pravdi« (1940.) mnogo istine, on tamo govori kako je Krleža sljednik Šenoe, Zagorke i Tomića i kako on »piše šablonski«. Ako se stvaranje reda u bazičnoj kompozicijskoj shemi može smatrati strukturalnim shematizmom, onda uvijek pisac, koji ispunja, po Lasiću, četiri glavna kompozicijska oblika (rezultanta tajnovitog čina, rezultanta otkrivenog čina, rezultanta prijetjećeg čina i rezultanta aktualizirajućeg čina) ima prednost pred piscem koji ne teži krajnjem cilju: suglasju racionalnog i predmetnog.

Svakako da je zanimljivo kako Krleža stvara napetost u svojim dramama i kako od gotovo raspadajućeg identiteta i nepostojećeg individuuma dolazi do logičke strukture kojoj je ishodište u empirijskom iskustvu. Ne mora se odmah reći da dedukcija koja postavlja hipoteze, ne odbacuje ni onu najfantastičniju, najgroteskniju shemu. Dešifrirajući strukture pojedinih drama uočiti ćemo kako one najčešće rješavaju zagonetku, enigmu, projekt–alterna-

tivu. To što Leone na samom početku drame žali da nije matematičar, sasvim je logična posljedica snažnoga prodora prirodnih znanosti, pa i utjecaja tih znanosti na književne žanrove. Krleža nesvijesno otkriva kako scijentizam organizira njegovu maštu. Ne možemo tvrditi da su Krleža i Ibsen pisci detektivskih drama, ali i *Nora* i *Sablasti* ili *Leda* i *U agoniji* žele podignuti zastor nad prošlošću koju treba otkriti. Krležine drame često su analizirane kao političke kritike društva, manje se o njima govorilo kao o obliku rekonstrukcije onoga što je prema Freudovu izričaju u *aherontskom* od prije dovelo do datog kompleksa i što ga razrješava kad uđe u svijest. Drama *Gospoda Glembajevi* ima izrazito edipovsko značenje. Nešto se zbilo *ante rem*. Žena je s djetetom skočila iz trećega kata. Dramom vlada napetost *gonetanja*, otkrivaju se činjenice s posebnim naglaskom na sporednom, iz čega se može dokučiti najvažnije. Otkrivač se bavi ljuštenjem kore, treba doći do onoga prije priče. Dakle, prije nego što je izgovorena i jedna jedina riječ na sceni, dogodilo se nešto, umorstvo, samoubojstvo. Kakva će biti kvalifikacija, odredit će sud, odnosno istraga, no nedjelo stoji na samom početku. Postavlja se logično pitanje: nije li Leone ubojica vlastitoga oca, dakako, nesvijesni ubojica? Kao i Edip, za volju svog naroda što se pretvara u tragača, tako se i Leone pretvara u onoga koji će raskrinkati društvo ubojica. Iza njegovih leđa, rekao bi Auden, raste zločin apsolutnoga incestuoznog karaktera. Kao u najboljim detektivskim romanima, kao u djelima E. A. Poea, valja i ovdje zaviriti u tamu kako bi se otkrilo značenje *kazne*. U drami *U agoniji* i nakon trećega čina još uvijek ne znamo tko je ubio. U *Varijanti svršetka drugog čina* barunica Lenbach preko telefona (u detektivskoj literaturi ima to kobni značaj) daje, odnosno mijenja izjavu policiji i tvrdi kako je ubila svoga muža. Dakle, nastaje prijelomni trenutak. U trećem činu, Krleža uvodi novo lice — Policijskog pristava. Sada više nitko ne može reći da Krleža ne traži pomoć u metodičkom otkrivanju i to otkrivanju racionalnim sredstvima uzroka i okolnosti umorstva (samoubojstva). Očito da gledateljstvo želi držati u napetosti, i kao što u *Adamu i Evi* postoji »Gospodin sa Zagonetkom«, tako je i ovdje »Policijski pristav«. Uvođenjem takvih lica, Krleža definitivno prihvaća semiotiku literature kojoj duguje mnogo više nego što možemo uopće zamisliti. Mislim da sam tek odškrinuo vrata u tajanstveni svijet tragedije koja se očituje kao vizija nadmoći *dogadaja* ili *mytosa* i što se više primiče ironiji to je događaj sve bljeđi a izvori zagonetke ili katastrofe sve jasniji.

Tomislav Sabljak

UVIJEK IZNOVA SRBIJA (II)

(Nastavak iz prošlog sveska)

Sličan, ali ipak drukčiji, bio je položaj u Bosni i Hercegovini. Tamo su srpski seljaci nakon »oslobođenja« 1918. također htjeli imati opipljive dokaze svoga nacionalnoga uspjeha. Politički su vođe srpskim seljacima isposlovali bogate kredite kod malih srpskih novčarskih ustanova, kojih je posvuda u zemlji bilo i koje su za protoka kapitala mogle osigurati goleme količine novca. S novcem se, slično kao u Srbiji, neracionalno poslovalo: najviše je korišten kao konzumni kredit. Kad se situacija pogoršala, banke su morale povući kredite, a položaj srpskih seljaka u Bosni postao je kritičan.

Htjelo se, dakle, upravo spomenutim zakonom svakako pomoći srpskim seljacima u Srbiji i Bosni; osim toga radilo se o stjecanju popularnosti. Vlast se htjela pokazati zaštitnicom seljačke klase i tako okrenuti vjetar u svoja jedra pred Hrvatskom seljačkom strankom i Srpskim zemljoradnicima koji su bili u opoziciji. Pritom se zaboravljalo kako će zakon djelovati u ostalim dijelovima zemlje. Tamo je seljačko zaduženje ostalo normalno, politički trenutak Srbije je izostao i, kako je spomenuto, zaduženje još nije dostiglo predratno stanje. U Sloveniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Vojvodini seljačke su kreditne potrebe zadovoljavane putem društvenih novčarskih ustanova. Tako su upravo one, pa čak i sami seljaci, tim zakonom najteže pogođeni. Od toga trenutka, budući da su moratorijem bili zaštićeni, izgubili su svaki kredit; trgovac je u Jugoslaviji prestao kreditirati seljaka. Seljak, međutim, u proljeće treba kredit; najviše upravo u proljeće 1932. kad je stisla potreba za stočnom hranom, kad je trebalo kupiti krmu da se prehrani stoka do nove trave. Ali zakonom nije dobivao kredit: seoski su trgovci zaustavili svako kreditiranje od časa kad je zakon prihvaćen u parlamentu. U najviše dijelova zemlje seljak je taj zakon cijenio ne samo nepotrebnim, nego čak izrazito štetnim; osjećao je da su njegovi životni interesi oštećeni kao i cijelo društveno biće čiji je odnos prema seljacima moratorijem žestoko ometen. Komunistički agitatori nisu propuštali seljacima mazati oči time kako oni ubuduće uopće ne će morati plaćati svoje dugove. Da bismo zorno pokazali djelovanje

ovoga nesretnoga zakona iznijet ćemo jedno mjesto iz službene vijesti Udruženja bankara Banata i Bačke: »Usljed potpune kreditne nesposobnosti seljaka, ove će godine veći dio vinogradarstva propasti zato što većina vlasnika nije kadra pribaviti sredstva za vezanje loze i modru galicu. Poznat nam je slučaj da jedan seljak u jednom selu, gdje postoje dvije novčarske ustanove, nije mogao dobiti zajam od 1000 dinara da bi pokrio troškove i sahranio svoju iznenada umrlu suprugu. U svom zdvojnomo položaju bio je prisiljen jeftino prodati komad posjeda da bi kućanstvu pribavio sredstva za neizbježne troškove. Tipičan primjer koji najbolje ilustrira nemogući položaj u koji je prispio seljak fatalnim zakonom o zaštiti seljaka!

Ovaj je zakon po svome djelovanju školski primjer kako centralizam i unitarizam koje forsiraju Srbi u tako heterogenoj zemlji štetno djeluje i mora tako djelovati. Imao je on i svoje dobre razloge, ali oni su bili lokalne prirode — u Srbiji i Bosni — u ostalim dijelovima zemlje nipošto. Ali nakon centralističko-unitarističke državne strukture moglo se donijeti samo zajednički državni zakon, budući da banovine nisu imale odgovarajuću kompetenciju i da su bile umjetno stvorene razbijanjem političko-povijesnih cjelina. Kao državni zakon, ova je mjera djelovala škodljivo preko svake mjere.

Ovaj zakon, čija djelovanja mogosmo spoznati po glasovima najteže pogođenih novčarskih ustanova, bio je samo izvor kasnijega zamrzavanja, moglo bi se reći, bolesnoga sušenja jugoslavenskoga narodnog gospodarstva.

U najvećem dijelu države seljaci apsolutno nisu trebali ovakav zakon u ovome obliku; oni su jednostavno obustavili svako plaćanje. Oni seljaci koji su bili sposobni platiti, nisu više podmirivali zaduženja. Vidjeli su u ovome zakonu, koji su nevoljko podnosili zato što ih je učinio kreditno nesposobnima, jednu jedinu prednost — da ne moraju podmirivati platna zaduženja. Komunistička došaptavanja učinila su preostalo, i tako je zakon u svom punome djelovanju postao zajednički moratorij seljačkoga stanovništva u Jugoslaviji.

Može se zorno predočiti što je to značilo u jednoj agrarnoj zemlji, gdje seljaci čine 78% stanovništva, kad najjači proizvođač obustavlja potpuno svoja plaćanja. To je jednostavno značilo da je gospodarskom organizmu onemogućen svaki prtok sokova.

Druga polovica 1932. godine u Jugoslaviji je označena naglim i neodrživim propadanjem. Najprije je pogođena trgovina. Seoski trgovac nije mogao utjerati tražbine zato što seljak nije plaćao. Nikakvo se kažnjavanje u skladu sa zakonom nije moglo provesti. Jesen, vrijeme žetve, vrijeme je kada seoski trgovac utjeruje tražbine zato što tada seljak ima novaca. To je u godini 1932., kako je ovdje prikazano, potpuno izostalo.

Gotovinsko trgovanje tonulo je zajedno s kupovnom moći seljaka i pridonijelo je svoj dio uništenju izvoza i svjetske trgovine u godini 1932. To je bila svjetska pojava. Tako trgovci na malo nisu mogli podmirivati svoja zaduženja

kod trgovaca na veliko, a ovi opet svoja kod tvorničara ili uvoznika. U zatvorenom lancu kretala se uzročna povezanost gospodarske propasti od maloga trgovca do gospodarskih magnata zemlje.

Među trgovcima sve se češće i izrazitije ukazuje na sveopće, rastuće propadanje narodnoga gospodarstva i neodrživost položaja u zemlji. Pažljivo se može ukazati na to da je nemoguće i besmisleno samo jedan stalež, i to najbrojniji u državi, privilegirati i zaštititi ga moratorijem. Nemoguće je da se onima, koji moraju podnijeti najteže posljedice seljačkoga moratorija, ne olakša teret njihovih nesmanjenih obveza prema njihovim vjervnicima i prema poreznoj blagajni. Sve glasnije i sve češće orio se poziv za moratorijem trgovcima, čak za jedan opći moratorij.

Bez daljnega je razumljivo da u rastućoj bijedi i opadajućoj kupovnoj moći najširih krugova i svega privređivanja i sama industrija teško izlazi na kraj. Mnoga poduzeća morala su reducirati rad, odnosno potpuno ga prekinuti. Broj nezaposlenih veoma se povećavao, a gradovi su se punili pljačkašima, prosjacima i ljudima bez namještenja.

Najteže je snašlo novčarske ustanove. Druga polovica 1931. i prva 1932. godine bile su označene stalnim i sve većim bankrotima, uzrokovanim općim nepovjerenjem u novčarske ustanove koje je vladalo u cijelom svijetu, a u Jugoslaviji posebno intenzivno, budući da su novčarske ustanove pri donošenju zakona uživale samo površnu zaštitu države.

Umjesto izdavanja separatnoga zakona ili bar prisilne naredbe za zaštitu novčarskih ustanova u zakon o zaštiti seljaka od 19. travnja 1932. uklonjen je takozvani paragraf 5 o zaštiti banaka. Njima su tim paragrafom pripale mrvice da bi se spriječio otpor bankovnih krugova prema zakonu o zaštiti seljaka.

Taj paragraf 5 nalaže da za novčarsku ustanovu, koja za trajanja ovoga zakona zbog opće kreditne krize ili povećanih skidanja uloga dospije u otežana plaćanja, no pri čemu ostaje aktivna, ministarsko vijeće u svakom pojedinom slučaju, na zamolbu dotične ustanove, može izdati naredbu sa snagom zakona u kojoj su navedeni rokovi za isplatu štednih uloga i drugih ulaganja kao i ostale preuredbе za reorganizaciju institucija koje iziskuje sigurnost njezinih ulagača i ostalih povjerenika. U tu svrhu ministarstvo trgovine bankarsku djelatnost može staviti pod pasku posebnoga povjerenika.

Ovim paragrafom 5 zakona o zaštiti seljaka najprije se koristila najveća institucija u zemlji, Prva hrvatska štedionica u Zagrebu, koja je posjedovala preko dvije milijarde štednih uloga, a nemiroj i smanjivanjem broja ulagača bila je prva pogođena. U Zagrebu se vjerovalo kako se stanoviti beogradski krugovi vesele dolasku u nezavidan položaj jedne hrvatske bankarske ustanove, istodobno najveće u zemlji. To više što iz svake novčarske institucije podignuti novac donosi visoki postotak Srpskoj banci u Zagrebu. Ovakav razvoj u zemlji i stanoviti su srpski krugovi potpomagali intenzivnom agitacijom.

Međutim, radost je bila kratkoga vijeka. Zbog situacije u zemlji koja se stalno pogoršavala, pri nedovoljnoj zaštiti koju su banke kao takve uživale, sve više je ustanova bilo prisiljeno zatražiti zaštitu po paragrafu 5 spomenutoga zakona. Do kraja 1932. godine šezdesetak je novčarskih institucija bilo prisiljeno izmoliti tu zaštitu, nakon čega su dobili vladina komesara kao i moratorij.

Do kraja 1932. drugo nije preostalo ni Srpskoj banci u Zagrebu, niti Gradskoj štedionici.

Moratorij, koji je dobio veliki broj novčarskih institucija u zemlji po mnogo spominjanom paragrafu 5 zakona o zaštiti seljaka, opet je postao osnovicom daljnjega pogoršanja gospodarskog položaja u Jugoslaviji.

Čak i ljudi, koji su u banke uložili poneki groš, nisu njime mogli raspolažati u trenutku nesumnjivo postojeće potrebe. To je značilo korak daljnjemu jakom zamrzavanju narodnoga gospodarstva. Time je cijeli kreditni sustav u Jugoslaviji bio sputan zato što se novčarske institucije Jugoslavije sada dijele u dvije kategorije: većinsku, koja je uživala zaštitu paragrafa 5, i manjinsku, koja je očekivala trenutak kada će i ona morati potražiti ovu zaštitu, te najviše stoga zadržava bankarsku djelatnost i odobravanje kredita. Danas se u jugoslavenskim bankama više ne može dobiti niti jedan kredit.

Što to znači za trgovinu, industriju i promet, može se samo zamisliti. Poduzeća, koja su zapala u trenutni gotovinski tjesnac ili u prolaznu nevolju, nisu sebi znala pomoći zato što u novčarskim ustanovama nisu mogla dobiti nikakva kredita.

Insolventnost se povećavala u ionako već prilično prorijeđenim redovima jugoslavenskih trgovačkih poduzeća.

Privredna statistika pokazuje slijedeće brojke:

	Obustava plaćanja dugova	Prisilna nagodba
1930.	608	185
1931.	534	829
1932.	735	1075

Jasno je da ovakve okolnosti ni za državnu blagajnu nisu mogle biti bez teških posljedica. Jednostavna logika učila je jugoslavenskoga seljaka: ako nije trebao podmiriti obveze prema privatnom vjerovniku, to još manje mora učiniti prema državi, pogotovo što jugoslavenski, posebno srpski seljak, nikada nije bio dobar porezni platiša. Porezni gubici opasno su rasli. Jugoslavenski državni prihodi na izravnim porezima pokazuju posljednjih godina slijedeće brojke:

Fiskalna godina	1928/30.:	dinara	2,392,623,973,36
"	1930/31.:	"	2,094,105,494.-
"	1931/32.:	"	1,785,141,065,06

Fiskalna godina 1932./33., koja završava 1. travnjem, smjela je daljnji manjak povećati za punu četvrtinu, jer je u prvih osam mjeseci prikupljeno

samo 1,126,960,611,94 dinara, u što su već uračunati najbolji jesenski mjeseći, dok proljetni mjeseci pokazuju znatno umanjenje prihoda.

Usprkos svemu nije nastupio nikakav obrat kada je, kako je i predviđeno, nakon polugodišnjega trajanja 20. listopada 1932. zakon prošao. Najprije se produljio na dva mjeseca, iako su jake snage djelovale da se izbore za njegov kraj. Zakonom od 19. prosinca 1932. produljen je na neodređeno vrijeme, dok se ne donese novi zakon o zaštiti seljaka i pravilnik o kreditnim odnosima u zemlji. Uzelo se u obzir potpuno pretvaranje seljačkih dugovanja u dugoročni zajam. Postojala je bojazan da se odveć podcijenilo teškoće sveopćega pretvaranja seljačkih dugovanja i pritom previdjela činjenica da što dulje taj zakon ostaje na snazi, njegovo konačno otklanjanje postaje sve teže. Takvo rješenje zasada znači perpetuiranje seljačkoga moratorija sa svim njegovim razornim posljedicama po jugoslavensko narodno gospodarstvo.

Nekoliko iznimaka, koje su prihvaćene u paragrafu 1 novog zakona o produljenju i koje su trebale oslabiti štetne posljedice, nisu tu mogle mnogo izmijeniti.

Pitajući se koji su motivi vodili vladu Jugoslavije da jedan takav, u svome ukupnom djelovanju manjkav zakon podrži, može se samo odgovoriti da se radi prije svega o političkim motivima.

S jedne se strane nije željelo izgubiti srpske seljake u Srbiji i Bosni, s druge pak strane sadašnja vlada nije htjela odustati od svojih partijsko-taktičkih interesa. Sadašnji režim, čijim smo se položajem već bavili, osjeća se nesigurno i želi steći pristaše osobito u seljačkim krugovima, u kojima su oporbene stranke — kod Srba Srpska zemljoradnička stranka, kod Hrvata Hrvatska seljačka stranka koju je osnovao Radić, i kod Slovenaca Slovenska ljudska stranka — bile osobito jake. Zakonom o zaštiti seljaka, izigravajući zaštitnika seljačkih interesa, to se i željelo postići. Po svaku cijenu trebalo je izbjeći likvidaciju zakona, jer bi ona značila neuspjeh vlasti, oduzevši joj sav ugled kod seljaka. Tom tobožnjem političkom interesu žrtvovani su važni gospodarski interesi ostalih klasa u Jugoslaviji.

Protivljenje nezadovoljnih klasa moglo se lako svladati, budući da je vlada bila i jest neograničeni gospodar u parlamentu, kao što smo to već i vidjeli, a novčarske institucije nisu mogle energično nastupiti protiv zakona o zaštiti seljaka, budući da su bez već spomenutog paragrafa 5 u trenutačno stvorenoj situaciji bile potpuno nezaštićene. Provođenje produljenja zakona o zaštiti seljaka nije vladi, dakle, predstavljalo nikakav problem, usprkos otporu razboritih gospodarskih čimbenika u državi.

Tako se narodno gospodarstvo Jugoslavije nalazi na strmoj kosini i mora se, bez obzira na velike trenutke svjetske gospodarske krize, još iz sasvim internih razloga bitno pogoršati i zemlju dotjerati do privrednog raspada.

Opća i gospodarska situacija u Jugoslaviji bila je, dakle, do polovice 1931. godine povoljna iznad opće europske razine, no od polovice 1931. godine počela se iznenada pogoršavati, što je u zemlji uzrokovalo duboko psihološko djelovanje, te više nezadovoljstva i gorčine prema postojećem režimu nego što je to mogao biti slučaj u ostaloj Europi.

SUDBONOSNI ČAS JUGOSLAVIJE

Vjerujemo da smo u prethodna dva poglavlja u dovoljnoj mjeri prikazali nepovoljne prilike u Kraljevini Jugoslaviji u zadnje vrijeme. Već sama činjenica da su odgovorni čimbenici pribjegli diktaturi — njezina potreba potpuno je priznata — dostatno svjedoči o ozbiljnosti situacije.

Diktatura je po svojoj naravi još od Marcija Rutila — ona je naime kao mnogo toga u politici rimskopravnog podrijetla — izvanredna mjera vlade koja je opravdana u vremenima opasnosti, bilo vanjske, bilo unutarnjopolitičke prirode. To opravdanje jugoslavenstvo je diktaturi dopušteno.

No, diktatura, koja po svome bivstvu može biti samo kratkotrajna mjera, danas je, nakon francuske revolucije i pojave pojma nacionalni suverenitet, postala dvosjekli mač. Događaji u Španjolskoj godine 1931. to su jasno pokazali.

Ista opasnost postoji i u Jugoslaviji, to više što dva momenta bitno otežavaju situaciju: 1. pokušaj likvidacije diktature nije uspio, ona postoji još danas, iako skrivena, očito se nalazi u slijepoj ulici iz koje ne zna izaći; 2. nije postignuta svrha diktature te se njezinim neuspjehom automatski vratila ista situacija u kojoj se zemlja nalazila prije njezina uvođenja.

Po našem mišljenju to je najteži trenutak u sadašnjem položaju Jugoslavije, onaj trenutak koji nam daje pravo govoriti o sudbonosnom času Jugoslavije.

Tim najtežim trenutkom moramo se pobliže pozabaviti. Što je uzrokom neuspjeha diktature u Jugoslaviji? Činjenica da nije ispunila svoju svrhu. Bila je proglašena u kritičnom i sudbonosnom trenutku mlade države; njezino je opravdanje u tome što je kobnim umorstvom hrvatskoga vođe u otvorenoj dvorani parlamenta izneseno hrvatsko pitanje, a država dovedena na put raspada i propasti.

Zadatak diktature objektivno se sastojao u rješavanju hrvatskoga pitanja i istodobnoj konsolidaciji države.

Samo, stvar je, po našem mišljenju, naopako shvaćena. Umjesto da se rješavanjem hrvatskoga pitanja stavarala zdrava osnova za konsolidaciju države, radilo se na tehničkoj konsolidaciji države kako bi se nadvladalo hrvatsko pitanje. To je, međutim, bio naopaki početak; tako diktatura nije mogla postići niti jedan od ciljeva, niti tehničku konsolidaciju, niti rješenje hrvatskoga pitanja. To i jest bila njezina propast, što treba uzeti kao gotovu činjenicu.

U nastavku ćemo se potruditi da ukratko izložimo najvažnije uzroke toga neuspjeha.

Prvobitna je pogreška u tome što je novi režim najavio potpuni prekid s prošlošću i sustavom političkih stranaka, pa je narod prihvatio maksimu ubijenoga Stjepana Radića: »kralj i narod«. To je trebalo značiti da između kralja i naroda više ne treba posrednika. No, kao što smo već istakli, u novu vladu pozvana su četvorica vođa formalno raspuštene Radikalne stranke,

nadalje jedan vođa demokrata; Slovenac dr. Korošec bio je najjači političar Slovenije, dok je od Hrvata pozvano četvero apolitičnih ljudi bez ikakve političke rutine i uporišta.

Rezultat ovog *peccatum originale* bio je da se u novoj vlasti, koja je trebala raskinuti s prošlošću, provodio duh velikosrpske Radikalne stranke, da su Hrvati ubrzo bili svladani i da je u biti sve ostalo po starom. Hrvatski ministar dr. Alaupović, koji je prerevno prišao ujedinjenju, htio je unificirati kalendar i time se zamjerio srpskom kleru zbog čega je ubrzo opozvan. Dr. Mažuranić, unuk hrvatskog bana, ocijenivši situaciju, dobrovoljno je napustio kabinet, a najustrajnijem i najuspješnijem među njima, financijskom ministru dr. Švrljugi, pripremljen je odlazak s krahom. Hrvatskim su ministrima sve više proglašavani beznačajni i uslužni Hrvati koji su ministarsku fotelju mogli doći samo uz cijenu da svojim imenom pokriju politiku koja je prema Hrvatima u svojoj biti bila neprijateljska. Tako treba razumjeti one spomena vrijedne riječi dr. Mačeka da grana, premda je slučajno pala na ministarsku fotelju, ipak mora ostati samo odlomljena i mrtva grana od živoga stabla hrvatskoga naroda. Spremni smo vrlo rado priznati da ovo nije bila namjera kralja Aleksandra koji je u dobroj vjeri želio obnovu države. Čak i njegov poziv radikalima nastao je vjerojatno u politički shvatljivoj težnji da se suradnjom jakih političkih ljudi u Srbiji politički osigura od prevrata. Sve to ne mijenja činjenicu da upravo iz toga razloga šestosiječanjski režim treba promatrati kao propao i neuspio. Umjesto rješenja hrvatskoga pitanja pokušalo ga se »pobijediti«, čime je unutarnja situacija u državi samo još više zaoštravana i pogoršavana. Hrvati su od novoga režima očekivali poboljšanje svoga položaja; doživjeli su suprotno. Osjećaju se prevareni i sve više gube vjeru u novu državu. Jasno je kao na dlanu da to najmanje služi državi.

S pravom se, dakle, može govoriti o blizom sudbonosnom času nove države, budući da se prilike zatajom diktature nisu samo automatski vratile u položaj prije završetka 1928. godine, nego su, čini se, nizom ozbiljnih momenta još više zaoštrene. Ovdje ne treba spomenuti samo gospodarske prilike i krizu, koja je od polovice 1931. svojim ulaskom u Jugoslaviju ostavila duboke tragove, nego i činjenicu da je ona socijalno-politički otežana cijelim nizom teških promašaja gospodarske i političke naravi koje je počinila diktatura i koji je s pravom okrivljuju. To znači da državno-financijske posljedice svjetske gospodarske krize, koje su vidljive u cijelom svijetu, ni u Jugoslaviji nisu izostale, samo što će ih se tu teže podnositi zbog uvjerenja da ih se najvećim dijelom moglo izbjeći da nije bilo kobnih pogrešaka diktature. Tako je sveopća svjetska kriza u Jugoslaviji bila posebno izražena ne samo zbog neriješena hrvatskog pitanja i državne krize kojoj je ono bilo temeljem nego i zbog psihološke krize socijalno-državopolitičke naravi. Ovom očiglednom zatajom diktature nije, razumljivo, ostao netaknut ni položaj kralja i dinastije. Taj položaj je nedvojbeno bio uzdrman, pogotovo jer se kralj Aleksandar vrlo eksponirao, ali bez uspjeha. Nakon onoga što

smo morali reći o srpskim dinastijskim osjećajima situacija je dovoljno ozbiljna.

Ne treba isticati da Hrvati nisu više bili skloni kralju nakon neprijateljskih tendencija diktature. Ipak vjerujemo kako možemo tvrditi da položaj dinastije u Jugoslaviji ni izdaleka ne izgleda toliko ugrožen kako se to u Europi uglavnom pretpostavlja. Svi srpski krugovi koji se ne zavaravaju s obzirom na postojanje hrvatskog pitanja, a to je najveći dio srpske inteligencije, ne će počinuti nesmotrenost da državnu krizu, uzrokovanu hrvatskim pitanjem, prodube još i krizom dinastije.

Prema tome valja naglasiti da je republikanizam u Srbiji zadnjih godina vidljivo napredovao, dok se u Hrvatskoj potpuno stišao i postao bezopasan. Hrvati se rado rugaju srpskim republikancima, pri čemu ističu njihovo svojstvo da se dobro slažu s kraljem. Uostalom dinastija još zadugo nije iscrpila sve resurse u državi. Ako nazočnost četvorice vođa radikala u kabinetu diktature proglasimo pogreškom koja sa sobom nosi teške posljedice, to je za dinastiju ipak imalo i svojih dobrih strana. Radikali su dobro izdržali ledeno doba diktature. Znano je u Jugoslaviji kako su oni kralju predložili da im povjeri položaj. Ta mogućnost kralju je još uvijek otvorena. Samo, jasno je da takvo povezivanje u dobru i u zlu, s jednom u biti preživjelom strankom, za kralja nije bez opasnosti, to više što je i sam svijestan činjenice da bi u tom slučaju morao postati robom radikala. Kralj za sada radije nastavlja pokušaje osnivanja državne stranke (JSRD, Jugoslavenska seljačka radikalno-demokratska stranka), računajući pritom da će radikali još neko vrijeme držati svoju riječ.

Iz ovoga što je kazano jasno je vidljivo da danas u Jugoslaviji, pored svega ostaloga, postoji kriza dinastije, iako je ne treba, ističemo još jednom, promatrati kao akutnu.

Vanjski promatrač teško će postati svijestan još jedne posljedice neuspjeha diktature: *unutarnjeg rastakanja jugoslavenstva*.

Jugoslavenstvo je idejno djelo dva katolička duhovnika, hrvatskoga kanonika i povjesničara Franje Račkoga i biskupa Strossmayera. Ono je kao politički izražaj trebalo služiti crkvenoj ideji o sjedinjenju Katoličke i Pravoslavne crkve. Ideja se pojavila šezdesetih godina XIX. stoljeća, a prvi je puta iznesena u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, koja je trebala služiti njezinoj propagandi. Ali kao politička ideja doživjela je potpuni neuspjeh, pobijeđena je i lako svladana čistim hrvatskim nacionalizmom dr. Ante Starčevića (1870.–1885.).

Kad je počela borba protiv Austrije, ona nije bila vođena jugoslavenskom idejom, koja je sadržavala čak primjese austrofilstva, nego idejom hrvatsko–srpskog jedinstva, srbo–kroatizma, koji je svoj izričaj našao u srpsko–hrvatskoj koaliciji.

Tek kad su i Slovenci htjeli sudjelovati u novom južnoslavenskom državnom jedinstvu, ponovno se poseglo za idejom Račkoga i Strossmayera, koja je u međuvremenu stavljena ad acta, a sada se pokazala zgodnom zakrpom.

Jugoslavenska ideja pojavila se kao novi državno-politički Paladij, i to najprije u takozvanoj Jugoslavenskoj deklaraciji u austrijskom državnom vijeću 30. svibnja 1917., a njezin tvorac opet je katolički duhovnik, slovenski vođa Anton Korošec.

Kad je godine 1918. konačno bila osnovana nova država tri ujedinjena naroda, Slovenaca, Hrvata i Srba, Hrvati su se svim silama borili za to da se država službeno zove Jugoslavija. Samo su Srbi bili protiv toga, i nova je država ustavom iz 1921. krštena kao Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Suprotno trima imenima spomenutim je ustavom provoden snažan administrativni unitarizam i centralizam, što je bez sumnje unutarnje proturječje.

Kada je ovaj ustav 1929. srušen i kada je Vidovdanski ustav morao biti ukinut, opet je dobrodošla stara zakrpa jugoslovenstva i država je službeno nazvana »Kraljevina Jugoslavija«. U biti jugoslovenstvo je bilo pokušaj spašavanja propalog centralizma iz Vidovdanskog ustava.

Valja potvrditi da se ovaj pokušaj kukavno izjalovio. To se moglo i predvidjeti. Jugoslovenstvo, ideološki formulirana fikcija, ne može uspjeti protiv stvarnosti tri povijesno oblikovana južnoslavenska naroda. Ono je, doduše, vrlo prikladno za državno-pravno označavanje koje treba prikazati skupno ime za komplicirane južnoslavenske etničke odnose, ali potpuno je neprikladno za konkretno nacionalno označavanje. Karakteristično je da ga je prvi napustio upravo osnivač najnovijeg jugoslovenstva, Anton Korošec. Njegovo tiho istupanje iz diktature u jesen 1931. značilo je i njegovo otpadništvo od jugoslovenstva, poricanje vlastitoga kumčeta. Upravo je utemeljitelj bio prvi štakor koji je na vrijeme napustio brod koji tone. Isključivo i samo kao Slovenac, od tada je istupao samo u Sloveniji.

Brzo trošenje jugoslovenstva uzrokovano je i time što ga se koristilo kao novo sredstvo za spašavanje centralizma i unitarizma, koji su skrхани Vidovdanskim ustavom, i za svladavanje hrvatskoga pitanja. Budući da se u ime jugoslavenskoga jedinstva centraliziralo i unificiralo, cjelokupna je mržnja, kojom je u Jugoslaviji bila opterećena ova promašena metoda, prešla na jugoslovenstvo. Hrvati su ubrzo opazili da se jugoslovenstvo, koje je kod njih nastalo, koristilo protiv njih, sve u nadi da prema svome vlastitome duhovnom djetetu ne će biti prgavi. Spočetka, dok je diktatura imala uspjeha, pod pritiskom sustava nastupila je grobna tišina, a vlast je širila parolu kako je hrvatsko pitanje jugoslovenstvom potpuno riješeno. Doista, u srpskim je krugovima nastupilo samozavaravanje kako se pokrivanjem toga pitanja ono već riješilo.

To je kod Srba prema do tada omrznutom jugoslovenstvu uzrokovalo određenu toleranciju. Kod Hrvata, nasuprot tome, javio se prezir to više što nisu mogli ne zapaziti da jugoslovenstvo nije samo zabašurivanje centralizacije i unificiranja, nego čak izričita srbizacija. Jugoslavizirano sokolsko društvo došlo je pod srpsko vodstvo; sve srpsko bilo je u jugoslavenskom smislu označeno kao »nacionalno«, a hrvatsko »anacionalno«, aludirajući kako Srbi imaju nacionalnu Crkvu, a Hrvati, naprotiv, pripadnici su međunarodne

katoličke crkvene organizacije. Jugoslavenstvo je tako kod Hrvata sve omraženije, a kod Srba, zbog neuspjeha kao sredstvo posrbliživanja, sve više gubi povjerenje. U Jugoslaviji još su samo naivni uvjereni Jugoslaveni, oni koji vjeruju da se krutim pridržavanjem teoretskih formula mogu svladati sve pojave socijalnog življenja. Može se ustvrditi da se jugoslavenstvo, ta uporabljiva zakrpa južnoslavenskoga političkog razvoja, neuspjehom diktature potpuno istrošilo i danas se može smatrati iskorištenim. Budući razvoj u Jugoslaviji odvijat će se u znaku ponovnog oživljavanja zasebnih nacionalizama Srba, Hrvata i Slovenaca. Mora se zanemariti pitanje je li to poželjno i korisno za državu; treba samo utvrditi činjenice.

Još jedna pojava političkoga razvoja u Jugoslaviji vrlo je važna, a koja udaljenijim krugovima možda nije sasvim vidljiva: *raspadanje srpstva*.

Država SHS, današnja Jugoslavija, najvećim je dijelom djelo čudesnoga zajedničkog rada svega srpstva. Među mnogim etničkim i vjerskim pomicanjima i selidbama koje su vidljive na Balkanu, jedna od najzanimljivijih i najmanje proučavanih upravo je prodor pravoslavlja na sjeverozapad od XVI. do XVIII. stoljeća. Pravoslavni su čimbenici u Srpskoj nacionalnoj crkvi crkveno organizirani, a u toku XIX. stoljeća i srpski nacionalno orijentirani. Taj nacionalni pokret isti je medij koji je sa sobom povukao sve južne Slavene te je, spretno vođen iz Srbije, imao glavnu ulogu u formiranju jugoslavenske države nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije. Može se potvrditi da je nakon završenog rada počelo nestajati jedinstvenosti vrijedne divljenja: ovo je posebno važan trenutak koji ne smije biti zanemaren u prosuđivanju budućnosti Jugoslavije.

Ponajprije, to je socijalno-psihološka pojava koja stoji u svezi s pitanjem uprave.

Kad je nova država bila osnovana, u Kraljevini se od Srba moglo čuti bojažljivo pitanje koje su, koliko se mi sjećamo, izgovorili Stojan Protić i Čeda Mijatović: hoće li biti kadri ispravno upravljati novostečenim pokrajinama?

Iskustvo zadnja tri petoljeća davalo je negativan odgovor. Srbi nisu razumjeli da novim područjima treba ispravno upravljati. Naprotiv, oni gomilaju grešku za greškom.

Otpočelo je u Crnoj Gori. Kada su se Crnogorci, vođeni povijesnim osjećajem slobode i čežnjom za svojom izgubljenom državnom samostalnošću, suprotstavili Srbima koji su se ponašali kao osvajači, naišli su na brutalnost kakvu se rijetko susreće. Crnogorska su sela ukroćena topovima i paležom. Rezultat: otpadanje crnogorskih srca. Jadikovali su da ni Turci nisu s njima tako okrutno postupali kao srpska braća. Daljnji rezultat: crnogorski vođa dr. Sekula Drljević priključio se Radiću, dulje je vrijeme bio interniran, i danas se teško može ubrajati u pristaše jugoslavenstva. Srpska se vlast pokazala skupom, lošom, podmitljivom i ne toliko vrijednom kao odstranjena austro-ugarska vlast, a time su najviše bili pogođeni Srbi iz nekadašnje Dvojne Monarhije. Budući da su oni posljednjih desetljeća imali znatan udio u upravi južnim provincijama Monarhije, mogli su to najbolje prosuditi,

računajući da će ih se prema njihovim sposobnostima upotrijebiti. Dogodilo se suprotno. Srbi iz Kraljevine odstranili su ih kao nepouz dane i zamijenili vlastitim ljudima koji nikako nisu bili dorasli svojim zadacima. Bitno su pridonijeli pogoršanju situacije. Rezultat: nastanak Prečanske fronte, pri čemu se Svetozar Pribićević, vrlo vješt političar kojemu pripada glavna zasluga za pobjedu ideje nagodbe u Hrvata, priključio Radiću, žestoko se boreći protiv beogradske politike. Duh pokreta najjasnije govori iz pjesme koju pjevaju Srbi prečani: »Srbine brate, ljubi Hrvate, država naša sita pljačkaša«. Daljnji rezultat: Pribićević je bio interniran više od dvije godine i danas živi u izgnanstvu, odakle svim snagama radi protiv beogradske politike, diktature i kralja Aleksandra.

Iako je Pribićevićeva politika velikim dijelom osobna i samo djelomično može za sobom povući Srbe prečane, njegov utjecaj ipak je u porastu, budući da je on u biti spona i da bezbroj pogrešaka beogradskih Srba i diktature njegovoj politici stalno daju novu hranu. K tome se vezuje još jedan novi moment: s općim pogoršanjem položaja u Jugoslaviji neizbježno je da Srbi, koji s Hrvatima zajedno žive, misle na to u kakvoj će se situaciji naći, ako država, koju su osnovali, propadne. Pojavljuje se strah pred odgovornošću, pogotovo jer Srbi iz nekadašnjih pokrajina Austro-Ugarske jasno vide kako beogradska politika ne vodi dobru.

Ali ni Srbi u Kraljevini danas nisu više tako jedinstveni kao od 1908. do 1918. I tamo su velika pitanja koja postavlja sadašnjost prouzročila duboke suprotnosti. Srbi su oduvijek bili skloni neograničenom političkom izživljavanju. Tu slobodu danas nemaju. Diktatorski je režim cjelokupan politički život podredio pritisku posebnih zakona; odatle i među njima raste nezadovoljstvo i mržvolja prema državi. Sva pitanja koja sadašnjost sa sobom donosi, pitanje dinastije, pitanje oblika vlasti i osobito socijalna pitanja, danas djeluju pritajeno, ne može ih se nadzirati, i tako su još razornija.

Osobito socijalno pitanje! Već smo spomenuli golem imutak koji su prominentne osobe srpskoga političkog života zadnjih godina ugrabile, a koji je spomenut u francuskim socijalističkim dnevnim listovima. Jasno je kao na dlanu da se tako golem imutak u nekoliko godina ne može stvoriti zakonitim putem. Također je jasno da je to koncentracija kapitala, koja se kod kapitalistički nastrojenih Srba povećava, dok s druge strane rezultira velikim siromaštvom i socijalnim nemirima.

Sve se ovo danas odigrava ispod žita. Ali da taj pokret prodi re svuda, dokazuje proces protiv komunističkih časnika mariborskog garnizona koji se odvijao u lipnju 1932. godine. U svakom slučaju to je nedvojbeno znak da je komunistička propaganda prodr la čak i do časnika srpske vojske, koji su se komunističkim pučem htjeli izvući iz teških financijskih neprilika.

Govorimo li o sudbonosnom času Jugoslavije, time želimo istaknuti da je očitim neuspjehom diktature Jugoslavija automatski vraćena u položaj s kraja 1928. godine. Mi smo je opisali kao ozbiljnu državnu krizu. Nadalje, prikazali smo da se situacija još više pogoršala akutnom gospodarskom

krizom, koja vlada u cijelom svijetu, a s čime je u svezi pojava socijalnog raspada koja je uzdrmana položajem dinastije i pitanjem o obliku vlasti, povredom vjere u državu, trošenjem vezujućih i jačanjem razarajućih momenta, osobito pojačavanjem vjerskih suprotnosti, konačno političkim umorstvom — jezivim umorstvom od 20. lipnja 1928. u beogradskom parlamentu — koje je izazvalo početak državne krize. Otegotnom okolnošću označit ćemo pravedni ustanak Hrvata u velebitskom području koji su vojne sile krvavo ugušile.

Jednom riječu: Jugoslavija se nalazi u kroničnoj državnoj krizi koja sve više postaje akutna i koju do sada nije znala izliječiti, a koja se stalno pogoršava, to više što su se državotvorne tendencije istrošile, a državnorušilačke trajno pojačavaju. Gledano potpuno shematski i mehanički, mora doći vremenska točka od koje vrijedi rimskopravna izreka »certum an, incertum quando«, na kojoj će prvenstvo dobiti razorne tendencije. Tada je Jugoslavija kao država propala.

Mi to podrazumijevamo pod sudbonosnim časom Jugoslavije.

HRVATSKO PITANJE

Iz prethodnih je poglavlja jasno vidljivo, što ovdje ipak još treba izričito naglasiti, da je glavni čimbenik južnoslavenske državne krize upravo hrvatsko pitanje, još bolje rečeno, sukob između Hrvata i Srba. Shvatljivo je da ćemo se morati pobliže pozabaviti hrvatskim pitanjem, odnosno nesporazumom dviju nacionalnih ideja o Jugoslaviji.

Ovdje polazimo sa stajališta da su Hrvati poseban narod i da je to činjenica koja proizlazi iz njihove čitave povijesti.

Hrvati su slavenski narod koji je u prvoj polovici VII. stoljeća, i to nekoliko godina prije Srba, iz današnje Poljske ili zapadne Rusije došao u negdašnju rimsku Dalmaciju, Ilirik i okolne zemlje i tu osnovao državu, koja je već u VIII. stoljeću bila vrlo izražena. Početkom X. stoljeća ova se država razvila u kraljevstvo koje je na početku XII. stoljeća propalo kao samostalno državno biće, nakon što je 1096. posljednji kralj Petar Svačić na bojištu izgubio i krunu i život. Država je očito propala na osnovi sukoba s papinstvom; tamo je planula kulturna borba koja je prekinula sve državne veze. Zemaljski su se velikaši 1102. godine odlučili da s jednim od pretendenata na hrvatsko prijestolje, kraljem Kolomanom iz dinastije Arpadovića, sklope pakt, po kojemu Hrvati s Mađarskom stupaju u personalnu uniju. Time Hrvati uvode koalicijsku politiku koja će postati karakterističnom za njihovu političku povijest.

Kada je 1526. kod Mohača propala mađarska država, Hrvati su pred Novu 1527. godinu izabrali Ferdinanda Habsburškoga za kralja, a kada se 1918. u svjetskom ratu Austro-Ugarska raspala, priznali su 1. prosinca 1918.

srpskoga regenta Aleksandra Karađorđevića za svoga kralja u zajedničkoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca.

Gdje je krajnji uzrok ovome usiljenom držanju Hrvata da spas traže stalno u koalicijama s njima susjednim državama? Potpuno objašnjenje te neobične pojave u geopolitičkoj je prirodi hrvatskih naseljenih područja.

Zaključak se nameće, ako se malo temeljitije poznaje hrvatske geopolitičke spise. Iz njih slijedi:

1. Današnja hrvatska naseljena područja sastoje se od južnoga ruba Panonske nizine i sjeverozapadnoga kuta Balkana. Hrvati, međutim, nisu ni panonski, niti balkanski narod nego, s obzirom na geopolitičke i kulturno-političke osobine i jedno i drugo, nalazeći u prevlasti u Panoniji i na Balkanu svoga prirodnoga protivnika.

2. U suprotnosti prema nejedinstvenosti svoga vlastitog teritorija, Hrvati su okruženi velikim geopolitički jedinstvenim teritorijima, koji već u samoj ovoj činjenici imaju prirodnu nadmoć nad nejedinstvenom Hrvatskom. To su Apeninski poluotok (Italija), Panonska nizina (Mađarska), Alpski masiv (nekadašnje habsburške nasljedne zemlje) i srednjobalkanski masiv, nekadašnji Bizant, potom Turska, sada Srbija.

3. Hrvatska naseobina nema ni s jedne strane čuvane granice, naprotiv, ima tri za obranu neobično teške strateške granične linije: dravsko-dunavska linija prema Panoniji i Alpskom masivu, jadranska linija prema Apeninskom poluotoku i, konačno, linija bosanske visoravni prema srednjem Balkanu.

Pučanstvo Hrvatske nikada nije bilo dostatno da se suprotstavi negativnim momentima njegova geopolitički neobično teška položaja. Zbog toga nastoji taj svoj nedostatak nadoknaditi koalicijama s njihovim jačim i geopolitički bolje situiranim susjedima, te ulazi u koaliciju a) s Francima u VIII. stoljeću (Alpski masiv), b) s Mađarskom 1102. (Panonija), c) s Habsburgovcima 1527. (Alpski masiv), d) sa Srbima 1918. (središnji balkanski masiv). Po našem shvaćanju ovo su sve »koalicije geopolitičke kompenzacije«, koje izgleda najbolje opisuju Hrvate kao nacionalno-politički faktor.

Da ovo nije politika kojoj bi se moglo zavidati, jasno je kao na dlanu, to više što koalicije djeluju redovito u korist jačega, a nikako slabijega. To su Hrvati do sada često iskusili. Ali uslijed tisuću godina vođenja politike koju im je nametnula geopolitička priroda njihove naseljene zemlje, Hrvati su dobili vlastitu fizionomiju i vlastitu individualnost, stekli su izvanrednu ustrajnost kojom prkose svim napadajima i instinktivno slijede politiku uvjetovanu geopolitičkom okolinom. Zahvaljujući ovoj žilavosti, povezanoj s izvanrednom vojničkom spremnosti i kulturnoj sposobnosti, koja je vrijedna pozornosti, Hrvati su se uvijek i u najtežim prilikama znali potvrditi kao samostalan narod i odolijevati svim nemilostima svoje zemlje i povijesne sudbine. Oni nisu odveć djelatni, ne reaguju brzo nego sporo i nikada ne zaboravljaju naneseu nepravdu. Dopuštamo sebi primijetiti o Hrvatima da su se 1918. osvetili Austriji, koja je u vrijeme apsolutizma od 1849. do 1859.

brutalno gušila svaku pojavu oživljavanja njihove nacionalne svijesti. Hrvati su u čitavoj povijesti bili element s izraženim nacionalnim jastvom, a to su ostali i danas.

Sada se postavlja pitanje jesu li Hrvati i Srbi jedan te isti narod?

Šafařík je početka držao da su Hrvati jedno pleme Srba; tu znanstvenu zablude kasnije je ispravio, označivši Hrvate posebnim narodom, u čemu ga slijede Mikloušić i svi ostali slavisti.

Samo, opažala se stanovita nesigurnost kada su sami Hrvati učinili svoje prve nacionalističke korake od 1835. do 1848. pod, kako je poznato, imenom Iliri, a ilirizam je zamijenilo jugoslavenstvo Račkoga i Strossmayera, da bi se 1903. dospjelo do srbo-hrvatstva, koje je utvrđivalo nacionalno jedinstvo Srba i Hrvata. Do sada se, nažalost, previdjelo da su sve to bile političke svrhovite fikcije od kojih su prve dvije isključivo trebale služiti izvlačenju Hrvata iz geopolitički teška položaja. Tražilo se širi nacionalni okvir kako bi se izvuklo iz izrazito nepovoljna geopolitičkog položaja užega hrvatskoga naseljenog područja koje smo već prikazali u glavnim točkama.

Treća fikcija hrvatsko-srpskoga jedinstva bila je obostrano skovana sa svijesnom namjerom kako bi pripremilo političko sjedinjenje Srba i Hrvata. Za Srbe to je značilo povratak teoriji koju je oblikovao utemeljitelj srpskoga nacionalizma Vuk Stefanović Karadžić, po kojoj bi Hrvati bili Srbi katoličke vjere, dok su Hrvati u tome vidjeli pragmatično sredstvo za izlazak iz austro-ugarske nevolje.

Neposredno nakon ujedinjenja, kada se Srbi nisu osjećali još dovoljno jakima, o jugoslavenstvu nisu htjeli ni čuti; treba zahvaliti srpskom stavu što je u Vidovdanskom ustavu nova država nazvana Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca. Dok se administrativni centralizam kao sredstvo posrbijavanja ipak pokazao neprikladnim, a državu doveo u tešku državnu krizu pod kraj 1928., nastupa diktatura, ustrajući na fikciji južnoslavenstva kako bi njome spasila ugroženo nacionalno i državno jedinstvo. Kada su Hrvati konačno shvatili da se iz proizvoda njihova političkoga razvoja želi isplesti mreža koja bi trebala biti bačena preko njihovih glava, odlučno su stvorili frontu protiv jugoslavenstva, što im je bilo utoliko lakše što su ga već jednom svladali u svome političkom razvoju u vrijeme dr. Starčevića.

Može se zaključiti da su sve fikcije jedinstva danas riješene, a u Kraljevini Jugoslaviji suprotstavljene su tri nacije: Srbi, Hrvati i Slovenci. Treba također ustvrditi kako su Hrvati čvrsto odlučili da se ne daju posrbijivati, jednako kao što su u Austro-Ugarskoj pružali ustrajan otpor tendencijama mađarizacije za vrijeme dualističkog perioda i, naposljetku, usprkos mnogim prednostima koje im je nudila Austro-Ugarska Monarhija, zajedno sa Srbima uzrokovali njezino uništenje.

Budući da smo istražili samo jednu stranu srpsko-hrvatskoga sukoba, htjeli bismo osvijetliti i onu drugu, srpsku.

Srbi su slavenski narod koji je nekoliko godina nakon Hrvata, kao odijeljeni dio zapadnoslavenskih Soraba, došao na jug i naselio se blizu Soluna

oko mjesta Serfidže (Servia). Jedan se dio, doduše, vratio prema sjeveru i nastanio u području Raše. Državno-politička djelatnost kod njih se pojavljuje tek koncem XII. stoljeća s dinastijom Nemanjića. Prolazna katastrofa Bizanta 1204.–1268. pružila im je priliku da ojačaju; potomak vladajuće dinastije Nemanjića, sv. Sava, stvorio je osnovu za nacionalnu državnu crkvu koju je Dušan Silni doveo do potpune autokefalnosti. Ovaj jaki i uspješni monarh okrunio se na Uskrs 1346. u Skopju bizantskom, bugarskom i srpskom carskom krunom, čime je simbolički prikazao preuzimanje bizantske političke baštine i utemeljio srpsku zavjetnu misao. Sadržaj te zavjetne misli jest preuzimanje stare bizantske ambicije o ujedinjenju cijeloga Balkana u jednoj državi, jednoj naciji i jednoj crkvi.

U srpskoj inačici to je trebalo značiti ujedinjenje svih balkanskih Slavena u srpskoj državi, srpskoj naciji i Srpskoj nacionalnoj crkvi. Misao je velika i smjela i shvatljivo je da je zarobila maštu častohlepnog naroda, pogotovo ako je on najuže povezan s vjerom, kao što je to bez sumnje slučaj kod Srba. Nošeni tom mišlju, oslobodili su se u XIX. stoljeću turske vladavine uz pomoć ruske zaštite i dosljedno i energično vođene oslobodilačke politike i krenuli u XX. stoljeću u ostvarivanje svoje zavjetne misli. Balkanski ratovi i svjetski rat bili su etape njezina provođenja. Geopolitički su bili uvijek u boljoj poziciji nego Hrvati. Srednjobalkanski masiv postao je središtem njihove nacionalne naseobine, i kao takav postao rezervoar ljudstva koje je slano u granična područja i na obalu. Od nastanka nove Srbije početkom XIX. stoljeća, njezini susjedi bili su uzmičuće Osmansko Carsvo i konzervativna Austrija, od kojih su Srbi osjećali samo neznatan pritisak, to manji, jer prvi susjed u zadnjem stoljeću sve više uzmiče, a drugi je podijeljen, tako da se Srbija može pojaviti kao njihov baštinik.

Ideja o ujedinjavanju svih balkanskih Slavena u jednoj državi, jednoj naciji i jednoj vjeri nailazi i kod Bugara na jednaki otpor kao i kod Hrvata.

Prema svemu što je do sada izrečeno, postoji u Kraljevini Jugoslaviji konflikt dviju ideja, sukobljavanje različitih htijenja. Težnja Srba za ujedinjenjem svih balkanskih Slavena u srpstvu protiv snage otpora Hrvata, koja se, kovana u tisućljetnoj borbi, suprotstavlja uspješnim samopotvrđivanjem svim pokušajima odnarođivanja. Želimo li odvagnuti izgled krajnjega ishoda njihove borbe, moramo svakako uzeti u obzir sljedeće:

Kao prvo, Jugoslavija je tvorevina koja svoj nastanak treba zahvaliti događajima velikog rata od 1914. do 1918., koji se vodio pod devizom prava na samoodređenje naroda i za čijeg je trajanja predsjednik Wilson 9. srpnja 1917. napisao riječi: »Niti jedan narod ne može se staviti pod vladavinu pod kojom on ne želi živjeti«. Mišljenja smo da, čim Hrvati ustvrde da su oni svoj narod i da ne žele živjeti pod srpskom vladavinom, samo je pitanje vremena kada će nestati jedinstvo jugoslavenske države.

Kao drugo, tu je ponovno tužno pitanje geopolitičke konfiguracije južnoslavenskih zemalja. Mi smo se na početku ovoga poglavlja tim pitanjem bavili i naglasili da te nezaštićene i neobično teško održive strateške linije, dunav-

sko-dravska linija prema Panonskom prostoru i Alpskom masivu, jadranska obalna linija prema Apeninskom poluotoku i linija bosanske visoravni prema srednjem Balkanu, uvjetuju sudbinu hrvatskog naroda. Prve dvije od ovih linija preuzela je Jugoslavija, treća, linija bosanske visoravni, prema srednjem Balkanu, unutarnja je linija i stoga bespredmetna, jednako kao što je unutar Austro-Ugarske dunavsko-dravska linija bila unutarnja linija koja je za Hrvate postala strateški nesvrhovitom. Budući da u sadašnjem trenutku u Jugoslaviji vladaju isključivo Srbi, oni su osnivanjem nove države preuzeli sav teret i odgovornost za održavanje i obranu spomenute dvije linije. Čini se da oni, razmaženi povoljnim geopolitičkim položajem predratne Srbije, uopće nisu svijesni kakvo breme predstavlja država koju vode s te dvije linije. Čini se da su još manje mogli dokučiti da je apsolutna ludost tijestiti etnički element koji je vlasnik tla i prvi susjed na te dvije strateške linije, i tako izazivati podvajanja. To znači pozvati čuvara da uđe u savez s neprijateljem.

Čini nam se da je ovo odlučujući trenutak koji stvara nepovoljne odnose između Srba i Hrvata. Po našem uvjerenju već sjedinjena snaga Hrvata i Srba morala bi se krajnje napregnuti da očuva te dvije strateške linije, no tu zadaću bit će nemoguće izvršiti, s obzirom da Hrvati i Srbi nisu jedinstveni, a pogotovo ako Hrvati budu prisiljeni tražiti pomoć u drugih protiv Srba. Ovaj trenutak, koji je trajan, odlučuje po našem mišljenju na štetu Srba, koji ni u kojem slučaju ne smiju računati s tim da će Hrvate moći pokoriti.

Ovdje treba spomenuti još jedan moment geopolitičke naravi, iako on nije posve politički nego je protkan kulturno-političkim momentima. To je pitanje suprotnosti Orijenta i Zapada. Sredinom Jugoslavije prolazi linija koja već dva tisućljeća oštro razdvaja Zapad od Istoka. Još za vrijeme careva Honorija i Arkadija, kada je Rimsko Carstvo bilo podijeljeno na dva dijela, Istočno i Zapadno, ušla je rimska Dalmacija, koja je dopirala do prirodne granice Drine a obuhvaćala današnju Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, u Partes Occidentis, dok je sve s onu stranu ove linije, kao Moesia inferior, činilo Partes Orientis.

Treba zaključiti da ta diobena linija postoji i danas, tvoreći duboki razlog razdora između Srba i Hrvata, iako samo iznutra siječe Jugoslaviju. Srbi su orijentalci, a Hrvati su svijesni zapadnjaci. U čitavoj svojoj povijesti Hrvati su u svakom kritičnom trenutku izabirali Zapad. Kada je u IX. stoljeću hrvatski knez Sedeslav zbog političkog oportunizma priznao bizantsku zaštitu, izgubio je ubrzo prijestolje i život. Naslijedio ga je Branimir, uvjereni pristaša pape i Zapada. Srbi su pristaše orijentalne Crkve, Hrvati zapadne (katoličke) Crkve. Kada su se nakon Mohača pojavila dva pretendenta na prijestolje u Hrvatskoj, Ivan Zapolja, vazal Osmanlija, koji je predstavljao istočnu orijentaciju, i Ferdinand Habsburški, potonji je odnio laku pobjedu u Hrvatskoj, po našem mišljenju najviše zbog toga što je predstavljao zapadnu orijentaciju.

Kako sudbonosno i odlučujuće djeluje ova linija, najbolje je vidljivo po tome što orijentalna sila nije trajno mogla kročiti preko diobene linije. Kada je Bizant, pod dinastijom Komnena, poduzeo prodor prema sjeverozapadu, to je bilo za samo nekoliko desetljeća; morao je vrlo brzo uzmaknuti kao zastupnik orijentalizma. Osmanlijska sila mogla se nešto dulje zadržati preko ove linije, zahvaljujući prilikama u Bosni, gdje je vladajuća feudalna klasa prešla na islam.

Ali i Austrija je potpisala vlastitu smrtnu presudu kad je došla na geopolitičku granicu te linije, na Drinu, odakle nije mogla dalje napredovati.

(Završetak u sljedećem svesku)

*Preveli s njemačkog
Mile Maslač i Tatjana Cvetnić*

Ivo Pilar

VIKTOR VIDA

UZ 80. GODIŠNJICU ROĐENJA

Evo pjesnika koji nam je došao iz daleke tudine, kao nešto pomalo tajnovito i izazovno, kojega bi trebalo uklopiti u hrvatsku poeziju, naći mu mjesto koje mu pripada i odnositi se ubuduće prema njemu kao prema svakom drugom hrvatskom pjesniku. Trebalo bi to postići jer on je zaista naš, hrvatski, ali mi se čini kao da nam neprestano izmiče, otima se, i nikako da ga posve udomaćimo, da ga prestanemo gledati kao nešto posebno, gotovo egzotično. I bojim se da će to tako s njim još dugo potrajati, unatoč svim našim nastojanjima da ga privučemo k sebi i da se priviknemo na njega. Ostat će nam pomalo čudan i dalek stoga što je odista neobičan po mnogome. Prošao je neobičnu i tešku životnu sudbinu i ostavio nam je isto tako za nas neobično pjesničko djelo, koje nema izrazitije sličnosti ni s jednim od hrvatskih pjesnika njegova vremena. Dakle, po svemu je poseban, a izuzetno je vrijedan i nije nikakvo čudo da nas toliko izaziva i da nastojimo ponešto reći o njemu i približiti mu se. Međutim, ozbiljna je teškoća, pored ostaloga, i u tome što je njegovo djelo postojalo i živjelo izvan redovita tijeka hrvatske književnosti, a i nastalo je izvan njega, pa nije ni kritički ni čitalački bilo dovoljno provjeravano. Ali isto tako nije bilo ni posve nepoznato niti kritički zapostavljeno, kao što neki znaju reći. Unatoč svim zaprekama i teškoćama, za Vidu smo ipak znali i o njemu se govorilo kao o značajnu pjesniku. Njegovi se stihovi još 1966. pojavljuju u Mihalić-Pupačić-Šoljanovoj *Antologiji hrvatske poezije dvadesetog stoljeća*. Izišla su u Zagrebu dva izbora njegovih pjesama (1971. i 1982.) s opširnim predgovorima, a 1971. dobar esej o njemu Danila Čovića u »Republici«, ilustriran s deset pjesama. I u svim tim radovima o njemu je bilo dosta toga rečeno, s čitavim nizom dobrih i zanimljivih sudova i podataka. Čini mi se da je naročito dobro i lucidno o njemu pisao pokojni Marijan Matković, u biblioteci »Pet stoljeća hrvatske književnosti« (1982.).

Na Vidino ime naišao sam prvi put još kao gimnazijalac, za vrijeme drugoga svjetskog rata, u glasovitoj čitanci Mate Ujevića *Plodovi srca i uma*, koja je tiskana 1941. Tu se nalazi Vidina pjesma *Majke, oblaci, jeleni...* koja

je po sažetosti izraza bila dosta neobična i znatno se razlikovala od drugih pjesama u toj knjizi. Bilješka o pjesniku iznosila je samo četiri retka i navodim je u cjelini: »Vida Viktor (rođen 2. X. 1913. u Kotoru). Autor dvadesetak pjesama i nekoliko feljtona. Jedini u mladoj generaciji slijedi 'gričansku školu' imajući svoja naročita zapažanja i stilske osobine. Preveo izvrsno pjesme nekih talijanskih pjesnika. Prikazuje u talijanskim književnim revijama suvremene hrvatske pisce«. Vida je dakle tada imao objavljenih svega dvadesetak pjesama i bio je jedini od novijih pjesnika u toj čitanci, koji još nije imao tiskanu zbirku. Pa ipak je bio uzet u obzir, što će reći da ga je i tako mali broj pjesama predstavljao kao talentirana pjesnika.

Poslije toga dugo o Vidi nisam čuo ništa i tek pedesetih godina, kad smo izdavali »Krugove«, čulo se ponešto o njemu, da je vani objavio neke zanimljive zbirke, ali ništa od toga nije dolazilo do nas. Tek negdje oko 1956. naišao sam u našoj knjižnici na Fakultetu na Trograničevu antologiju hrvatske poezije (Rim, 1953.) i tu sam pročitao četiri Vidine pjesme (*Arkada*, *Elegija*, *Ex voto*, *Staklena spirala*) koje su mi se veoma dopale. I već tu sam vidio da je to zaista pjesnik visoke vrijednosti. Onda mi je par godina kasnije čudnim putovima došla pod ruku antologija Vinka Nikolića *Pod tuđim nebom* (1957.). Tu je bilo desetak Vidinih pjesama te sam ga mogao još bolje upoznati. Poslije toga čulo se za njegovu tragičnu smrt (1960.), a stizale su i neke osobe iz Buenos Airesa koje su ga tamo poznavale i koje su ponešto pričale o njemu. I sve je to bilo tako, isprekidano i fragmentarno, do 1971. kad je pokojni Mirko Rogošić objavio Vidine izabrane pjesme pod naslovom *Otrovane lokve*. I tek tada smo mogli dobro sagledati tko je Viktor Vida i kolika je njegova vrijednost.

Vida je u domovini, do odlaska u Italiju 1942. objavio svega oko 30 pjesama, rasutih po časopisima, te nešto proznih sastava, što znači da je pisao vrlo malo, i slovio je više kao ljubitelj književnosti nego kao njen stvaralac. Živio je pomalo boemski i družio se pretežno s piscima koji su bili i dvadeset godina stariji od njega. Bili su to uglavnom nekadašnji Matoševi učenici, Gričani: Wiesner, Ujević, Nikica Polić, pa nešto mlađi od njih Alfirević, Vj. Majer i drugi. Kao što znamo, Gričani su bili ljubitelji skladne forme i strogih, zatvorenih oblika u poeziji, prije svega soneta, i mora da je upravo to Vidu privlačilo k njima, jer je i sam bio izraziti estetski duh i veliki poklonik čiste ljepote i skladna izraza. Zbog svega toga, čini se, on je imao veliku sklonost i veliko poštovanje prema Matoševoj baštini. Čuli smo kako Mate Ujević kaže da se Vida povodio za Gričanima, a i M. Matković ističe utjecaj Ljube Wiesnera na njega. No čini mi se da se to može samo donekle prihvatiti, jer s Wiesnerom i Gričanima povezuju ga samo dva soneta i još dvije tri pjesme što ih je napisao u to doba. On je možda bio blizak Gričanima po nekim duševnim sklonostima, kao što su idiličnost i osamljenost, a izražajno je bio prilično daleko od njih, i s vremenom će bivati sve dalji i samostalniji. U tuđini će gotovo posve zaboraviti na izražajne osobitosti svojih nekadašnjih pjesničkih drugova i tek tu i tamo poteći će iz njegova

pera pokoja kitica koja će nas podsjetiti na *Hrvatsku mladu liriku* i Matoševu školu.

Ali bili su to Vidini počeci, traženje pravog puta, i to traženje će potrajati cijelo prvo desetljeće njegova rada, od 1932. do 1942. Onda će nastupiti prilično duga šutnja, gotovo sve do njegova dolaska u Argentinu 1948. A posljednje desetljeće njegova života i rada (1950.–1960.) bilo je vrlo plodno, kao da su se u pjesniku otvorili tajanstveni izvori, koji su sve dotad pritajeno u njemu živjeli, čekajući svoj pravi čas. Tada je objavio dvije zbirke pjesama u kojima je došao do izražaja onaj pravi, samosvojni Vida, izuzetan i po mnogo čemu nov, drugačiji nego se ranije pokazivao. Pojavio se neki »drugi Vida« što ga je Marin Franičević naslućivao 1940. kad je pisao o njemu, vjerujući da se taj Vida jednog dana mora pokazati. I sad se postavlja pitanje: što je to uvjetovalo takvu preobrazbu i u čemu se sastoji taj novi Vida? Čini mi se da je to vrlo bitno pitanje povezano s ovim pjesnikom i trebalo bi bar nešto o tome reći.

Marijan Matković je u svom predgovoru na jednome mjestu izrazio mišljenje da Vida vjerojatno nikad ne bi bio ostvario takvo pjesničko djelo, da se nije našao u progonstvu i u tuđini. Mislim da je to vrlo blizu istini, jer ga je zla kob naprosto prodrmala i navela ga da se sabere u sebi i da se nađe. Dok tuđina gotovo redovito na pjesnike djeluje porazno jer ostanu bez svih bitnih izvora na kojima se napajaju da bi mogli stvarati: udaljeni su od rodnog jezika, od sredine u kojoj su formirani i od književnog života koji igra veliku ulogu u stvaranju i razvoju svakog pisca. S Vidom se međutim dogodilo protivno. Tuđina mu je pomogla da se iskažu i ostvare sve njegove stvaralačke mogućnosti.

A da je u tome uspio, treba prije svega zahvaliti njegovoj jakoj individualnosti, nedvojbenu pjesničkom talentu i vrlo solidnoj književnoj naobrazbi. Bio je učeni pjesnik, znalac, koji gotovo ništa nije prepuštao slučaju, ali njegovo književno znanje i zanat uvijek su bili vođeni unutrašnjim žarom i osjećanjem. On je učio od drugih pjesnika i pjesničkih škola, ali je sve to ulagao u svoj doživljajni svijet i koristio na svoj način. Ništa nije preuzimao epigonski niti je dopustio da tuđi utjecaji nadvladavaju njegov osobni ton. Zbog toga je on u tuđini uspio naučiti mnogo od stranih pjesnika i od svega toga stvoriti svoj vlastiti izraz, kakav je odgovarao svijetu što ga je nosio u sebi. A nosio je svoju Boku, more, primorski krajolik, djetinjstvo, rodni dom i rodnu zemlju. Pratilo ga je i osjećanje smrti i prolaznosti, kao što se neprestano mučio pitanjima ljudske sudbine i Božje opstojnosti. Sve se to u tuđini još intenzivnije uzburkalo u njemu. U prognaničkim jadima on se obilato hranio slikama svoje mladosti i svog zavičaja. Kako je bio pravi pjesnik, kojemu je bilo prije svega do ljepote i skladnosti pjesme, on nije u stranom svijetu podlegao bolećivoj i deklarativnoj čežnji za domovinom. A kad je u pjesmama iskazivao svoju prognaničku patnju (a patio je duboko), iskazivao ju je na visok i dostojanstven način, odmjereno i suzdržano pa zbog toga i snažno i dojmljivo.

Kao što je rečeno, u domovini je pisao malo i ostajao je uglavnom u okvirima domaće poezije. Ali kako je studirao talijanski jezik i književnost, on se vrlo rano upoznao s modernom talijanskom poezijom, zapravo s hermetizmom, koji je tada prevladavao u Italiji. No čini se da je najjače bio vezan uz Ungarettija. Tako je malo po malo počeo usvajati neke elemente hermetizma, prije svega sažetost, ogoljenost izraza i slikovitost. To se vrlo jasno vidi već u spomenutoj pjesmi *Majke, oblaci, jeleni...* koja je nastala 1941. Tu kao da je zacrtan put kojim će se dalje kretati, i ne znajući za sudbinu koja ga čeka i koja će ga okrutno baciti od nemila do nedraga.

Poput Ungarettija, Vida mnoge svoje pjesme gradi od ogoljenih slika i sažetih misli koje se nižu prividno nepovezano, da bi se na kraju sve stopilo u veoma skladnu cjelinu. Kad bismo bolje pogledali jednu Vidinu i jednu Ungarettijevu pjesmu, recimo, Vidinu *Otrovane lokve* i Ungarettijevu *Pietà* (a jedna i druga zauzimaju istaknuto mjesto u djelima svojih autora), vrlo lako bismo uočili veliku sličnost u postupku i kompoziciji, iako je sve ostalo u tim pjesmama različito.

Vida se u stranom svijetu našao u tuđim jezicima pa tako i u tuđim poezijama, prije svega talijanskoj i španjolskoj. Tako se postupno posve srodio s izražajnim osobinama talijanskih i španjolskih pjesnika, a prilično se odalečio od one književne klime u kakvoj je živio u Zagrebu. Kao radoznao duh, on je pomnivo pratio talijansku književnost dok je boravio u Italiji i onda španjolsku u Buenos Airesu. Čak je nekoliko pjesama napisao na talijanskom i na španjolskom. Vida izrijeком spominje španjolske pjesnike koji su ga posebno privlačili: Jiménez, Pedra Salinas, Luisa Cernudu. Ističe kao svoju posebnu sreću što je mogao Calderóna čitati u originalu. A i Calderón je bio veliki esteta, barokni vještak, čarobnjak jezika i suptilne slikovitosti. A sve je to Vidi posve odgovaralo.

Kako je u prvih petnaestak godina svoga književnog rada pisao vrlo malo, mora da je u tom razdoblju mnogo čitao i mnogo razmišljao, gomilajući u sebi zamisli i iskustva koja bi se jednog dana morala oživotvoriti. I taj dan je došao kad je vidio da mu nema povratka u domovinu i da će u tuđini ostati kao duhovni samotar, kako bi on sam rekao. Teško je sada nagađati o pravom njegovu duševnom stanju u to za njega teško doba, ali je činjenica da je u Argentini iz njega provalilo sve ono što se godinama taložilo u njemu te je počeo ustrajno pisati, iz dana u dan, kao da mu se žuri staviti na papir cijelo svoje unutrašnje bogatstvo. Možda je do toga došlo zato što je bio spoznao da je konačno, nakon tolikih priprema, pronašao svoju pravu riječ i pravi glas, s pomoću kojega će se na dostojan način iskazati; a možda je djelovalo i to što je uvidio da mu je još jedino poezija preostala, kao konačno pribježište i duhovna utjeha, te se sav predao čitanju i pisanju stihova. Bilo je u tome stvaranju vjerojatno i stanovite grozničavosti, ali ona na Vidinim pjesmama nije vidljiva zato što je pri stvaranju u njega uvijek bio najjači njegov estetski osjećaj i smisao za gradnju pjesme. Unatoč svim unutarnjim porivima, on je uvijek na miran način znao odvagati svaku riječ. Taj smisao za veliku

odmjerenost vidljiv je u gotovo svakoj njegovoj pjesmi i malo je naših pjesnika u kojih ćemo pronaći takvu smirenost i takvu jasnu čistoću kakvu je Vida znao postići. A to je artistska čistoća ispod koje neprestano struji neka prigušena, neutješna bol, bol čovjeka koji se izgubio negdje na putovima života.

A sve je to kazano u posebnu izrazu što ga je Vida stvorio više na temelju talijanske i španjolske nego na temelju hrvatske poezije i zato mu u hrvatskoj poeziji nema nikoga sličnog. Ali treba naglasiti da taj Vidin izraz ni po čemu ne djeluje kao nešto tuđe. Naprosto ćemo tu vidjeti mediteranskog Vidu, koji svoje domaće, hrvatske bolove kazuje svojim jezikom što ga je znalački znao obogatiti stranim iskustvima. I kad ga čitamo, posvuda osjećamo da je to naša riječ i naš glas koji govori o našem životu i našem podneblju. A mnogo puta nam se učini, dok čitamo ove smirene i nadahnute stihove, kao da je pjesnikovu ruku vodila neka tajanstvena, božanska snaga, toliko je čistoće i finoće i blagosti u njima. I čini nam se kao da je tu sve oprano, probrano, pročišćeno, sve puno ovozemaljskih slika i odraza vječnosti; zemaljsko zelenilo i plavet nebeska, trnovit put i beskraj u daljini. Ljudska patnja pretvorena u blaženi mir i ljepotu.

I neka mu je hvala što nam je podario tako izuzetno pjesničko djelo!

Nikola Milićević

UZ PJESMU *DODIR* ZVONKA MILKOVIĆA

*Trešnja opet cvijeta, te me gane.
Sklopim oči kraj spuštene grane:
Ona mi po licu, čelu prolazi —
S trena na tren, tih kad vjetar dolazi.
Ko da ruka val bjeline ljujla.
Cvijetan miris prirode se šulja.
Zašto čekam, ne mičem se s mjesta?
(Zelen brijeg... s daleka škripi cesta)
O, kako sam presretan, presretan —
I kako sam nesretan, nesretan!*

(Zvonko Milković: *Dodir*)

Priroda i čovjek u zajedništvu su već na samom početku. Pojavljuje se veza: osjećati, biti. Prostor silazi i postaje ljudski, oblikovan našom nutrinom. I vrijeme se ukida, dotiče nas vječnost. Objava prirode poučava: bilo je već tako... i bit će... i tome nema kraja.

Pjesnička riječ postaje naše osvježenje: opet cvjeta trešnja i opet osjećamo život zemljom nadahnut. Taj »opet« istrgnuti je trenutak iz rijeke vječnosti. Teče ta široka rijeka, život se obnavlja, ali svijestan ga je jedino čovjek, najprolazniji među prolaznima. On se stapa s kozmosom, ne razlikuje se više od njega i nije ništa drugo do granice prema životu, indiferentnost utkana u veličanstvo prirode i rasta, utkana u veličanstvo beskraja, ali s neizmjerim moćima i bolnom osjećajnošću. »Trešnja opet cvjeta, te me gane« — kaže Zvonko Milković. Zatvorenih očiju, bezglasan i bez kretnji, u potpunom je predavanju objavi prirode.

Spuštena grana, spomenuta u drugom stihu, ne znači pad, ne asocira težnju prema ne-životu, nego označuje želju za sjedinjenjem. Grana, taj veliki hijeroglif što znači život, ta velika tajna što znači rast, postaje ovdje mitski, mimički znak. U njoj je, kao i u zemlji, tajna aktivističke imaginacije. U dodiru s rascvalom granom, tim simbolom neprestana obnavljanja, ima nečega što tišti, ali ono i tješi. Pjesnik je svijestan da ništa ne ovisi o pojedincu, nego o velikoj rijeci prirode i života. I tako — ne preostaje mu

ništa drugo nego potpuno predavanje sebe odnosu do pasivnosti, do nepokretna opstanaka.

Pjesnik ne prenosi svoja osjećanja na prirodu. Osjetljiv je, prisustvuje velikim njenim činima, obnovi života gdje sva bića vrše pokrete, jedino on, čovjek, miruje. U njemu, u nama najprolaznijima, jest i tragedija bitka, jer posjedujemo i svijest o postojanju, jer znamo za svoju prolaznost.

Pjesnikovo uranjanje u valove života nastavlja se i dalje. Rascvala grana mu »po licu, čelu prolazi — S trena na tren, tih kad vjetar dolazi«. Pjesnik, dakle, želi dodire sa životom, licem mu je okrenut i pasivnost njegova ne znači bijeg. U veoma uspjelim poetskim konjunkcijama, hipotaksom, opkoračenjem i aliteracijom, dočaran je ritam gibanja, ritam polaganog, mirnog kretanja. Tu je i tihi vjetar i ne remeti taj tijek. Taj lahor nasmijan, taj cvjetni vjetar, poput grane veliki je hijeroglif, a znači kreativnost i rast. Na jednom drugom mjestu Zvonko Milković kaže:

Struji vjetar cvjetni,
Bruji vjetar cvjetni —
U romonu je rast.

(*Jabuka u cvatu*)

Cvjetni vjetar povezuje beskraj. U pjesmi *Dodir* njegova je kreativnost vidljiva. Vjetar je tu poticaj kretanju. Od njegova dolaženja (i personifikacija pojačava njegovu osobitost), pomiču se grane, ritam života postaje brži. Vjetar ovdje jest poticaj kretanju, ali ne i urnebesnoj i olujnoj dinamici. On je tih i blag i njegovi dodiri ne remete mirno proticanje i disanje; on izaziva samo dublji uzdah. I ruka je tu koja također pokreće. (*Ko da ruka val bjeline ljulja.*) — Čija ruka? Božanska? Ruka prirode? Ruka žene? — Ne zna se točno. Tajanstvena je. Zbog pjesnikove bliskosti s prirodom i želje za stapanjem s njom, rekli bismo: ruka prirode. Mogli bismo također reći: božanska ruka. Za to ima niz potvrda. U pjesmi *Molba da budem dobar sin* prvi stih glasi: »Daj, Gospode, da i ja budem dobar sin!« U *Zahvali* On stoji kraj njega. Pjesnik pjeva i o »razapetom« koji je sudac nad svima nama. No, to nije sve! Već od davnine prastari bozi sjede tu uz nas i »minula dižu se vremena« (*Ivanjska noć*). Pjesma *Ljeto* završava stihovima:

Mi znamo, da sad duboko u lozi
Bog ovog trsja kroči u sparini:
Dah rose drhti mu na bosoj nozi.
Dok lišće šušti nemirno po glini.

Kršćanski sadržaj kao da je skliznuo u svjetovni: vjeruje se u živog Boga. Duh Božji koji je nekada u toj vjeri stvorio prvi svijet, dalje stvara drugi. U Milkovića se kršćanska pobožnost miješa s panteizmom. »Kao da« postaje »jest«. Božanstvo se preobražava i opredmećuje. Postoji Netko, postoji naš tihi »šutljivi pratilac«, neko drugo tijelo uz nas:

Jedan drugi život neznano se lije,
Neko drugo tijelo, kad želim otići,

Ono znade prije mene k šumi stići.

(*Novi put*)

U toj pobožnosti ima dirljive nježnosti. U pjesnikovim tihim prolaženjima, u njegovim samotnim časovima, taj pratilac mu je prijatelj i drug:

Mi smo zajedno išli po putu što vodi
preko brda, u sumraku lutasmo poljima,
i jutrom rano, dok još drugi spavahu,
slušasmo rosna zvona i šapat vjetra.
Zato su tvoji ovi stihovi.

(Posveta iz zbirke *Pjesme*, 1914.)

U razgovoru pjesnik je jednom rekao:¹ »Pitali su me, vjerujem li da postoji drugi život. Mi to ne možemo znati, ali imamo osjećaj koji slijedimo.« Ne razum, nego osjećaj je ono što vodi pjesnika u veliko tajanstvo prirode. Rekli bismo, dakle, da ona ruka iz petog stiha pjesme *Dodir*, koja ljulja val bjeline, ruka je prirode, »prastarih božanstava«. U konstelaciji pjesme to bi nam najviše odgovaralo. Tek bismo nakon svega pomislili: to je ruka žene. A upravo jest tako: »Bilo je proljeće«, pričao je pjesnik. »Sam sam hodao po bregima. Sve je bilo u cvatu. Ružičasta grana dodirivala mi je lice i činilo mi se kao da je neka ženska ruka ljulja«².

Ta ruka je utjelovljenje pjesnikove čežnje za ljubavlju. Obezgraničena je. Ne pripada samo jednom razdoblju. Ta ljubav je pradávná ali i buduća. Djedovska je koliko i individualna. Ona je i nešto drugo no ljubav sama, nešto što sve nadmašuje, što kreće s onu stranu, nešto što u samom srcu postaje nad-srce, postaje — *Pjesma*:

Tebi koja si uvijek bila u pokliku jutra,
te mi slutnja veli, da smo u vječnom trajanju
zajedno već bili i da smo se, tražeći, opet
našli u ovome životu, da zauvijek tako ostanemo,
usrećeni. Jer velika bješe čežnja, i ti si moja pjesma!

(*Ljubavi mojoj*, posveta iz zbirke *Pobožni časovi*)

Priroda, žena, ljubav — ovdje su nedjeljiva cjelina. Tajanstvena je kao život. Ona je život sam. U tom životu moguća su mirna proticanja. Već citirani stih »Ko da ruka val bjeline ljulja« sugerira i taj ritam polaganog disanja. Tu se pomiču polako i nježno bokori rascvale grane. I sklop zvukova u tom osjetilnom redu ne smije poremetiti taj ritam.

Fonostilematska pojava u riječi »K'o« također služi tom cilju. Samo jedan dodan glas (a) poremetio bi to mirno gibanje. A proticanju nema kraja. To potvrđuju i sljedeći stihovi: »Cvjetan miris prirode se šulja«. Kao da postoji samo taj cvjetni miris i mir. Opet se razvezuje biser iznad lica dana i postaje cvjetni san, zastor tišine i slutnja. Onomatopeičnost ovog stiha čini sklad sa

1 Intervju s pjesnikom 2. XII. 1972. Snimak s magnetofonske vrpce.

2 Ibid.

zavjesom tišine. Čak i spoticanje o jednu riječ (*šulja*), koja je ovdje zbog ritmičke ovisnosti o glagolu »ljulja« iz prethodnog stiha, ima zbog toga opravdanje. Zamjerice ipak postoje: kada priroda diše punim plućima, njen dah i njeni mirisi se ne šuljaju, ona je cijela jedan veliki dah.

Pjesnik stoji u tom svijetu do čuđenja zanesen i pita se: »Zašto čekam, ne mičem se s mjesta?« Možda zbog slutnje neobjašnjive:

Proljeće i slutnja.

Sam.

Samo ptice i tišina.

(*Slutnja u nježnom srcu*)

U pjesnikovu pitanju ima i resignacije i on ne daje odgovor. Radije mu diskretno daje posebnu nijansu: dah i svoju bol.

Stihom: »Zeleni brijeg... s daleka škripi cesta« data je mirna prostornost, širok prostor. Prvi dio stiha djeluje poput nabačene palete, kao nagovijest bez čvršćih kontura. Tome pridonose i zgrade. Već ranije spomenuti val bjeline ističe se još na kontrastnoj pozadini. Dvije su boje samo spomenute, bijela i zelena, ali dovoljne su za koloristički efekt. Zvuk koji dolazi izdaleka ne remeti tu mirnu prostornost. *Boje žive, a zvukovi tonu* naslov je jedne pjesme ovog pjesnika i te riječi, karakteristične za njegovo pjesništvo, i ovdje nalaze svoju potvrdu.

Pejzaž je uznemirio čovjeka i pojavljuje se kao doživljaj određena duševnog stanja. Prvi stih još ništa ne govori o »kvaliteti« osjećaja. Pa, čak što više, i sljedeći stihovi to ne otkrivaju. Tek stih-pitanje »Zašto čekam, ne mičem se s mjesta?« slutnja je i nagovijest onoga što se zbiva u pjesnikovoj duši. Zadnjim stihovima autor će tek priznati sebi i nama u dubokom uzdahu, u prigušenom jecaju, ne mogavši više pritajiti bujicu emocija, što se s njim dogodilo i što se događa.

Srce pjesnikovo stapa se s bilom zemlje; oni su u zajedništvu, a ipak čovjek posjeduje nešto što priroda ne poznaje: razum i osjećaj. Priroda je beščutna, a pjesnikova duša obuzeta osjećajima što prate čovjeka neprestano. On je u disekvilibriju s univerzumom i sa samim sobom. U proljeće kada priroda postaje zanosni kliktaž, čovjeka razdiru suprotnosti: ljepota i bol, i usamljenost koja je njemu utočište i patnja. Prema Heideggeru to je »zapadanje bespomoćnosti u sanjarenje«. Samoća ima svoje korijene u duši sanjara, a sanjarija je prvotni mir, istinsko odmorište i blagost življenja.

Zvonko Milković veliki je sanjar. Njemu su dobro znane samotne tišine i tugaljivost osame. U tim samotnim trenucima pod ruku idu radost i bol. I tako, kroz bisere patnje, dijamante izrasle iz koprene strpljive patnje i malih radosti, nastaje nova stvarnost: pjesma. Pjesniku su dobro znani ti putovi:

I ulazim u skrite suprotnosti:

Tako prolazim. Sam. Sudbino, oprosti!

Od boli je načinjen oblik: pjesma. Prihvatimo je, jer nije daleko od radosti. I beskrajno nas poučava. Pjesnik riječima oživljuje čitava putovanja kroz

predio srca i stvari, a njegovo djelo čini vječnim ono što je manje prolazno od nas samih. Mi, najprolazniji od svih, svijesni smo tog položaja i zbog toga pjesnikove riječi su i naše:

O, kako sam presretan, presretan —
I kako sam nesretan, nesretan!

Daktilske rime u ovim stihovima, za razliku od ostalih, trohejskih, kao da sugeriraju još više pjesnikovo stanje, a podvlače ga ponavljanje, aliteracija i epifora.

Krug se zatvorio. Pjesma je završena.

Ljepota ove pjesme, uz viziju svijeta, i u nekim je osobinama izraza, posebno u ritmu. Pjesnik je u se zatvorena šutnja, bol je prigušena i zanosi ljepotom tek su uzdasi. Zbog svega toga pjesniku je bilo stalo da ostvari mirno lirsko kazivanje. Izbor stihova pridonio je tom polaganom ritmu.

Statistički proračuni riječi zvuče grubo kada se radi o pjesmi, a ipak mogu biti zanimljivi. U pjesmi *Dodir* slijed je stihova, s obzirom na broj slogova, ovakav: 10, 10, 11, 12; 10, 10, 11, 12. Uz pravilne rime ovaj slijed potpomaže ritam: lelujavost i izmjeničnost. Uspješno je dočaran i ritam disanja. Taj sklad nije poremećen ni u 3. i 4. stihu primjenom hipotakse i opkoračenja. Mogli bismo uporabu spomenutih sredstava protumačiti kao dublji uzdah koji se na kraju tek pretvara u jecaj.

Pjesnik je i sam jednom rekao: »Prava pjesma je kao uzdah. Običan čovjek samo uzdahne: Bože moj! Bože moj! i to je pjesma!«³

U pjesmi *Dodir* mirna prostornost ostvarena je i vremenskom ravnicom. Tu nema sukcesivnosti zbivanja, svi glagoli su u prezentu. Riječ je o impresionističkom doživljaju svijeta koji se i inače odlikuje statičnošću, vrstom stajanje, ukočene vječnosti. Tako se razmišljanja o putovanjima kroz predio srca i stvari bliže kraju. Treba li napomenuti da se pjesnički svijet Zvonka Milkovića sastoji od naoko sitnih, običnih stvari, ali takvih koje pokreću svjetove?

Ako pjesma *Dodir* i nije najbolje ostvarenje ovog pjesnika, ona je karakteristična. Jednostavan u izrazu, skromnog vokabulara, pjesnik je melodičnošću, muzikalnošću stihova, »rimama kao da iz teksta govore«⁴ uspio oživjeti svoj svijet. Pjesmu treba graditi na detalju, nijansi, slici, glazbi — pjesnikove su riječi⁵.

Ljudskom blagošću, mekoćom duše, pjesnik Zvonko Milković pjeva istine o svojim (i našim) trajanjima pored prolaznosti. Putovima kojim one prolaze, poput valova na jezeru, dotiču svojim glasom suprotne obale i »oploduju ushite priklonjenih«.

Miroslava Tušek-Šimunković

3 Razgovor s pjesnikom 1. III. 1972.

4 Ibid.

5 Ibid.

KAPITALNO DJELO HRVATSKE KULTURE

UZ TREĆI SVEZAK HRVATSKOG BIOGRAFSKOG LEKSIKONA

Točno prije deset godina *Hrvatski biografski leksikon* započeo je svoj »hod po mukama«. Podsjetimo se: 20. siječnja 1984. u Smaragdnoj dvorani hotela Esplanade predstavljen je njegov prvi svezak koji je, odmah nakon izlaska, izazvao burne reakcije u hrvatskoj kulturnoj i (još više) političkoj javnosti. Promociji su prethodile gotovo desetogodišnje pripreme koje su obuhvatile uobičajene operacije: utvrđivanje kriterija uvrštavanja, izrada abecedarija, formiranje ekipe urednika (prvi glavni urednik bio je dr. Nikica Kolumbić) i suradnika, raspodjela poslova, sistematizacija podataka, leksikografsko uobličavanje i sl. Sam projekt izrade *Hrvatskog biografskog leksikona* inicirao je, a tko bi drugi nego Miroslav Krleža, i to još 1973. godine. Zamišljeni posao bio je po svom opsegu i ambicioznosti doista pionirski, bez obzira što je hrvatska biografska tradicija vrlo duga i plodna: da ne idemo do starih kronika i Marulića, valja samo spomenuti Kukuljevićev biografski priručnik *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova* (1886.), Grlovićev *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća* (1898.–1900.), Deželićev *Hrvatski biografski godišnjak* (1905.–1906.) te veliki leksikon *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925* (1925.).

Danas se, dakako, mučno prisjećati duhovne klime i političkog okruženja u vrijeme izlaska prvog sveska HBL–a. To je vrijeme »crnih lista«, nametnutih kolektivnih frustracija, vrijeme u kojem razne »ideološke komisije«, partijski cenzori i ideološki tutori rade punom parom. Sama činjenica da su se u jednom leksikonu mogle naći i biografije »negativnih ličnosti« (npr. »pod A« jedan Artuković ili »pod B« Mile Budak), da su se uz bezbrojne partijske »političke radnike«, komesare i narodne heroje našli i politički neistomišljenici te crkveni pisci i velikodostojnici, pokrenula je takvu seriju napada, objeda i potvora da je čak prijetilo i obustavljanje čitavog projekta. Fitolj je potpalio Goran Babić, a njegova arogantna polemika i napadi na urednika HBL–a Aleksandra Stipčevića u *Oku* (travanj–svibanj 1984.) ostaju žalosno svjedočanstvo ideološkog sljepila i funkcioniranja mehanizma političkog po-

gromaštva. Uglavnom, vjerojatno niti o jednoj hrvatskoj knjizi koja je izašla poslije drugoga svjetskog rata nije održano toliko partijskih sastanaka i okruglih stolova po komitetima niti je »upriličeno« toliko forumskih analiza kao upravo o prvom svesku HBL-a.

Sve je to, dakako, moralo ostaviti bolne tragove i utjecati na atmosferu u kojoj se pripremao drugi svezak. On je izašao iz tiska tek 1989. godine. Ovoga su puta negativne političke reakcije izostale, a i odjek u javnosti bio je razmjerno slab.

Treći svezak HBL-a, koji obuhvaća slova C–Đ, potpisuje novi, treći glavni urednik, dr. Trpimir Macan. Na 779 stranica predstavljeno je više od 1500 biografija što pojedinaca, što obitelji i plemićkih loza. Od poznatijih imena iz različitih područja društvenog, znanstvenog i kulturnog života u ovom svesku naći ćemo biografije Marka Antuna de Dominisa, Marina Držića, Franje Dugana st., Bele Čikoša Sesije, Jurja Dobrile, Dimitrije Demetera, Dragutina Domjanića, Vladana Desnice i dr. Tu su i naši brojni ugledni suvremenici: Savka Dabčević-Kučar, Vladimir i Zvonimir Devidé, Arsen Dedić, Natko Deyčić, Ante Čičin Šain i dr. Predstavljene su i poznate obitelji: Držić, Deželić, Čikulin, Dragišić, Drašković, Đurđević, Domjanić, Divnić, Drenovački... U skladu s ranije zamišljenom koncepcijom, u HBL su ušli i Hrvati iz dijaspore te osobe koje nisu rođene u Hrvatskoj i nisu Hrvati, ali su u Hrvatskoj živjele ili su na neki drugi način povezane s hrvatskim kulturnim prostorom. Naći ćemo ovdje i poznate i nepoznate; otrgnuta su od zaborava brojna imena. Kako reče na promociji T. Macan, glavni urednik HBL-a, ima u ovom leksikonu i »veličine malenih i slabosti velikih« pa ovo djelo predstavlja u pravom smislu riječi presjek hrvatskoga kulturnog, političkog, znanstvenog i gospodarskog života u njegovoj povijesnoj vertikali.

Vremenski razmak u izlasku između drugog i trećeg sveska nešto je manji nego između prvog i drugog (4:6 godina), ali poslu se ne nazire kraj. Uostalom, tek se »doguralo« do slova Đ i ne zna se koliko će biti ukupno svezaka. Međutim, realizaciju ovako velikog projekta teško je ubrzavati i postavljati precizne rokove. Činjenica da su u leksikon ušle i žive osobe rođene do (uključivo) 1945. godine, posao dodatno komplicira, a ako se dobna granica bude još pomicala, problema će biti znatno više.

Bilo bi nepošteno u ovakvom osvrtnu spominjati greške (kojih, dakako, ima) ili zamjeravati urednicima na vrednovanju, tj. veličini pojedinih članaka, omjerima, prevelikom broju redaka za ovoga ili premalom onoga. Svi oni koji se u svom poslu služe biografskim podacima znaju kako je do njih teško doći i kakve sve zamke u toj potrazi vrebaju. Sada su svi ti podaci na jednom mjestu i dostupni svima, od rješavača križaljki do sveučilišnih profesora i znanstvenika. Treba stoga pozdraviti izlazak novog sveska HBL-a i poželjeti što prije izlazak idućega. Već sada se naziru konture kapitalnog djela hrvatske kulture.

ZAVOĐENJE NEIZRECIVOG

BRANKO SBUTEGA: *TRI BOKELJSKE SMRTI*, TRI KRAĆE
PROZNE CJELINE U DODATKU KNJIZI IVO BANAC /
SLOBODAN P. NOVAK / BRANKO SBUTEGA: *STARA*
KNJIŽEVNOST BOKE; ZAGREB, 1993.

Ljeta Gospodnjega 1993. tiskana je u Zagrebu lijepo ukoričena knjiga. Njena pojava potiče u najmanju ruku pitanje: ZAŠTO TEK SADA? Autorska trojka Banac/Novak/Sbutege nije, naravno, ni namjeravala odgovoriti na nj. Oni se vjerojatno skupa s nama pitaju je li bilo nužno izgubiti Boku, zavičaj niza istaknutih hrvatskih djelatnika, rasadnik narodne i kulturne svijesti, je li, dakle bilo potrebno gubitkom steći dar prepoznavanja. Nije li zaborav nas samih bio sukrivcem ovoj nenaravnoj amputaciji. Nismo li, konačno, gubeći Boku, izgubili još ponešto.

Kao odgovor, knjiga *Stara književnost Boke*, naslova decentnog koliko i aluzivnog, nudi dobar odabir književnika i njihovih antologijski raspoređenih tekstova od XVI. do XIX. stoljeća, potom oglede Ive Banca, Slobodana P. Novaka, Gracije Brajkovića, Miloša Miloševića i Josipa Torbarine, te tri kratke proze kotorskoga župnika Branka Sbutege.

Pričati, zapravo, znači razumijevati, dakle uređivati zamršaj nazivan svijetom, zbiljom, stvarnošću; ali istodobno i svakom novom pričom priznavati da je zbilja trajno neurediva, te da je svaki pokušaj sređivanja tek trenutani uzmak iz tijeka samoproizvođenja neočekivanog. Od Heraklita do postmoderne znali smo samo da nam je riječ suočena s uvijek novim strukturama zbilje i da nam priča u grču ovladavanja svijetom ima tragati za uvijek novim fabularnim odgovorima. Spoznaja da su sve priče već ispričane, sazrela zadnjih tridesetak godina u naratologijskim laboratorijima, znači da smo ovladali najbitnijom razinom zbilje, da smo dosegli ključne nebeske, koje bi kritici najtočnije nazvali pra-pričom, nad-pričom ili pričom svih značenja. No, ako su potrošena sva značenja, svijet je napokon postao besmislen. Potpunom transparentnošću duši je cinično ponuđena sloboda i istodobno uskraćen svaki smisao. Koliko smo se približili božanskoj prirodi, toliko je

Bog više Skriveni Bog. Ključevi Raja u našim su rukama ključevi Pakla. Na nama je da ne ponovimo Luciferovu i Joyceovu grešku. Na nama je da iznova potražimo poniznost ključara koji skrbi nad zaključanim blagom, svijestan male ljudske radosti koju će zauvijek izgubiti posegne li za čuvanim koje mu ne pripada. Teško je breme ključarevo: on sluti što je onkraj vrata. Stoga je njegova suzdržanost znak najdublje plemenitosti.

Takvu plemenitost otkrivamo u trima zaključnim pripovijestima knjige *Stara književnost Boke*, objedinjenima naslovom *Tri bokeljske smrti* i karizmatiskim imenom Branka Sbutege. Ništa glede spomenutog naslova nije slučajno: ni podrijetlo auktora, ni njegovo svećeničko zvanje, ni zemljopisno određenje priča, a riječ »smrt« ponajmanje. Ostanimo pri egzogenetskoj razini još koliko je potrebno u pragmatičkom auktoru prepoznati književnoga koji izabirom postupka postaje već unutartekstualni. Između — postmodernima još jedino mogućim — šutnje, citata ili trača, književni auktor izabire trač. Stoga mu je neophodno jedinstvo unutartekstualnog i fikcionalnog pripovjedača. Trač (zbog jakih aksiološko-etičkih su-značenja, pripominjem da ovu riječ koristim ovdje isključivo kao »terminus technicus«) može biti vjerodostojan samo ako pripovjedač — istodobno i jedan od likova — jamči vlastitu opstojnost i u izvantekstualnoj zbilji, dodatno nas uvjerivši i da je njegova fikcionalna osobnost bez imalo prenošenja zrcalno jednaka pragmatičnoj osobnosti. Time fikcionalni pripovjedač preuzimlje ulogu »svjedoka«.

Da bi ostao vjeran ulozi, pripovjedač neprestance ima skrbiti da pripovijedanje mogućim osvojenjem samodovoljnosti ne izgubi vjerodostojnost. Tako se uvodni dio priče *Konte* izvedbom doimlje kao pripovijedanje u trećem licu. Pripovjedač se poosobljuje, dakle postaje tjelesno nazočan, tek sredinom priče. Uostalom, on nam u početku i nije nužan. Ali, njegovo onazočenje postaje potrebom upravo pripovjednom logikom zaključne rečenice: »Na grobu, predmnijevam, nijednog cvijetka«. Tjelesnost govora u prvom licu nije samo jamstvo priči, nego i konačno određenje unutartekstualnosti kao spomenika pragmatičkom svijetu koji je unutartekstualnom bio uzorom. Jedna jedina riječ u kratkoj rečenici magistralno združuje nekoliko razina. Ono »predmnijevam« znak je kojim fikcionalni pripovjedač pripominje vlastitu pragmatičku izočnost u svijetu o kojem svjedoči. Naputivši nas onkraj tekstualne datosti priče, on prizivlje sklop pragmatičkih odnosa i tako, elegantnom lakoćom dovodi u pitanje različitost zakona upravljajućih pripovijedanjem spram zakona upravljajućih svijetom. Opstojnost spomenute različitosti jamči opstojnost priče. Bilo je stoga potrebno razdvojiti svijet kao pripovjedni egzistent od svijeta kao izvještajne činjenice. Lapidarno »predmnijevam«, združivši u sebi činjenice biološkog, te prešutno onazočenog društvenog odlaska, ujedno je tragička čestica simboličnog razdvajanja

svijeta koji se preselio u priču od svijeta koji ga je nestrpljivo odagnao sa povijesne pozornice.

Svijet koji ostaje nikada ne će znati da je osuđen biti strancem u scenografiji pripovijesti. »Predmnijevam« je tako upozor na dvoličnu narav uvođene ocjene lika koji je »rođen da bude konte«. Dvoličnu jer smo povjerovali njenoj presudi na nestvarnost, naknadno saznajući da nam ne pripada zrenik sudaca, jer čovjeku koji priču živi kao sudbinu nije moguće suditi. Pristajući tako biti čitateljima, dospjeli smo do ciljnog izjednačenja vlastitog stajališta sa stajalištem pripovjedača koji je, da bi uopće mogao izreći priču, čitavog sebe kondenzirao u jednu riječ. Izrekavši nju, izrekao je i sebe, nepovratno ukidajući tim izricanjem i nas i sebe, jer ništa više od preostale šutnje nije bilo ni moguće ni potrebno.

Promatramo li cjelovito sve tri priče, možemo dokučiti zašto je u posljednjoj, čiji je postupak ujedno i raščlambeni ključ ovoga proznog pothvata, pripovjedač svoju tjelesnost umjestio u jednu česticu. Osigurao je tako sebi sveznalaštvo izjavitelja, ne ukinuvši ipak fikcionalnost. U prvoj pripovijesti (*Irene*) ta je čestica čitav zrenik pripadan dječjem pripovjedaču. Njegova dob omogućuje i svojevrstu nezainteresiranost za smislenu dimenziju priče, čineći tako od njega idealnoga svjedoka. Samo tako bilo je moguće fikcionalnog pripovjedača gotovo poistovjetiti s unutartekstualnom pozicijom sveznalaštva »pisca-izdavača«. Stoga je tek hipodijegetska priča tete Irene istinski izriječ fikcionalnog pripovjedača. Naslovni lik, spomenuta teta Irene, pravi je vlasnik vladajuće svijesti radnje kao cjeline, pri čemu je činjenica pripovjedne heterodijegetičnosti obaju pripovjedača do kraja ozbiljila njenu priču, prenoseći nam je kao reminiscenciju bajke. Sve je tu kao u bajci: i princeza i carica i žabac-princ. Ili gotovo sve: ljubavna priča otklanja moguće bajkovno čitanje, likovi su ipak iznevjerili svoje uobičajene funkcije. Ali ta nevjerlost omogućuje aristokratski spokoj tete Irene spram svijeta u kojemu su dobre vile i žapci-prinčevi vjerojatni samo prije odrastanja. Odustatu od odrastanja znači vedro prihvatiti smrt upravo da se ne bi sudjelovalo u umiranju. To nije paradoks tete Irene, ona je sam taj paradoks. Živjeti znači biti paradoksalan i njene su ekstravagantnosti izvanjska pratež egzistencije kao paradoksa. Smrt je tek logično dovršenje bezbrižnoga ne-življenja. Teta Irene umire jedinom logičnom — vedrom smrću.

Odustajanje od života da bi se živjelo, to je izbor i naslovnoga junaka priče *Don Gracija*. Ako je prva pripovijest parafraza bajke, ova je osobit spoj bildungs-proze i svetačkog životopisa. Duboka simboličnost života koji iza sebe ostavlja raspela kao znamen naslijeđa duhovne Boke potvrđuje taj prostor rodnim mjestom osobite nostalgije: ne one koja bi tužila nad rasutim domom, nego vedre melankoličnosti nad domovinom mogućom jedino kao nebeska domovina. Stoga i tri smrti: tu, jedinu pravu i jedinu moguću domovinu moguće je živjeti jedino mrtvima. Onima, dakle, koji se odriču nevjerodostojne zbilje skupljajući prošlost očuvanu u markama, starom oružju, pastoralnom djelatništvu, pričama iz djetinjstva.

Skupivši ove tri priče, odrekavši se odrastanja, pa time i umiranja, ostavši i u trećoj priči tek dječak s pokojom godinom više od dječaka-pripovjedača prethodnih dviju novela, poistovjećen onom čarobnom riječju »predmnijevam« s vlastitom privatnošću, priveo nas je don Branko vratima raja, ne otvarajući ih. On, skromni ključar, zna da bi otvoriti ih značilo zakoračiti u pakao zbilje koja njegovu priču poništava jer ne razumije jezik kojim je pričana. Nepretenciozna, lukava toliko da u njoj uživamo ali ne vjerujemo njenoj naivnosti, ta nam pripovjednost dovoljno jasnim jezikom zavodljivo jamči mogućnost nevinosti. Onoga trenutka kada pristupi svojoj granici, iza koje slutimo prokletstvo potpunog znanja, unutartekstualni pripovjedač majstorski uzmiče prema vantekstualnom, ostavljajući nam indikativ kao kondicional šutnje.

Taj preostali prostor između tjelesnog pripovjedača i njegove stalno moguće šutnje jest čarobna sačuvnica smisla, na kojoj je filigranskim slovima ispisano »predmnijevam«. Smisla na čije smo učitavanje obvezani mnogostrukim značenjima. I ta slojevita značenja Sbutegina govora doprinose neprestano nazočnom susprezanju teme.

Mislim da mi je pošlo za rukom natuknuti, ako ne i raščlaniti, način kako je tema ove proze postvorena u događajima kao pripovjednim egzistentima. Ključ nebeski u njoj je ključ odgode omogućujući nam ravnotežu uživanja i sjetnog prisjećanja. Odgoda, naravno, uvijek i obvezuje. Istoznačnost ljepote-forme i istine-sadržaja ove proze obvezuju nas u najmanju ruku sačuvati nešto od Vidine sjete. Ne da bismo dočekali njegove »ljupkije aprile«. Da bismo ih znali prepoznati.

Antun Pavešković

PRVI SVEZAK KRLEŽIJANE

Krležijana, jedinstveni pothvat u stoljetnoj tradiciji hrvatske leksikografije, zavređuje pristupe i prikaze temeljene na različitim očistima. Valja na početku naglasiti golemi udio glavnoga urednika Velimira Viskovića kao i stručne tajnice *Krležijane*, Vesne Radaković-Vinchierutti, brojnih urednikā i odista reprezentativnoga uređivačkog odbora u kome su se stekli svi ponajbolji hrvatski »krležolozi«, a po intimnom opredjeljenju i »krležijanci«. Neka mi bude dopušteno reći da oni kojih nema, snose krivicu sami za tu lakunu u vlastitoj znanstvenoj i intimnoj biografiji. Valja, dakle, podvući činjenicu da su na *Krležijani*, zahvaljujući njenoj centripetalnoj sili, Velimiru Visokoviću, radili ponajbolji hrvatski književni povjesničari, teatrolozi, filmolozi, muzikolozi, likovni kritičari, sociolozi i novinari, pa je sud o djelu i težak i odgovoran.

Dobro je rečeno u uvodu knjizi da Krležino djelo nosi u sebi »subverzivnu energiju«. Ono kompleksnim prikazom zbilje stvarnosti nadrašta osobne političke nazore autora«. Ova konstatacija, čini se, pravo je polazište ne samo za prosudbu I. sveska *Krležijane*, nego postaje i jasnim geslom svakoga daljnjeg proučavanja književnoga djela velikoga pisca. Kad ističem ovu Viskovićevu polazišnu premisu, onda mislim da je uredništvo zajedno s brojnim izvrsnim suradnicima nedvosmisleno utvrdilo i javnosti podastrlo smjer vlastita kretanja. Započeta u drugačijem političkom ozračju od današnjega, *Krležijana* je već »in nuce«, u svome iskonu imala za cilj upravo prikaz snage Krležina književnoga djela i umjetničkoga značenja za hrvatsku kulturu, mimo svih onih, često ishitrenih, neželjenih i nepotrebnih kvalifikacija koje su razna politička opredjeljenja, pa čak i čitavi sustavi, nametali njegovoj umjetničkoj vrijednosti. U pristupu Krležinu djelu uredništvo je — počam od abecedara, a to znači raščlanjivanja Krležina opusa na pojedine ne samo jasno odredive bibliografske jedinice, nego i na tematske cjeline koje se nadaju nakon svake ozbiljnije tematološke analize — jasno pokazalo da ne kani odstupiti od znanstvenih kriterija što ih je prethodno sebi zadalo. Vidljivo je to i u tekstovima koji su mogli biti, blago rečeno, ideologijski osjenčani (primjerice u natuknici *August Cesarec*, *Historija* ili u briljantnom pristupu natuknici *Jezik* Augusta Kovačeca, jednoj od ponajboljih, usudio bih se reći, *znanstvenih studija* ove knjige, vidljivo je to i u manjim teksto-

vima, posebice pojedinim biografijama — primjer je natuknica *Milan Gorkić*).

Oslobođena, dakle, svake namjerne ideologizacije, očišćena, možda bolje rečeno, *protektirana* od mogućih natruha različitih nepoćudnih primisli, *Krležijana* nije postala samo vodičem kroz golemo, a novim čitateljima zaci-jelo i teško prohodno Krležino djelo, putokaz kroz povijest uvjetovanosti njegova nastanka, nego se, sretno i uspješno, pretvorila u prijeko potrebni i nezaobilazni *vademecum*, u putovodu kroz kulturnu povijest hrvatskoga naroda u ovom našem stoljeću. Jer Krleža, znamo, referencijalno, vlastitim pismom, »djeluje« i prije 1914., svoga nominalnog književnoga početka, refleksi njegova stvaralaštva odčitavaju se u našim književnim i kulturnim sudbinama i »post mortem«.

U takvu »vergilijevskom« proходу kroz Krležino djelo u ovom se svesku odčrtavaju velike magistrale, manje ceste, putovi i stazice, no sve su podređene jednom cilju: nepristranu i znanstvenu tumačenju književnoga djela i onih postaja u Krležinoj biografiji koje su bitne za razumijevanje i neodvisnu interpretaciju autorove *umjetnosti riječi*. U I. knjizi *Krležijane* izdvajaju se neprijeporno velike cjeline poput *Balada*, izvanredno koncipirane i s aspekta Krležina odnosa prema njima, a dakako i *vice versa*, natuknica *Josip Broz* koja je pod manje senzibilnim perom mogla zaprijetiti poput podmorske ledene sante integritetu čitavoga djela, zatim članak o Krležinim *Časopisima* koji reproducira, ali i s novoga aspekta i suvremenim književnopovijesnim metodama nastavlja na sjajnu Vaupotičevu tradiciju istraživanja ovoga segmenta hrvatske književnosti, potom kulturnopovijesno umno analizirana knjiga *Deset krvavih godina*, i napokon, iz prvoga dijela knjige analitička studija *Dnevnik*, jedan od ponajboljih segmenata čitavoga pothvata. Teorijski uzorno koncipiran, književnopovijesno precizan, s kontekstuiranjem Krležine dijarijske proze u europsku dnevničku literaturu, ovaj prikaz jednoga od bitnih, i čini mi se kako vrijeme prolazi sve važnijih Krležinih proznih djela, predstavlja i izvan kompleksa *Krležijane* jedan od vrhunaca suvremene hrvatske znanosti o književnosti. A kada već govorimo o *Dnevniku*, držim kao revni čitatelj ovoga sveska, da su Krležina zapamćenja odviše rijetko, a mjestimice i slabo korištena u obradbi pojedinih natuknica, odnosno leksi-kografskih jedinica. Razlog, očito, valja tražiti u lošem »sarajevskom« izdanju koje je, znamo, tiskano bez kazala imena, pa je put kroz autorove dijarije teško prohodan onome tko bi volio u njima u hipu otkriti kakvo ime ili naslov. Ovo ističem kao upozorenje budućim izdavačima *Dnevnika*.

U nastavku, još jedna magistrala — *Drame*. Po svemu, jedan od najboljih tekstova hrvatske teatrologije uopće, a specijalizirane, one koja analizira Krležu, napose. Sretan spoj suvremenih teatrologijskih metoda i briljantne teatrografije, s izvrsnim poznavanjem autorova dramskog i kazališnog djelovanja, studija koje se komplementarno uzubljuje s natuknicom *Kazalište* i tvori jedinstvenu cjelinu koja njezina autora odista reprezentira kao veliko ime na našem teatrološkom obzoru. Čitatelj bi, nakon takva pristupa Krležinom dramskom djelu i njegovu značenju na brojnim našim i europskim

pozornicama, htio jednako takav pristup pojedinačnom dramskom djelu u posebnoj natuknici, ali će pri čitanju tih jedinica, napose natuknice *Gospoda Glembajevi*, ostati pomalo prikraćen (analiza prve drame ciklusa upravo vapi za usporedbom s Ibsenovom *Divljom patkom*). U natuknici *Društvo hrvatskih književnika*, jednom od iznenađenja knjige, potvrđuje se uvodna napomena: *Krležijana* je i pouzdani reflektor na naša književnopovijesna zbivanja i na hrvatski književni život, element kulturne povijesti o kome se u nas još uvijek premalo zna i gdje se još uvijek premalo istražuje.

Natuknica *Enciklopedizam* jedan je od bitnih stožera interpretativne metode u cjelokupnom ovom pothvatu, *Eseji* potvrđuju autoricu kao vrsnoga znalca Krležina djela i njegovih »europskih obzora«, da s dopuštenjem posudim jednu Žmegačevu sintagmu. *Film* svjedoči o vrsnoći kritičke misli obaju autora, *Glazba* u vrlo osjetljivom području (jer znamo koliko je Krleža držao do svoga tumačenja glazbe, ali znamo i to da su njegove interpretacije muzikolozi i glazbeni estetičari mahom otklanjali, ako ne i s posve primjetnom ironijom odbacivali) uspijeva sintetizirati dva vida: aspekt Krležina shvaćanja glazbe i njezine interpretacije, ali i probleme recepcije Krležinih djela u glazbenoj literaturi. Dakle, dva autora jedne natuknice, ali uspješno međusobno prožimanje u pouzdani sud. Posebno mjesto zauzimaju analize štokavske lirike i, od istoga autora, natuknica *Isus Krist*. Primjerno nadahnete analize, pronicave studije, metričke i prozodijske raščlambe, interpretacije i kontekstuiranje Krležinih pjesama u cjelokupni autorov opus kao i u europska lirska suzvučja, čine brojne tekstove o Krležinim štokavskim pjesmama pravim florilegijem suvremene znanosti o književnosti, konkretno primijenjene na određeni literarni korpus. Velike teme zaključuje natuknica *Likovna umjetnost*, jedan od najopsežnijih članaka sveska, također uzorno koncipiran te dosljedno u toj koncepciji multidisciplinarnoga pristupa temi i proveden.

Ima, dakako, i natuknica gdje se htjelo iscrpnijih analiza (*Izlet u Rusiju*), biografija gdje se moglo upravo listajući *Dnevnicima* pronaći i za Krležu manje ugodnih detalja (a zašto ne?) — primjer je *Milan Begović* — članaka u kojima je, začudo, bibliografija manjkava (*Dubravko Dujšin*), ili pak tekstova koje bi valjalo temeljitije dotjerati (*Legende*). Nisam siguran da su svakom prigodom navedena autorova izdanja na stranim jezicima — što je svakako propust; da su, jednako tako, navedene sve izvedbe njegovih drama na inozemnim pozornicama, što je razumljivo jer je sve podatke nemoguće prikupiti, ali bi, barem za drugi svezak, valjalo uzeti u obzir upravo onaj vid recepcije Krležina djela u inozemstvu, jednako kao i pozivati se na literaturu o Krleži iz stranih vrela i bibliografija, što u ovoj prigodi nije učinjeno u potpunosti ili barem ne u dovoljnoj mjeri.

Posebice bi valjalo naglašeno podcrtati izvrsnu likovnu opremu knjige u kojoj je sve uzorno, primjerno, a uvijek i prije svega izabrano funkcionalno — u skladu s devizom *Krležijane* — približiti i suvremenom metodom protumačiti Krležino umjetničko djelo.

POSILIJE ČETIRI GODINE

O ROMANU MIRKA BOŽIĆA *SLAVUJI I ŠIŠMIŠI*

Kaže se, da mi imamo slabu književnu kritiku. Ne, mi nemamo slabu književnu kritiku, mi nemamo nikakvu književnu kritiku. Ono što se kod nas zove književnom kritikom sasvim je nevjerodostojno, jer je voluntarističko u svakom pogledu. Ne ću spominjati imena, ali oni koji su godinama mrčili papir na stranicama zagrebačkih novina, pišući ono što su sami smatrali književnom kritikom, nisu pisali te tzv. kritike s obzirom na vrijednosti djela o kojima su pisali nego su svoje rečenice i prosudbe odmjeravali, formulirali i temperirali prema svim mogućim i nemogućim okolnostima, a bitni utjecaj na njih imao je politički barometar. Najminorniji skribenti, ako su uživali političku milost, proglašavani su u »našoj« kritici značajnim i velevažnim piscima, kao što su s druge strane, istodobno, mnogi ugledni i zaista značajni pisci, najznačajniji u našem vremenu, bili u tim istim novinama, od tih istih kritičara, posve ignorirani. Kao da ih nema. Nemojte me vući za jezik, ne tražite da vam navodim sva moguća imena: i kritičarâ i pisaca, kako prehvaljivanih tako i bitno marginaliziranih ili posve prešućivanih. Nije mi do pizme, a ne želim ni biti tužitelj; meni je samo do toga, da konstatiramo činjenicu, jer ona uvelike objašnjava i sudbinu knjige o kojoj bih rado, makar i s ovolikim zakašnjenjem, rekao nekoliko zapažanja.

Božićev roman *Slavuji i šišmiši* izašao je 1990. godine. Do danas, ako sam dobro pratio i ako me sjećanje ne vara, nije o njemu tiskan ni jedan jedini ozbiljniji prikaz. O njemu »naša« dična kritika nije prozborila do dana današnjega ni jedne riječi, ni bijele ni crne. Ali ta šutnja »naših« književno-kritičkih računđizija nije uvjetovana (ne)vrijednošću samoga romana. Da je Mirko Božić još uvijek visoki državni dužnosnik (a ja volim što on to više nije), dajem dukat, dajem i dva, i tri, da ta »naša« mutava kritika ne bi bila tako mutava. Bez imalo mašte mogu lako zamisliti, kako bi se pojedinci razletjeli od žurbe, iskidali od revnosti, da što prije napišu što laskaviju kritiku. Oni bi se oglasili unisonim zbornim pjevanjem, i to, ne sumnjam, samim hvalospjevima. I to bez obzira na stvarnu vrijednost same knjige.

Ponavljam: jest, volim što Božić više nije državni dužnosnik, to priznajem od srca, ali ne priznajem da između te činjenice i Božićeva romana postoji bilo kakva sveza; drugim riječima, ne vidim da je to opravdani razlog da mu kao piscu uskratimo pozornost, da se uzdržimo od pravedne književno-kritičke prosudbe, pa i od pohvale, ako djelo, samo po sebi, zaslužuje pohvalu.

Moramo dakle korigirati i tvrdnju, da mi danas nemamo književnu kritiku. Puna je istina da mi i danas imamo samo udvorničku kritiku, koja se ne bavi piscima zbog njihovih djela nego zbog njihova društvenog statusa i političkog »rejtinga«. To je kritika koja se ne bavi književnošću nego književnom politikom. Imamo dakle i danas, u demokraciji, kao što smo je imali i u socijalističko-komunističkom totalitarizmu, takvu kritiku, da bi stoput bolje bilo kad je ne bismo imali ni takvu, kad doista ne bismo imali nikakvu. Nikakva kritika bolja je od ovakve kritike, kakvu još uvijek, valjda po inerciji, njeguje naše novinstvo, kritiku koja nikako ne uspijeva da se otarasi starih navika, stečenih u političkom ustroju jednoulmlja i u duhovnoj klimi prijetvornosti i poltronstva.

Slavuji i šišmiši: pjevači i mračnjaci, stvaratelji i zlodusi, produhovljenici i nakaze, ljubavi i zavisti, sve su to inačice na koje bi se mogla »prevesti« i tako razriješiti simbolika naslovne sintagme. I sve bi one bile prikladne, s obzirom na sadržaj i smisao Božićeva romana. Potonja možda još najviše, jer upravo ona ističe dvije poluge, dvije moćne, najmoćnije poluge, dva snažna motora — i motiva — koji pokreću Božićeve junake i daju energiju njegovoj prozi. Energiju, koja djeluje u njoj, a očituje se u njezinoj dinamičnosti, u njezinoj postojanosti, u njezinoj samosvojnosti — i samostalnosti. Po njoj, ta proza, premda se vidljivo oslanja na realitete života, opstoji posve stabilno i bez njih. Štoviše, tada je i najsnažnija: kad živi autonomno, kao izvorna i samosvojna, o realitetima neovisna kreacija. Tada je njezina istina najpunija, najčistija i najuzbudljivija!

Božićev roman nādaje nam se kao dobra prilika da razmotrimo staro, često raspravljano, a uvijek izazovno pitanje, koje nam se prokrada kroz misli, uz lektiru mnogih književnih djela. To je pitanje odnosa umjetnosti i stvarnosti; stvarnosti, koja je ponudila građu za umjetničku tvorbu i na kojoj umjetnost temelji svoju fikciju.

Ne želim teoretizirati, ali moram priznati da je vrlo teško odoljeti takvim izazovima, jer Božićev roman nameće štioću brojna pitanja koja su kao stvorena za teorijska razglabanja i promišljanja.

Nema dvojbe, *Slavuji i šišmiši* tijesno su povezani, ne samo sadržajem, s realnim povijesnim vremenom. Ali to je samo izvanjska, površinska oznaka romana. Sama romaneskna kreacija toliko je nadmoćna, da bi svođenje toga romana u okvire povijesne stvarnosti, njegovo tumačenje (i pogotovo vrednovanje) u ovisnosti o njoj, njegovo potpuno vezanje, upravo identificiranje s njom, razorilo sklad umjetničke vizije i univerzalnost, dubinu umjetničke spoznaje. Ne moramo, a možda i ne možemo kad bismo i htjeli, posve

isključiti sve asocijacije koje nam se, dolazeći iz svijeta realnosti, javljaju dok čitamo Božićev roman, ali ako i dopustimo takvim primislima da donekle sudjeluju u stvaranju i oblikovanju našega čitateljskog doživljaja, ne možemo i ne smijemo cijeli ovaj romaneskni svijet, plod svježje umjetničke imaginacije, spustiti na razinu realnog svijeta, na razinu povijesnog dokumenta. Povijesnu istinitost Božićeva romana ne bismo time potvrdili, još manje uvećali i osnažili, ali bismo zato razorili njegovu umjetničku istinu. A istina je, vjerujem nepokolebljivo, najvažnija u djelu svakog umjetnika, ali pritom valja podsjetiti, da istina Stendhala nije istina Flauberta, kao što je već bilo rečeno. Postoji fotografska (i faktografska), ali i poetična, intuirana istina. Prva je opis potpune realnosti, egzaktne u svakoj pojedinosti, druga je živa sugestija, koja ne dokazuje sama sebe, ali je neodoljivo osjećamo »s materijalnom evidentnošću jedne topline« (Émile Henriot).

U svakom čitatelju koji ne pamti od danas oživjet će neosporno slika našega poslijeratnog društva, u kome su mjesni komiteti bili univerzalni arbitri i vrhovni autoriteti, društva u kome je vladala prijetvornost više-manje u svim pitanjima i na svim razinama. Svaki imalo upućeniji čitatelj moći će s lakoćom prepoznati pojedine osobe iz realnosti u pojedinim osobama u romanu, ali ovaj roman ne bi valjalo čitati pod opterećenjem tog »otkrića«, kao što ga ne bi valjalo čitati ni kao fragment iz pišćeve autobiografije. Onima koji su piscu bili modeli nikada ne smijemo dopustiti da se, dok čitamo ovu knjigu, ušuljaju u naše misli sa svojom povijesnom ulogom i svojom istinom, jer bi se time umanjila djelotvornost — i sama izvornost — pišćeve imaginacije. Zarat će mi uvijek biti samo Zarat. Akić samo Akić, i nikada se neću pitati koliko su oni »vjereno« preneseni. Jer u ovom romanu dogodilo se nešto bitnije od faktografske vjerodostojnosti: dokumentarnost je u njemu potakla, ali i bitno oplodila fikciju, urasla u nju, »dokumentarnost« sada živi samo u toj fikciji i samo s njom.

Ima puno razloga koji bi nas mogli navesti na zaključak, da su *Slavuji i šišmiši* politički roman, ali ja bih se uzdržao od takve kategorizacije. Čini mi se da bi njome previdjeli ukupne značajke ovog romana. Radije bih rekao da to djelo tvori konzistentni svijet, koji uspješno simulira kompletnu životnu stvarnost u svim njezinim segmentima, slojevima i pojavama. Stvarnost, na koju politika snažno utječe i koju ona pozorno nadzire. Taj roman je satkan od svih tvari koje sudjeluju u oblikovanju stvarnosti, pa ako to što donosi na svojim stranicama i nije sama stvarnost, jest nešto više od toga: to je estetska stilizacija stvarnosti, zato je i reprezentativnija od same »sirove« stvarnosti.

U romanu se, zapletene i zamršene u gordijski čvor, razvijaju osobne tragike i patnje, podnošene s dostojanstvom ili bez njega, sudbine koje su neizbježne jer su zadane i nepravde koje se nameću u ime idealne pravde, u njemu je i ljudskog milosrđa koje se javlja i u najtežim, najopasnijim, najbezizlaznijim situacijama i bez kojega svijet jednostavno ne bi bio moguć ni takav kakav jest, ciničan i licemjerman, prožet razočaranjima i strahom, svijet bez ideala, u kojemu ima lukavstva i podlosti, ali i smiješne, ako ne i

tragikomične prostodušne naivnosti. Sve to, pa i same kontroverze oko Zarata i Akića, srdačna i žučna ogovaranja praćena iskrenim dvoličnjaštvom, sve je to u bližoj ili daljnjoj svezi s politikom i sve je to politika s dvoličnom ulogom u službi društvene konvencije. Taj slojevit život, taj kompleksni svijet, u kome se jedni snalaze predobro a drugi ne snalaze nikako, ispunjen je poznatom Božićevom iskričavošću i ostvaren božićevski razigranom rečenicom, koju nose — zaista nose! — duhovita lepršavost kao suprotnost ozbiljnosti događaja i živahni obrati kao kontrast »pravolinijskoj« nepokolebljivosti.

Ako i jesu tijesno povezani s realnim povijesnim vremenom, s onim što se zove životna stvarnost i onim što je ona bila u jednom sasvim određenom i nimalo veselom odsječku naše povijesti, ipak, Božićevi junaci nisu teške, olovno-sive figure stvorene realističkom krutošću. Naprotiv, oni, i kad su tmurno raspoloženi, unose neku neuhvatljivu prozračnost u prostore kojima se kreću i u kojima djeluju. Bit će da za to imamo zahvaliti umjetničkoj svježini kojom ovaj pisac prenosi realne doživljaje u svijet irealne zbilje. I bit će ih danas, znam, koji će reći da je time iznevjerena sama stvarnost, koja nije bila tako lepršava i bezazlena. Nije, nitko i ne kaže da jest, ne kaže to ni Božić (sjetimo se nesretne Rose i misterioznog nestanka Lucijanov!), ali, rekli smo već nešto o tome, umjetnost ima pravo na svoju istinu, i ostvari li je, ispunila je svoju zadaću. Pritom, parafrazirajmo jednu rečenicu koju smo negdje u početku napisali, Božićeva istina nije (i ne će biti) istina nekog drugog pisca. Umjetnost zbog toga nije ni umanjena ni osporena. Štoviše, Božićev roman može biti primjer nadmoćne rekreacije, kad jedina autentična stvarnost postaje novi, fikcionalni svijet, izgrađen elementima povijesne stvarnosti, pa i elementima vlastitog života, koji, ugrađeni u novi svijet, prestaju biti to što su bili, da bi mogli vjerodostojno pridonositi umjetničkoj istini, kojoj sada služe i koju sada svjedoče.

Mirko Božić je romanopisac i pripovjedač širokih zamaha, velikih cjelina, složenih umjetničkih kompozicija. Već sada se njegovih sedam što kraćih što duljih romana kristaliziraju u tri ciklusa. Prvi njegovi romani, *Kurlani* (1952.) i *Neisplakani* (1955.) kojima je poslije četvrt stoljeća pridodao i roman *Tijela i duhovi* (1981.), zatvorio je svoj prvi romaneskni ciklus, trilogiju o Kurlanima. Sklopivši tim troknjižjem zaokruženi imaginativni svijet, Božić je još i danas, u očima kritike ali i u predodžbama dijela javnosti, asocijativno povezan s tom kurlanskom tematikom i kurlanskim mentalitetom, koji je sâm tako moćno sintetizirao, stvorivši tim pojmom trajnu metaforu. Božić i Kurlani, kao Krleža i Glembajevi. Pritom su razlike puno važnije od sličnosti u ovoj analogiji. U međuvremenu, zaokružio je Božić i drugi svoj prozni ciklus, duologiju iz partizanskog rata (*Colonello*, 1975.; *Bomba*, 1976.), izraslu iz televizijske serije *Čovik i po*, a započeo je i treću cjelinu, koju sada nastavlja. Novelom *Papuča* (1953.), koju je kasnije razvio u kratki roman *Svilene papuče* (1959.), otvoren je novi ciklus iz gradske

sredine, vezan uz duhovno podneblje riječkoga kazališta: ono nije samo mjesto zbivanja dijelova radnje, nego i prostor u kome se prelamaju i svi ostali događaji u tim romanima. Taj roman postaje s romanom *Slavuji i šišmiši* treća velika cjelina u Božićevu opusu. Pritom valja primijetiti, da se svaki od ova tri ciklusa ne razlikuju samo tematski nego i stilski: svaki od njih ima svoje izražajne i oblikovne osobitosti. U epski razvedenoj kurlanskoj trilogiji dominira realističko pripovijedanje temeljeno na egzistencijalnoj ozbiljnosti, s jakim dramatskim akcentima; partizanska duologija, otkrivajući ljudske trenutke i sitne slabosti pod kožom surovih ratnika, odlikuje se humornim tonom (jer je humor najljudskija osobina); a riječko-teatarski kompleks natopljen je ironijom i satirom koja ne šteti ni politiku. Štoviše, nju ponajmanje.

Koju god sredinu opservirao, koju god temu razvijao, Božić se bitno odmaknuo od pogledâ koji su prije njega vladali na tim područjima. Dokaz, da se radi, slobodno možemo reći, o nekonvencionalnom piscu. I romanom *Slavuji i šišmiši* ovaj moćni pripovjedač, nagonski elementaran i artistički cizeliran, koji ne gubi svježinu kreacije jer se svakim novim djelom obnavlja na samim izvorima svoje imaginacije, nadoknađuje nešto od onoga što je hrvatska proza dosad propustila: da odmakne zastor s temâ, idejâ, ljudi i događaja te otkrije stanja i odnose koji su dotad bili skriveni i zaštićeni strogom nedodirljivošću onih koji su vladali. Pa iako je to veže uz prošla vremena, ovo nije zakašnjela knjiga, jer samo loše knjige mogu zakasniti. Štoviše, one redovito i zakašnjavaju, kad god se pojave. Dobre knjige ne mogu zakasniti nikada.

Dubravko Jelčić

HRVATSKI TEKST, EUROPSKI KONTEKST

VIKTOR ŽMEGAČ: *DUH IMPRESIONIZMA I SECESIJE*.

Zavod za znanost o književnosti. Zagreb, 1993.

»Hrvatska književnost u europskom kontekstu« — ta je sintagma postala stalni i uobičajeni dio svih razgovora o bilo kojem odsječku povijesnoga trajanja naše nacionalne književnosti. Dakako da je dijagnosticiranje i ocrtavanje europske kulturne ispresijecanosti, unutar koje posve dobro funkcionira i hrvatsko nacionalno biće, činjenica intelekta, načitanosti, obrazovanja uopće. To znači da je za takav posao neizbježno poznavanje barem jedne inozemne književne tradicije isto tako dobro kao što se poznaje i materinsko literarno naslijeđe. Podrazumijeva se, naravno, odsuće svih onih navika koje su nekoć resile lošega komparatista koji je zloradio upozoravao na utjecaje, zajedničke motive, identične sadržaje, sve ono što se danas, ipak, može rasteretiti dragocjenim pojmom intertekstualnosti.

»Studije napisane za ovu knjigu žele prije svega upozoriti na mogućnosti koje se kritičkom čitanju pružaju ako se pozornost usredotoči na elemente europskog duhovnog zajedništva u djelima hrvatske književnosti oko prijeloma stoljeća« (str. 9).

Tom je rečenicom Viktor Žmegač veoma precizno odredio i sadržaj i cilj i metodologiju tekstova okupljenih u knjizi *Duh impresionizma i secesije*.

Prvo što se zamjećuje jest autorovo zanimanje za one predloške na koje se u znanosti o književnosti nije obratila pozornost ili bar ne onakva kakvu bi oni odista zasluživali. Budući da je Žmegač po svojem temeljnom opredjeljenju germanist, posve je jasno zašto su naznačeni tekstovi odreda s njemačkoga jezičnog područja. U tom je smislu karakteristična inicijalna studija *Književni impresionizam* u kojoj Žmegač razlaže tzv. filozofijsku podlogu impresionizma. Točnije rečeno: interpretira učenje austrijskoga fizičara i filozofa Ernesta Macha (1838.–1916.). Lagano se krećući u Machovim iskazima, Žmegač će upozoriti da on nije svoju teoriju razvijao namjeravajući je promovirati kao temelj stanovite stilske orijentacije; ona to postaje nešto kasnije, budući se središnja teza koja kaže: »da su osjetilni kompleksi u

stalnoj mijeni i da prema tome ne postoji drugi identitet osim trenutnoga« (str. 25) pretvorila u opće mjesto onih tendencija koje nazivamo impresioniističkim.

Isti se postupak ponavlja i onda kada je riječ o secesijskom pokretu. No, ako se o Machu izvan stručnih krugova baš i ne zna mnogo, o njemačkom mislitelju, »filozofu secesije«, svi su obaviješteni i to uglavnom kao autoru filozofijske poeme *Tako je govorio Zaratustra*. Ipak, Nietzsche i njegovo stajalište da je neprirodnost za umjetnost *conditio sine qua non* i te kako je važno za promišljanje secesije koja upravo obožava amimetizam, artifizijelnost, ornamentalnost, esteticizam, dekorativnost.

Svaka studija u knjizi *Duh impresionizma i secesije*, a ima ih ukupno šest (*Secesijski stil i hrvatska moderna*, *Matoš i prosudba književnih vrsta*, *Renesansa u zrcalu moderne*, *Krležin fin de siècle*, *Ekspressionizam u pučkom stilu*), ima »europsko polazište« kao podlogu za interpretiranje tekstova iz hrvatske književne tradicije. Jer, samo je na takav način moguće pokazati da su određene istosti postojale i u nas i vani u približno blisko vrijeme što, dakako, svjedoči o aktivnoj uklopljenosti hrvatskih spisatelja u literarne tijekove kakvi su bili djelatni na prijelomu XIX. i XX. stoljeća.

Tako dolazimo do sljedećeg mjesta novoga Žmegačevog naslova, a to je analiza. Uvjetno bi se moglo reći da se svi tekstovi tumače »u ključu«. Ako je prvi dio studije odvojen za ekspliciranje teorijskih postavki koje se mogu na zadovoljavajući način odrediti kao okvir kojega književnog gibanja, impresionizma ili secesije, npr., onda se u njezinom drugom dijelu pokazuje kako su te premise i te kako nazočne i u tekstovima nastalim na hrvatskom prostoru. Kao ogledni uzorci Viktoru će Žmegaču biti na raspolaganju karakteristični autori s početka stoljeća, danas već potvrđene književne veličine. Činjenica da su njihova djela već dosta puta ulazila u proces tumačenja, ne predstavlja bitniju zapreku, budući da Žmegačev prijedlog, vezan uz utvrđivanje europskog tla, ipak otvara posve nova značenja i smislove. Takav je, recimo, slučaj s već klasičnom pjesmom Antuna Gustava Matoša *Notturmo*. Bez obzira na privid da je taj sonet nemoguće ponovno objašnjavati a da se ne ponovi ono što je o njemu već rečeno, Žmegač se sigurno kreće u koordinatama viđenja podstavljenog kategorijama impresionizma, onakvima kakve su bile deklarirane na prijelomu stoljeća. Rezultat je koherentno čitanje sa čvrsto utemeljenim i obrazloženim stavovima.

Takav se postupak ponavlja i pri obradi svih ostalih odabranih predložaka: Matoševog *Kipa domovine leta 188** i *Sutona kazališta*, Domjanićeve pjesme *Smijeh* i Benešićeve *Osijek*, Nazorova *Kralja Albusa*, Krležine *Maskerate* i *Kraljeva*, te Begovićeve jednočinke *Venus victrix*. Sva ta djela na neki način reflektiraju ono što se događalo u nematičnim književnostima i na taj način u svoje književno okruženje inkorporiraju moderne i progresivne poetologijske ideje.

Viktor Žmegač je cijenjen hrvatski znanstvenik i ugledan germanist. Do knjige *Duh impresionizma i secesije* na hrvatskom je objelodanio šest naslo-

va, a na njemačkom jeziku čak sedam, za što je polučio i primjerena priznanja domaćih i inozemnih ustanova. Svatko onaj tko je čitao bilo koju od njegovih knjiga, uvjerio se u lakoću kojom su pisane, elastičnost rečenice, utemeljenost tvrdnji i zaista zavidnu književnu obaviještenost. Sve to nazočno je i u *Duhu impresionizma i secesije*, knjizi iz koje se uči u pravom smislu te riječi.

Milovan Tatarin

PRILOG RAZUMIJEVANJU SEMANTIKE STIHA

PAVAO PAVLIČIĆ: *STIH I ZNAČENJE*. ZAVOD ZA ZNANOST
O KNJIŽEVNOSTI. ZAGREB, 1993.

Naša suvremena književnost, osobito poezija, ne biva često predmetom istraživanja čija je prvenstvena usmjerenost književno-znanstvene prirode. Zanemarujući, prigodno, propusnost granica između teorije književnosti i književne kritike, mogli bismo reći da je u razgovoru o suvremenim literarnim pojavama kritič(ars)ki pristup onaj koji je u prvi mah pri ruci u mnogo većoj mjeri od znanstvenog. Novo djelo kao da tek mora biti pripitomljeno, uvedeno u prostor općenite, osigurane, društvene komunikacije. U ime zajednice takvu zadaću vrši nevoljni književni kritičar koji se, hermeneutičar na prvu loptu, u pravilu mnogo više pita: *što* nego *kako*. Zaokupljen je istumačivanjem onoga o čemu novorođeno djelo govori, i možda još njegovim priručnim smještanjem u kakav-takav poetički i tradicijski kontekst, dok načelna pitanja kojima se bavi znanost o književnosti samo iznimno mogu ući u obzor njegova interesa.

Dakako, ono što podrazumijevamo pod oznakom *suvremena hrvatska poezija* staro je već barem četiri desetljeća, a zapravo i nešto više, ako kao prihvatljive odrednice uzmemo rane zbirke Vesne Parun i Jure Kaštelana. Pa ipak u pristupu tom korpusu tekstova teorijska perspektiva još predstavlja razmjernu rijetkost. Čak i kod nastojanja koja su sintetički ocrtavala osnovne koordinate prostora novije hrvatske poezije, radilo se i uvijek, i valjda je drukčiji pristup zasad i teško moguće, o svojevrsnom *istumačivanju* različitih mogućnosti govora, različitih dubinsko-poetičkih pozicija, a ne o neutralnom odnosu ponuđenog materijala, odnosno nekih njegovih aspekata (pri čemu je neutralnost dakako samo nedosezivi ideal tako shvaćene znanosti o književnosti).

Iako nema prevratničkih, a kamoli utemeljiteljskih ambicija, knjizi Pavla Pavličića *Stih i značenje* dio njene zanimljivosti zasigurno daje i rečeni kontekst. O suvremenoj je hrvatskoj poeziji, pomišlja čitatelj slijedeći tijek smirenih Pavličićevih analiza, moguće dakle govoriti i *ovako*. Kako? Mimo-

ilazeći bilo kakvu pa i poetsku ideologiju, svijesno stavljajući u zagradu sve tematske momente a uglavnom i individualne autorske profile i tretirajući je naprosto kao i bilo koju drugu grupu tekstova povodom koje je moguće postaviti određena pitanja relevantna za načelno razumijevanje stiha i načina na koji stih i oblici njegove nadstihovne organizacije utječu na tvorenje i percipiranje značenja. U ovom sam uvodu inzistirao baš na Pavličićevom odnosu prema suvremenoj poeziji, dakle na njegovom razmatranju primjera iz pjesnika kakvi su Mihalić, Slamnig, Dragojević, Paljetak, Maroević, Maković i drugi, jer mi se čini da su baš u pogledu toga područja njegovi uvidi i pouke što ih implicira njegova metodologija najzanimljiviji. No iako je taj književno-povijesni aspekt bitan, za neke tekstove u knjizi i odlučujući, on u Pavličićevoj knjizi nema nikakvu načelnu prednost. Dapače, književno-povijesni uvidi mogu samo slijediti iz onoga što je njen osnovni cilj: »opis djelovanja pojedinih mehanizama« na području semantike stiha, nastojanje da ih se klasificira i oprimjeri. Zato autor svoje primjere bez poteškoća može uzimati i iz djela pjesnika koji pripadaju drugim razdobljima, od Ivana Bunića do Antuna Branka Šimića.

Knjiga je sastavljena od pet studija, od kojih se svaka bavi drugom razinom značenja stiha. Studije su posložene tako da nas vode od posebnijih problema prema općenitijima. Prva govori o fenomenu *izdvojenog stiha*, naime takvog koji stoji zasebno unutar pjesme što je organizirana kao skup strofa ili uopće nije razdijeljena na strofe. Takav stih, pokazuje Pavličićeva analiza, funkcionira kao strofa iako to formalno gledano nije, jer je strofa po definiciji skup od najmanje dva stiha. Druga studija govori o slobodnom stihu u vezanoj formi, to jest o situaciji kada slobodni stih biva grafički organiziran u klasične strofe ili oblike — distih, tercina, kvartina, sestinu, sonet. Treća studija posvećena je vrlo zanimljivom fenomenu odnosa stiha i stilskih figura, četvrta govori o stihu i žanru, dok je peta jedina koja je izričito vezana uz povijesnu vizuru, te se bavi promjenjivim odnosom slobodnog i vezanoga stiha u modernoj hrvatskoj poeziji.

Pavličić u predgovoru napominje kako knjiga nema ni metodološkog uvoda ni teorijskog zaključka: »sve što mi se činilo da o tim aspektima treba kazati, nastojao sam reći unutar studija samih«. To odustajanje od izričitog artikuliranja neke metodologije, naime bavljanje metodološkim pitanjima takoreći »u hod«, radom na konkretnom materijalu, čini mi se jednom od bitnih karakteristika Pavličićevog pristupa demonstriranog u ovoj knjizi. Jer osnovna težnja *Stiha i značenja* nije paradiranje nekom koherentnom ili bar provokativnom književno-znanstvenom metodom. Ili, kako u jednom trenutku kaže sam autor: »Zaključci koje je nakon ovakve analize moguće izvesti ne donose ništa neočekivano, ali unose nešto preglednosti budući da nastoje oko racionalizacije onoga što se — ovako ili onako — u radu s pojedinačnim tekstovima uvijek uzima u obzir.« Takva skromnost koja, rekao bih, nipošto nije hinjena nego zaista odgovara nakanama ove knjige, u Pavličićevim se analizama iskazuje kao dobitak. Pred nama su zato radovi

u kojima doista u prvi plan izbija predmet o kojem je riječ — značenje, promotreno na različitim razinama, stiha i oblika kao takvih, mimo njihove konkretne jezične realizacije. A kako su pitanja semantike oblika makar i nesvjesno prisutna pri svakom pokušaju razumijevanja pjesničkih tekstova, kako, naime, neki fundus implicitnih znanja o tim pitanjima predstavlja dio literarne kulture osvještenijeg čitatelja, ova knjiga nije mogla pretendirati na spektakularne nove uvide, nego prije svega na to da eksplicira i usložni taj fundus. I upravo na njegovoj podlozi jasnije se očituju vrline ovih analiza, jer kroz njih postaje jasno kako malo zapravo znamo o onome što mislimo da znamo i koliko su uvjeti koji određuju naše razumijevanje pojedinačnih tekstova složeniji no što obično vjerujemo. Pokažimo to samo na primjeru jedne studije u knjizi, one o odnosu slobodnoga stiha i vezane forme. I bez podrobnije analize jasno je da grafičko organiziranje slobodnih stihova u strofe s jednakim brojem stihova ili čak u sonete predstavlja stanovito dovođenje takvog stiha u vezu s tradicijom, želju za njegovim čvršćim uobličanjem ili za aktiviranjem asocijacija što ih sam slobodni stih ne može pobuditi. No Pavličić ide mnogo dalje od tog samorazumljivog i zato slabo inspirativnog uvida, te na primjerima hrvatskih pjesnika pokazuje kako su različiti učinci koji se mogu polučiti posizanjem za pojedinim strofama. Distih snažno ističe sadržajnu ili ritmičku dvoličnost koja se suprotstavlja bezobličnosti slobodnog stiha, te tako kod ove kitice biva najizraženijom napetost između tradicionalnog i netradicionalnog odnosa prema obliku. Tercine načinjene od slobodnih stihova često žele pobuditi asocijacije na tercinu kao oblik s visokim ugledom u pojedinim razdobljima, oblik uz koji su vezane određene teme, način izražavanja i slično. Kvartine upućuju naprosto na tradiciju kao takvu, dok je sestina, nasuprot tome, vezana samo uz određeni segment tradicije hrvatske poezije, naime uz narativnu liriku, od Gundulićevih *Suza sina razmetnoga* do Goranove *Jame*. Sonet od slobodnih stihova pak, zbog specifične sudbine soneta u povijesti hrvatske književnosti, upućuje na odnos prema jednom određenom razdoblju, razdoblju moderne i njenih neposrednih sljednika. Soneti od slobodnih stihova javljaju se tek onda kada slobodni stih postaje norma, nema ih u razdoblju između dva svjetska rata, dok slobodni i vezani stih su—postoje kao ravnopravni standardi. A kada je slobodni stih jednom postao dominantom o koju se omjerava svaki tip pjesničkoga iskaza, vezani stih prestaje se osjećati kao stega ili zapreka. Ni sonet od slobodnih stihova zato ne može predstavljati polemiku s tradicijom, njegov odnos prema tradiciji dominantno je afirmativan, te upućuje na stanovitu sumnju u modernizam, tjeskobu pred situacijom u kojoj je slobodni stih postao i odviše slobodan, literarno neobvezujuć, bezobličan. Ili, kao što Pavličić poantira tu studiju: »Tko vjeruje da taj termin pojašnjava stvari, može tu atmosferu nazvati i postmodernističkom«.

Vidimo, dakle, a sličnih bi se primjera lako pronašao i u drugim tekstovima ove knjige, kako analize pojedinačnih pitanja vode i općenitijim uvidima. Pavličićeva knjiga tako obnaša dvostruku zadaću. S jedne strane, osvještava

mehanizme prisutne u našem čitanju poezije, odnosno pokazuje nam kako bi to čitanje moglo biti mnogo ozbiljnije nego što jest, uzimati u obzir više parametara. S druge strane, pak, ona nudi nemimoilaznu građu za buduće književno-povijesne sinteze, što osobito vrijedi za posljednju studiju u knjizi, posvećenu odnosu slobodnog i vezanog stiha u modernoj hrvatskoj poeziji. Onima koje zanima prvenstveno teorija, koji se ponajviše pitaju o položaju neke nove knjige unutar postojećega teorijskog krajolika, ovi radovi možda i ne će biti odviše inspirativni, smatrat će ih zdravorazumskima. No baš bi zato knjiga mogla biti zanimljiva svima koje zanima jezik poezije, naime aspekti njegovoga funkcioniranja dostupni racionalnoj raščlambi.

Hrvoje Pejaković

(Nastavak sa 2. str. korica)

Prisjećanja

NIKOLA MILIĆEVIĆ	VIKTOR VIDA	273
MIROSLAVA TUŠEK-ŠIMUNKOVIĆ	UZ PJESMU DODIR ZVONKA MILKOVIĆA	278

Knjige, časopisi, rukopisi

KREŠIMIR NEMEC	KAPITALNO DJELO HRVATSKE KULTURE (Treći svezak <i>Hrvatskoga biografskog leksikona</i>)	183
ANTUN PAVEŠKOVIĆ	ZAVOĐENJE NEIZRECIVO (Branko Sbutega, <i>Tri bokeljske smrti</i>)	285
NIKOLA BATUŠIĆ	PRVI SVEZAK KRLEŽIJANE	289
DUBRAVKO JELČIĆ	POSILIJE ČETIRI GODINE (Mirko Božić, <i>Slavuji i šišmiši</i>)	292
MILOVAN TATARIN	HRVATSKI TEKST, EUROPSKI KONTEKST (Viktor Žmegač, <i>Duh impresionizma i secesije</i>)	297
HRVOJE PEJAKOVIĆ	PRILOG RAZUMIJEVANJU SEMANTIKE STIHA (Pavao Pavličić, <i>Stih i značenje</i>)	300

U SLJEDEĆEM (5/6) SVESKU F O R U M A

Nobelova nagrada za književnost 1992

D e r e k W a l c o t t

Sredina ljeta

Ivo Pilar: Uvijek iznova Srbija (svršetak)

Krešimir Bagić: Dodir, pogled u ružu

Irena Lukšić: Sjajna zvijezda Rovinja

Dubravko Jelčić: Veliki crni *Poslovni dnevnik*
(1985.-1989.)

Višnja Stahuljak: Zlatna vuga, povijesni roman

Eta Rehak: Kaliopa

Vlado Andrić: Toranj

Saša Meršinjak: Putovanje na istok

Serafin Lukov: Naglo osvrtnje

Ivan Pederin: Baština moderne u hrvatskom putopisu

Slavica Šišara: Besanica

Nevenka Škreblin: Povratak u vječnost

Ana Postružnik: Zaborav

Stela Levanić: Ponekad zamišljam

Mislav Ivan Vrdoljak: Oko puno boli

CIJENA OVOM DVOBROJU
10,00 K

POŠTARINA PLAĆENA